

Felekezeti életutak, vallási magatartásformák

Balogné Tóth Katalin, Dezső Kinga Julianna,
Koloh Gábor, Sulák Péter Sándor, Szász Lajos
és Völgyesi Orsolya tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2024. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2024-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 95. Traumatizált társadalom: üldözők és üldözöttek
- 96. A Hódoltság hétköznapijai
- 97. Az anyagi kultúra kutatásának új perspektívái
- 98. Szocialista országok és a harmadik világ

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2024-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Felekezeti életutak, vallási magatartásformák” című
 blokkunkat Bódy Zsombor és Granasztói Péter szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

nka

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Szeminaristák, 1921 (Fortepan, 272384 / Németh
 András)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2023.04>

TARTALOM

FELEKEZETI ÉLETUTAK, VALLÁSI MAGATARTÁSFORMÁK

Szász Lajos	Református egyházi elit a 19. században. A Tiszántúli Református Egyházkerület esperesei	5
Koloh Gábor	Református lelkészi mobilitás a Dunamelléki Egyházkerületben a két világháború között	27
Dezső Kinga Julianna	„Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban	44
Balogné Tóth Katalin	„Vissza a zsidósághoz!” A Páva utcai zsinagóga mint a Pesti Izraelita Hitközség „vallási konzervativizmusának” szimbóluma és terepe a két háború között	69
Sulák Péter Sándor	„A mi feladatunk a Tsz-ek keresztvíz alá tartása.” A Szolnok megyei papi békebizottság együttműködési stratégiái a kényszerkollektivizálás korai időszakában (1950–1956)	92
Völgyesi Orsolya	A Bokor papjai. Egy katolikus megújulási mozgalom egyházi hálózata az 1970-es, 1980-as években	114

KÖNYVEK

Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete.	– Bárány Zsófia	139
K. Horváth Zsolt: A bundátlan Vénusz. A női testszörzet biopolitikája és az eszményi test politikai antropológiája.	– Héjjas Flóra	146
Géra Eleonóra (szerk.): Budai úrinők romlákásban. Levelek a Fény utcából 1944–1947.	– Gaál Tekla	150
Szerzőink		155
Contents		156
Abstracts		158

Szász Lajos

Református egyházi elit a 19. században. A Tiszántúli Református Egyházkerület esperesei*

A magyar protestáns egyháztörténeti kutatások – különféle megközelítési szempontok és módszerek használatával – régóta foglalkoznak a protestáns lelkészi kar történetével. Eddig egy-egy város vagy régió lelkészeinek mentalitástörténete,¹ többgenerációs lelkészcsaládok, ún. „ároni házak” történetei és azok tipikusnak tekinthető transzgenerációs családi stratégiái,² illetve természetesen valamilyen szempontból figyelemre méltónak tartott lelkészi életutak álltak a kutatás homlokterében.³ Fontos hangsúlyt kapott mindemellett a lelkészi életpálya modellértékű leírása,⁴ illetve a lelkészi hivatás professzionalizációjának története, többek között a 18–19. századi református lelkészképzés új megközelítésű értékelése is.⁵

Mindezen munkák értékes eredményeinek dacára a kutatás eddig még csak óvatosan közelítette meg a protestáns lelkészi karral kapcsolatos általános érvényű megállapítások megfogalmazását. Ennek választott korszakunkra, főképpen annak első évtizedeire és az azt megelőző időszakra nézve bizonyosan akadály a források szűkössége. Az utóbbi évek-évtizedek azonban komoly előrelépést jelentettek ezen a téren is. A Dunántúli Református Egyházkerületben szolgáló prédikátorok életrajzaiból összeállított, adatgazdag kötetek az ilyen típusú kutatás impozáns eredményei mellett megmutatják annak nehézségeit is.⁶ Arra, hogy a csak hosszas munkával összeállítható adattárakon kívül a lelkészi karral kapcsolatos általános megállapításokat is lehessen tenni, kivételes lehetőséget nyújtanak az (ön)életrajzok, amelyek azonban csak ritkán fellelhetőek nagy számban. Ilyen értékes forrásanyag a 19. század első évtizedeiből a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei köréből került elő,⁷ illetve a 20. század közepén tervszerűen összegyűjtött lelkészi önéletrajzok közül látott napvilágot több kötet az elmúlt években.⁸ Ezeknek az életrajzi gyűjteményeknek a kutatók általi kiaknázása azonban még mindig csak gyerekcipőben jár; egy-egy részkérdést érintő

* A tanulmány a Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült el.

¹ Csorba 2008.

² Szász 2011a; Pályi 2012.

³ Baráth 2012.

⁴ Ugrai 2007; Köblös 2016.

⁵ Ugrai 2022a: 5–20.

⁶ Köblös–Kránitz (szerk.) 2009.

⁷ Ugrai 2004.

⁸ Kránitz (szerk.) 2013; Szabadi (szerk.) 2016; Tömösközi 2022.

tanulmány ugyan született már,⁹ de a szisztematikus feltárás a források esetleges kiegészítésével és többszempontú értékelésével együtt még várat magára.

A nemzetközi szakirodalom évtizedekkel ezelőtt felfigyelt a kérdéskörre, és főképp német nyelvterületen már számos értékes kötet született a témában.¹⁰ Magyar kontextusban mindenféleképpen említésre méltó az erdélyi református egyháztörténeti kutatás legújabb gazdag eredményei közül a lelkészi életutakat feltáró többkötetes kiadványsorozat,¹¹ illetve az ezen kötetekhez kapcsolódóan megszülető számos fontos írás, többek között a háromszéki református egyházi elitéről írt, sok szempontból számunkra is mintául szolgáló értékes tanulmány.¹² A kutatás során a prozopográfiai módszert alkalmaztuk, a „kollektív-biográfia” megközelítése alkalmasnak tűnik arra, hogy az összeállított életrajzi adattár, a többtucatnyi feltárt életút alapján a 19. század református egyházi elitjére, egészen konkrétan az egyházmegyéik lelkészi vezetői, az esperesek tipikus életútjára, karrierlehetőségeire, az esperesekkel szemben támasztott elvárásokra nézve is releváns információkat találjunk. A Kovács I. Gábor által vezetett kutatócsoport legújabb publikációi, melyek többek között a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának professzorai, illetve a Sárospatak „erőteréből” származó református egyetemi tanárok életútját vizsgálták, módszertani szempontból is példaértékűek.¹³ Az utóbbi kötetben bevezetett történeti fogalom a „felekezeti-művelődési” alakzat, mely a felekezeti sajátosságok regionális változataival, egy-egy kulturális központ „erőterében”, vonzáskörzetében kialakuló egyedi sajátosságokkal számol, Ugrai János kiegészítéseivel együtt jelen tanulmányunk értelmezési keretként is felfogható.¹⁴ Tanulmányunk címe tehát nem csupán a feltárt életutak földrajzi, egyházigazgatási határait szabja meg, hanem egyszerűs mind az eredmények értelmezési kereteit is kijelöli a debreceni központtal rendelkező Tiszántúli Egyházkerületen belül. Az összevetésre, párhuzamok felfedezésére a korábban hivatkozott erdélyi példán túl az alábbiakban röviden bemutatott 19. századi sajtóanyagból is megmutatkozó kortárs percepció nyújt – ugyan csak korlátozott – lehetőséget.

Tanulmányunkban a Tiszántúli Református Egyházkerület négy egyházmegyéjében 1800-tól 1914-ig szolgáló, összesen 47 esperes életútját mutatjuk be és elemezzük meghatározott szempontok alapján. Az első közülük Kuthy Ádám békés-bánati esperes, aki 1737-ben született és 1808-ban hunyt el, a legkésőbb pedig Baltazár Dezső látta meg a napvilágot, aki 1871-ben született és 1904-ben lett esperes az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyében, végül tiszántúli püspökként hunyt el 1936-ban. A kivételes, centrális elhelyezkedésű Debreceni Egyházmegye mellett – mely magában foglalja a „kálvinista Rómát” is – az

⁹ Ugrai 2003; Szász 2022.

¹⁰ Greiffenhagen (Hg.) 1984; Janz 1994; Schorn-Schütte 1996.

¹¹ Ösz 2013; Tóth 2013.

¹² Tóth 2015.

¹³ Kovács I. G. (szerk.) 2014, 2016.

¹⁴ Kovács I. G. (szerk.) 2016: 297–348; Kovács I. G. 2019; Ugrai 2022b.

egyházkerület legnagyobb kiterjedésű és lélekszámú egyházmegyéje, a Békés-Bánáti, illetve a Heves-Nagykunsági és az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyék esperesi életútjai kerülnek bemutatásra. Ez utóbbi három területre, de különösen a Békés-Bánátira jellemző, hogy a nagyobb, komoly lélekszámú református lakossággal bíró (mező)városok (pl. Hódmezővásárhely, Gyula, Szentes; Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás; Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló és Püspökladány) mellett kisebb, gyakran a szórványlet nehézségeivel küzdő közösségek is jelen voltak bennük.¹⁵ Sok szempontból ez a négy egyházmegye képezte a Tiszántúli Egyházkerület gerincét. Meglátásunk szerint az erre a négy területre igaz állítások – bizonyos megszorításokkal és korrekciókkal ugyan, melyek a többi egyházmegye periférikusabb jellegéből adódnak – a teljes egyházkerületre nézve is általánosan elfogadhatónak bizonyulhatnak. Tanulmányunkban a kiválasztott egyházmegyék espereseinek származását, iskoláztatását, házastársuk társadalmi hovatartozását és gyermekeik későbbi sorsát kívánjuk megvizsgálni.

ESPERESEK A 19. SZÁZADI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

Az esperes (a korszak első felében a latin nevét használták gyakrabban: *senior*) a református egyházigazgatás középszintű, az egy adott régióban található egyházközségeket összefogó szervezeti egységének, az egyházmegyének (latinul: *tractus*, később „egyházi vidék”) a lelkesí vezetője.¹⁶ A korszakban az egyházmegyék általában 15 és 40 közötti egyházközséget foglaltak magukban. Akkoriban az esperes elsősorban egyházigazgatási szerepet töltött be, és – amint ez egyébként a korszak esperesi nekrológjainak méltatásaiból is kiderül – a felsőbb egyházi vezetők, valamint a rábízott gyülekezetek elsősorban adminisztratív funkciók ellátását követelték meg tőle. Így az élethossziglan választott esperes felelt az évenkénti egyházlátogatásokért, melyek az egyházközségek gazdálkodásának a felülvizsgálatát és a lelkészek szolgálatának értékelését is magukban foglalták.

Az esperesek éppen korszakunk első éveiben kezdték elveszíteni az egyházmegye felett gyakorolt szinte teljes körű befolyásukat. Előbb hosszas harcok után világi vezetőtársat – gondnokot vagy segédgondnokot (*curator*, *coadjutor curator*) – kaptak maguk mellé, majd pedig az egyházmegyei tanácsba, a mintegy tucatnyi gyülekezetvezető lelkész (tanácsbíró, *assessor*) mellé választottak a gyülekezetek világi képviselőket is. Valójában az egyházmegyei tanács szinte kizárólagos hatalommal rendelkezett az egyházmegye élete felett, legalábbis 1848-ig. A tanács tagjaiból és tanácskozási – de nem döntési, szavazási – joggal rendelkező gyülekezeti képviselők közül állt az egyházmegyei közgyűlés, mely évi egy-két alkalommal összegyűlve döntött a legfontosabb helyi kérdésekben. Ilyen volt például az egyházmegyei segélyek kiosztása is, de ennél lényegesen nagyobb súllyal esett a latba

¹⁵ Az egyházmegyék történetével kapcsolatosan lásd áttekintően: Zoványi 1939. Az egyes egyházmegyék történetéről: Tóth 1942; Kis 1992; Ötvös [1997]; Rác 2002; Hegyi 2018: 56–60.

¹⁶ Illyés 1932; Szentpéteri Kun 1948: 223–230, 352–360; Molnár 1995.

a lelkészi szolgálati helyek elosztása felett gyakorolt hatalom. Az egyházmegyei gyűlésen döntöttek az új lelkészjelöltek, illetve a más egyházmegyében szolgáló lelkészek befogadásáról, „bekebelezéséről”, aminek a révén az illető az adott *tractus*-ban választható lelképásztor lett. Természetesen az egyházmegyei közgyűlés tárgyalta a fegyelmi ügyeket is, a lelkészek és presbitériumaik életében oly gyakori konfliktusok elsőfokú döntési fórumaként.

Korszakunkban az espereseket többnyire élethossziglan választották, ráadásul a források arra utalnak, hogy több helyen az egyházmegyei tanács – szintén életfogytiglan választott, önkiegyesítéssel feltöltött – helyeire gyakran az esperes saját maga jelölte a tagokat. A Békés-Bánáti Egyházmegyében 1816-ban Sipos Józsefet a „Senior Úr, competens jussa szerint tractualis assessornak ki nevezte és választotta [...], melly választást ezen T. Consistorium örömmel elfogadott”.¹⁷ Nem véletlen, hogy Zoványi Jenő a 19. század első feléről írva a következő kemény ítéletet fogalmazta meg: „Az egyházmegyék voltaképpen nem közgyűléseket tartottak, mert »közpapok« ki voltak zárva belőle, vagy, ha jelen lehettek is, meghallgatásra nem találtak. A nepotismus és a klikkrendszer orgiákat ült.”¹⁸

Nem is csoda, hogy a reformkor szabadelvűbb légkörében számos kritika illette az egyházmegyék közéletét. Fáy András, a tekintélyes református birtokos nemes többek között az élethossziglani választást kritizálta,¹⁹ mások az egyre bővülő nyilvánosság színterein, a sajtó hasábjain szorgalmazták, hogy a gyűléseket nyissák meg az egyházmegye lelkészi kara előtt, a klikkrendszert oldják fel, és a döntéseket minél szélesebb alapon, többek részvételével hozzák meg.²⁰ Az átörözt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hozta meg, melynek hatására a népképviselői elv mentén kívánták az egyházi tisztségviselőket, többek között az espereseket is megválasztani. A reformkori espereseket, „tunya főnököket”, akiket a „nepotismus” ültetett csak pozíciójukba, a liberális világi vezetők reményei szerint felváltotta volna majd az agilis, alulról érkező, saját tehetsége és karizmája által felemelkedő „forradalmi” esperes típusa.²¹

A rövid ideig tartó forradalmi változásokat követően a neoabszolutizmus évei ismét egy átmeneti időszakot képeznek a református egyház történetében, és ez az esperesi hivatal elismertségét, az esperesek kiválasztását és pozíciójukhoz jutását is érintette. Az abszolutizmus első időszakában az esperesek nem ritkán választás helyett püspöki kinevezéssel nyerték el a hivatalukat, amelyben több-kevesebb szerepet játszott a kívülről, a politika világából érkező nyomás, és ez természetesen hozzá is járult tekintélyük és legitimitásuk csorbulásához. Ugyanakkor Nagy

¹⁷ TtREL I. 1. 29. a. Békés-Bánáti Református Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei. 2. kötet. 1816. 293.

¹⁸ Zoványi 1939: I. 103.

¹⁹ Fáy 1842: 106.

²⁰ Kovács J. 1842: 173–174.

²¹ G. J.: Református esperesekről. *Közlöny* 1849. febr. 24. Idézi: Gáborjáni Szabó 1999: 125–127.

István bihari „forradalmi” esperest egyértelműen politikai okok miatt távolították el hivatalából, és vetették fogságba.²²

A fokozatosan visszaálló alkotmányos rend, majd pedig az 1881-es ún. debreceni „alkotmányozó”, illetve az 1891–1893-as budapesti zsinatok nyomán kristályosodott ki végül az esperesi hivatal korszakunk végéig jellemző keretrendszere. A korszellemnek is megfelelően az esperesválasztáson az egyházmege összes presbitériuma részt vett, a pozíciót élethossziglan, vagy a tízévente esedékes tisztújításig lehetett elnyerni. Az esperes továbbra is az egyházlátogatás révén képviselte a *tractust* az egyházon belül és kívül, illetve felügyelte a rá bízott eklézsiákat, elnöktársa pedig – főképp 1867 után – általában egy-egy tekintélyes földbirtokos, esetleg arisztokrata volt, a legtöbbjük kiemelkedő közéleti ambíciókkal. Az elnökség által vezetett egyházmegyei tanács tagjait immár a gyülekezetek presbitériumai választották meg, az önkiegészítés és esperes általi kijelölés jogi lehetősége megszűnt. Ezzel párhuzamosan pedig az espereseknek a lelkészválasztással kapcsolatos, 1848 előtti kiemelt befolyása is erősen korlátozott lett, sokkal nagyobb teret engedve a gyülekezetek választójoggal rendelkező tagságának.²³ Az egyházmegyei vezetéssel, jelesen az esperesek által is képviselt egyházkormányzati rendszerrel kapcsolatos, legsűrűbben visszatérő vád a nepotizmus volt. Mivel az esperes a korszak első felében formálisan is, később pedig informális úton gyakorolt jelentős befolyást a lelkészválasztásokra, több esetben is felmerült annak a gyanúja, hogy a saját rokonait, barátait segíti hozzá a kiemelt lelkészi szolgálati helyekhez.²⁴ Fáy András a már idézett reformgondolatait összegző kötete, az *Óra-Mutató* lapjain fogalmazta meg sokak gondolatát maró gúnnyal: „Ki látta, valaha esperes’, superintendens’ fia, veje vagy atyafia ’s kedvencz – embere (!), silány helyen rossz fizetés mellett tengődött volna? Nem lehet-e minden esperes ’stb lyányát úgy tekinteni, kinek hozományá bizonyosan jó papságból álland?”²⁵

Az esperesi hivatal tehát mindvégig kiemelt presztízssű, nagy befolyással bíró tisztség volt a református egyházon belül a tárgyalt időszakban. Ráadásul a 19. században a Tiszántúli Egyházkerületben jellemzően egy-egy kiemelkedő képességű, tekintélyes és (családi) kapcsolatrendszere révén az egyházon belül mély beágyazottsággal rendelkező esperes került a püspöki székbe.²⁶ Az esperesi kar közelebbi vizsgálatát tehát már csupán ezek a tények is hangsúlyosan fontossá teszik.

²² Szatmári 2015: 24–25.

²³ Tóth (szerk.) 1894: 40–44.

²⁴ Szász 2021b: 203–220.

²⁵ Fáy 1842: 98.

²⁶ Az 1800-tól 1914-ig megválasztott tiszántúli püspökök (összesen kilenc fő) közül Eröss Lajos és Budai Ézsaiás debreceni teológiai professzorok voltak, Benedek Mihály pedig debreceni lelkipásztor volt megválasztása előtt, a többiek egy-egy egyházmegye, a legtöbb esetben (három alkalommal) a debreceni esperesei voltak.

FORRÁSadottság, Módszertan

Az esperesi kar tagjaival kapcsolatosan a forrásadottságok rendkívül különbözőek. Míg egy-egy szélesebb ismertségnek örvendő, irodalmi tevékenységet kifejtő, vagy éppen később püspöki tisztségre megválasztott esperes életéről akár több kötet is készülhetett, addig számos kollégájuk esetében az életút állomásaira vonatkozó információkat egyenként kell kibogozni és feltárni. Jellemzően az egyháztörténeti irodalom alapkutatásra épülő egyházmegye- és egyházközségtörténeti feldolgozásait tudtuk segítségül hívni, melyek több életút feltárásában bizonyultak hasznos segítségnek.²⁷ A képzettség, iskoláztatás kapcsán a publikált (elsősorban debreceni) diáknévsorok, illetve a külföldi tanulmányutakkal kapcsolatos egyetemi anyakönyvek jelentettek segítséget.²⁸ Fontos adalékokkal szolgáltak a különféle életrajzi lexikonok, valamint a családtörténeti szakirodalom is.²⁹ A legfontosabb kiindulópontot az életutak feltárásában mégis az illető halálakor írott nekrológok és visszaemlékezések, valamint a hosszabb-rövidebb életrajzok jelentették.³⁰ A korabeli sajtóban publikált nekrológok, valamint a később keletkezett életrajzok részletes kutatása több esetben egészítette ki a fentebb felsorolt források alapján összeálló adatsorokat.³¹ Végül meg kell említeni, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár egyházmegyei, gyülekezeti és személyi fondjai is számos értékes forrást őriznek az esperesek életútjával kapcsolatosan.³²

A kutatás során elsősorban néhány meghatározott fókuszpont mentén kívántuk az esperesi életutakat elemezni, és a lehetséges mintázatokat feltárni. Így a feltáró munka során az alábbi szempontokra koncentráltunk: az esperesek szolgálati ideje, életkoruk a megválasztásuk idején, szolgálati helyeik; származásuk, esetleges nemesi jogállásuk, illetve a felmenőik foglalkozása; iskoláztatásuk helyszínei, állomásai; házasodásuk, a feleség társadalmi gyökerei, származása; végül

²⁷ Szegedi 1904; Szeremlei 1927; Szabadi 2007; Kósa 2008; Presztótczki 2019.

²⁸ Szögi 2000; Szögi 2001; Hegyi 2003; Tar 2004; Szabadi (szerk.) 2013.

²⁹ Dömény 1882; Herpay 1925; Győry 1940; Zoványi 1977; Barna–Sümegehy 1998; Héjja 2009; Szentpéteri 2010.

³⁰ Csécsi 1883; Pákozdi 1883; Némethy 1871; Szeremlei 1879; Futó 1902; Dorogi 1906; S. Szabó 1907; Szabó 1927; Harsányi 1922; Varga 1934; Könyves Tóth 1996: 7–16; Szász 2011a: 32–36; Fekete (szerk.) 2012; Szász 2021b.

³¹ Felhasznált sajtótermékek: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1843–1919), *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1804–1831), *Magyar Kurír* (1809–1834), *Jelenkor* (1840), *Társalkodó* (1840), *Protestáns Hetilap* (1879), *Debreceni Protestáns Lap* (1881–1926), *Budapesti Hírlap* (1853–1931), *Protestáns Képes Naptár* (1864), *Pesti Napló* (1865), *Debreczen* (1879), *Békés* (1882), *Nagy-Kunság* (1900–1905), *Békésmegyei Közlöny* (1902), *Az Újság* (1909), *Egyetértés* (1921), *Vásárhelyi Újság* (1921), *Vásárhelyi Reggeli Újság* (1921), *Hajdúböszörmény és Vidéke* (1922), *Békés Megyei Hírlap* (1995), *Szentesi Élet* (2003).

³² TtREL I. 6. 3. d. Baltázár-émlékkönyv iratai; TtREL I. 27. c. 243. A Dávidházy család levelesládája; TtREL I. 27. d. Pápay Imre iratai; TtREL I. 28. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye iratai, a. Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei; TtREL I. 29. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai, a. Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei, c. Esperes által külön kezelt iratok, i. Egyházközségek iratai; TtREL I. 99. c. Debreceni egyházközség iratai; TtREL 166. i. Benedek Lajos iratai.

pedig gyermekeik hivatása. Mindebből, úgy gondoljuk, a prozopográfiai, kollektív biográfiai módszertan segítségével, a forrásadottságok által hagyott esetleges hiátusok dacára is kibontakozik egy olyan társadalomtörténeti „profil”, mely megmutatja a 19. századi tiszántúli református esperesek legfontosabb jellemzőit, reflektálva a század során azokban esetlegesen beállt változásokra is. A párhuzamok bemutatásához kitekintünk a Tiszántúli Egyházkerület határain túlra is.

TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS ESPERESEK A 19. SZÁZADBAN

Életkor, szolgálati idő és szolgálati hely

A korszakunkban a négy egyházmegyében esperesi tisztségre összesen 47 lelkészt választottak meg, akik közül – egy kivételével – mindegyiknek ismerjük a születési és halálozási dátumát. Esperessé választásuk idején átlagosan alig több, mint ötvenhárom évesek voltak, tehát a legtöbbjük aktív életszakasza második felében, mintegy a pályája csúcsaként érte el ezt a pozíciót. Negyvenöt éves vagy annál fiatalabb korban megválasztott összesen hat található közöttük, míg negyvenévesnél fiatalabb csupán kettő (Dávidházy János debreceni és Baltazár Dezső alsószabolcs-hajdúvidéki esperes). A legfiatalabb megválasztott esperes a kivételes képességű Baltazár Dezső lett harminchárom évesen, 1904-ben, miután közvetlen elődje sikkasztás vádjá miatt kénytelen volt lemondani.³³ A legidősebb pedig az 1840-ben, hetvennégy éves korában megválasztott Szentés Sámuel, aki már úgy lett esperes, hogy a lelkészi teendőit sem volt képes ellátni, a kor szokása szerint azonban a seniori szék megürülése alkalmával az esperes helyettesét, a főjegyzőt illet megválasztani, ezt a pozíciót pedig Szentés töltötte be.³⁴ Viszonylag egyenetlenül ugyan, ám mégis megfigyelhető az a tendencia, hogy a század második felében mind a négy egyházmegyében egyre fiatalabb jelölteket választottak meg esperesnek.

A korszakban megválasztott esperesek átlagosan valamivel kevesebb, mint egy évtizeden át (9,6 év) töltötték be az egyházmegye vezetői tisztségét. Tucatnyi esetben öt vagy annál is kevesebb esztendőig tartott csupán az esperesi szolgálat, és ebben a korai elhalálozás mellett szerepet játszhatott a politika is: az 1848-ban népképviseleti úton megválasztott és a szabadságharcot támogató heves-nagykunsági esperes, Kocsa István kényszerűen mondott le a hivataláról már a következő évben, 1849-ben.³⁵ A húszéves szolgálati időt mindössze hárman érték el, egyetlen, kirívó esetben pedig negyvenegy évig szolgált az illető esperesként: Dávidházy Jánost 1879-ben választották meg a Debreceni Egyházmegye esperesének, és ő haláláig, 1920-ig viselte ezt az egyházkormányzói hivatalt.

Az esperesi hivatal a korszakban nem volt állandó helyhez kötve, így az esperesi székhely megegyezett a tisztség éppen aktuális betöltőjének lelkipásztori

³³ Szász 2021b: 112–113.

³⁴ Tóth 1942: I. 268–269.

³⁵ Tóth 1942: I. 269–270; Erdélyi 1861.

szolgálati helyével. A megválasztott esperesek szolgálati helyeit megvizsgálva több esetben egyértelműen kirajzolódik, hogy mely tekintélyesebb, a *tractus*-ban komolyabb súllyal szereplő eklézsia lelkészeit választották meg a leggyakrabban az esperes tisztségére. Debrecen egyértelmű dominanciájával magyarázható, hogy a Debreceni Egyházmegye tizenhárom esperese közül megválasztásukkor nyolcan is a cívisváros lelkipásztorai voltak. Az évszázad során egy-egy esperest adott még Hajdúbagos, Derecske, Berettyóújfalu, Vértés és Kaba. Ebben az egyházmegyében 1848 előtt két alkalommal fordult elő, hogy nem Debrecen adta az esperest, viszont az egész korszakban csak egy esetben követte egymást közvetlenül két Debrecenen kívül szolgáló esperes. A cívisvároson kívül szolgáló esperesek közül hárman kiterjedt lelkészdinasztiák (Komáromi Sülye, Soltész és Dávidházy) tagjai voltak, a másik két esetben viszont a lelkészek személyes kvalitásain kívül semmilyen meghatározó tényezőt sem sikerült feltárni, mely különösebben indokolta volna a megválasztásukat. Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyében a kilenc esperes közül hatan szolgáltak Hajdúböszörményben, ketten Püspökladányban, egy pedig hajdúhadházi lelkész volt megválasztása idején. Ilyen egyértelmű dominancia a Békés-Bánáti és a Heves-Nagykunsági Egyházmegyében sem figyelhető meg. Az előbbi *tractus*-ban Szentés négy alkalommal, Hódmezővásárhely három esetben, Békés és Öcsöd kétszer, míg Köröstarcsa és Gyula egyszer-ször tűnik fel. Az utóbbi egyházmegyében Túrkeve és Karcag három-három alkalommal, Mezőtúr kétszer, Kisújszállás, Kenderes, Kunmadaras és Kunhegyes pedig egyetlen esetben adott esperest az egyházmegyének. Fontos megjegyezni, hogy az esperesválasztás tekintetében egyházmegyénként eltérő szokásokkal számolhatunk. Korszakunkban egyedül a Békés-Bánáti Egyházmegyében látjuk végig töretlennek azt a mintázatot, mely szerint az esperesválasztás alkalmával minden esetben a korábbi esperes helyettesét, a főjegyzőt részesítették előnyben. A Heves-Nagykunsági Egyházmegyében 1848 előtt ezt az elvet annyira komolyan vették, hogy egy olyan idős lelkipásztort választottak meg, aki egészségi állapota miatt korábban már lemondott a lelkészi állásáról, ám főjegyzői hivatalát megtartotta.³⁶ Ugyanebben a *tractus*-ban azonban az 1848-as forradalom ezt a hagyományt is megváltoztatta. Az ekkor választott esperes, majd a püspök által később a helyére kinevezett utódja sem volt korábban főjegyző. A század második felében pedig már nem elevenítették fel újra a régi szokást.

Származás

Elsőként fontos vetni egy pillantást az esperesek földrajzi értelemben vett származására, a születési helyek vizsgálata révén. A vizsgált 47 személy mindegyikének esetében legalább valószínűsíthető a születési hely: 14-en (30%) születtek a történelmi Tiszántúli Egyházkerület területén kívül, Pest és Fejér, illetve Veszprém, Komárom és Somogy vármegyékben, valamint ketten a Tiszántúli Egyházkerület

³⁶ Tóth 1942: I. 268–269.

határához közel eső erdélyi és tiszáninneni területen látták meg a napvilágot. Mindebből szépen kirajzolódik a Debreceni Református Kollégium vonzáskörzete, amely a Tiszántúlon kívül éppen a fentebb említett vármegyékben, a Dunamelléken és a Dunántúl bizonyos részein, valamint a Partiumban érvényesült még valamelyes erővel, ám Erdélyben és a tiszáninneni területen csupán elenyésző módon.³⁷ Fontos még megemlíteni, hogy majdnem minden negyedik esperes (11 eset, 23,4%) a később a felügyeletére bízott egyházmegye területén született. Az életpálya szempontjából tehát a szellemi központokhoz, a „kultúrrégiókhoz” vagy „felekezeti-művelődési” alakzathoz való viszonyon túl a szűkebb pátria, az egyházmegyei közeg, annak kapcsolatrendszere is meghatározó volt, s bizonyos értelemben kijelölte a lelkészi pályára készülők mozgásterét.³⁸ A származás kérdéskörének másik vetülete, a társadalmi beágyazottság, a szülők és a család jogállása, a rendi, illetve a polgárivá alakuló társadalomban elfoglalt pozíciója már jóval összetettebb kérdés, és e téren a források sem mindig nyújtanak a számunkra egyértelmű útmutatást. Az alábbiakban a rendi szemlélet számára döntő fontosságú nemesi származás kérdését, illetve az apai foglalkozást vizsgáljuk meg.

A lelkészek nemesi jogállásának kérdésköre régóta foglalkoztatja a kutatókat. A Bethlen Gábor által a 17. század elején adott, jogtörténeti kuriózumként is értelmezhető, a lelkészi hivatáshoz kötött nemesítés talán éppen a tiszántúli részekben, elsősorban a Partiumban volt a leginkább élő hagyomány.³⁹ Közismert az is, hogy a türelmi rendeletet megelőző időszakban a gyakran üldözött egyházközségek számára fontos volt, hogy a lelkipásztor lehetőleg személyében is szabad, nemesi jogállású legyen,⁴⁰ ez a tendencia pedig a 18. század második felében találkozott több elszegényedő kisenemesi, armalista família családi stratégiájával, mely akár az egyházi hivatalviselésben is látta a felemelkedés, de legalábbis a státusz megőrzésének lehetőségét.⁴¹ A türelmi rendeletet követően pedig azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy egyrészt a honorácior-értelmiségi réteg nemtelen tagjai törekedtek a maguk és leszármazottaik számára megszerezni vagy igazolni a nemesi jogállást,⁴² másrészt pedig a honoráciorok bizonyos előjogok birtokába is kerültek, függetlenül nemesi származásuktól.⁴³ A dualizmus korától fokozatosan a társadalmi presztízs elnyerésének eszközévé silányuló nemesség vesztett ugyan jelentőségéből, de még évtizedeken keresztül fontos tényező volt a közelet területén mozgó, a ranglétrán emelkedni kívánó lelkészek számára.

³⁷ Rác 1995: 31–34.

³⁸ Ugrai 2022b.

³⁹ Tonk 2000; Dáné 2014; Szabadi 2014.

⁴⁰ Mályusz 2006: 26–34.

⁴¹ Kosáry 1987: 144–147.

⁴² Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens írta le visszaemlékezéseiben, hogy a 19. század eleji közfelfogás szerint az egyházkerület élén csak nemes származású püspök állhat. Ugyan őt ennek ellenére is megválasztották, de később mégis kérvényezte a maga számára az armalist. Orosz 1985: 946.

⁴³ Heckenast 1989: 432–435; Hudi 2006: 42, 62.

Az általunk vizsgált negyvenhét esperes közül huszonegy főnek (44,6%) bizonyítható a nemesi jogállása, míg a többiek esetében vagy biztosan tudjuk, hogy nem voltak nemesek, vagy pedig a forrásainkból az nem derül ki. Fontos megjegyezni, hogy egyházmegyénként eltérőek az arányok. Az igencsak exponált Debreceni Egyházmegyében a 13 esperes közül 8 fő bizonyosan nemes származású, míg a többi *tractus*-ban az arányuk jóval 50% alatt van. A Debreceni Egyházmegyében az esperesek általában nem a lelkészek nemesi jogállására hivatkoztak, hanem családjuk korábbi kiváltságolására, és 1848 előtt csak egyetlen esetben nem tudjuk bizonyítani az illető családjának nemességét, értelemszerűen tehát a nemtelenek többsége a század második felében lett esperes.⁴⁴ A forrásadottságok sajátossága miatt kijelenthető, hogy a nemesek valós aránya feltehetően még magasabb is lehet. Jó ideig a kutatás úgy vélte, hogy Kiss Bálint szentesi lelkész és békési esperes közrendű szülők gyermeke volt, hiszen Kiss még önéletrajzában is hallgatott nemesi származásáról, és csak legutóbb derült ki, hogy a reformkorban igazolt nemességgel rendelkezett.⁴⁵ Összességében ez a majdnem 50%-os arány kifejezetten magasnak mondható. Rácz István számításai szerint a Debreceni Református Kollégiumban 1829 és 1848 között szubszkribált, azaz beiratkozott mintegy 3000 főiskolai hallgató közül csak 15,5%-nyi a nemesi származású.⁴⁶ Az országos arányoknál (kb. 5%) ugyan ez is háromszor magasabb, ám azt látjuk, hogy az esperesek között még ennél is nagyobb arányban találunk nemesi jogállásút. Mindez azt bizonyítja, hogy az egyházi felsővezetés, a lelkészi elit körében, ha nem is kötelező, de mégis elvárt volt az illető nemesi jogállása.⁴⁷ Amennyiben viszont az apa foglalkozását szeretnénk megvizsgálni, már a források szintjén is nehézségekbe ütközünk az alkalmazott terminológia, a sokféle, néha nehezen értelmezhető meghatározás okán. Az összes esperes közül 16 (34%), tehát minden harmadik származott lelkészcsaládból. Azokat is ebbe a kategóriába vettük, akiknek az édesapja ugyan nem volt lelkész, de akár leányágon, akár apai ágon a felmenők között több lelkész is található.⁴⁸ Többen olyan kiterjedt, évszázados múltú – nem mellesleg nemesi – lelkészcsalád sarjai voltak, mint a Komáromi Sülye, a Dávidházy, a Soltész vagy a Pápay família. Érdeemes megjegyezni, hogy a Debreceni Egyházmegye ebben az esetben is kivételt képez: az itt szolgált 13 esperes közül 8 származott „ároni házból”, a maradék nyolc eset tehát a többi

⁴⁴ A Dávidházy család őse 1583-ban még őrségi katonaként érdemelte ki a nemességet, a Szikszai 1643-ban, a Földváry család 1628-ban, Diószegi Sámuel őse pedig 1690-ben kapott armálist.

⁴⁵ Labádi 2014.

⁴⁶ Rácz 1995: 35–37.

⁴⁷ A kisnemesség és a református egyház kapcsolatáról a hétszilvafás nemesi mentalitás egyházi lecsapódására nézve lásd: Kósa 2012: 164–178.

⁴⁸ Négy esetben láttuk ezt indokoltnak: Komáromi Sülye Pál kiterjedt lelkészcsalád sarja, feltehetően édesapja is lekipásztor volt, ám erre nézve nem áll rendelkezésre adat. Szoboszlai Pap István anyai ágon lelkészi családból származott, nagybátyja, Sárvári Pál a Debreceni Református Kollégium professzora volt. Benedek Lajos apja ugyan falusi jegyző volt, ám korai árvasága miatt Lajost a távolabbi rokon, Benedek Mihály, debreceni lelkész, későbbi szuperintendens nevelte fel. Székely Károly felmenői között ugyanazon egyházmegye (Heves-Nagykunsági) korábbi esperesét, Szondi Györgyöt találjuk meg.

három egyházmegyéből adódik össze. Az összes esperesnél a felmenők között öt esetben találunk tanítót vagy kántort, 2-2-nél mérnököt és jegyzőt, valamint egyénél egy orvost. A lelkészekkel együtt a honorácior/értelmiségi kategóriába 27-en esnek bele (57,4%), rajtuk kívül három iparost (6,4%), illetve 9 „egyszerű földműves”, „plebejus” vagy „közrendű” szülőt találunk. Egy-egy alkalommal találunk „*hospes*” vagy „nemes földműves” megjelölést. Hét esetben pedig nincs adat a felmenők foglalkozására nézve. Az utóbbi kategóriák az egyházmegyék között viszonylag arányosan oszlanak meg, vagyis a Debreceni Egyházmegyében is találunk olyan esperest, aki közrendű szülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Csóhány János számításai szerint – feltehetően kizárólag az apa foglalkozását vizsgálva – a 19. század második felében a Debrecenben hittanhallgatónak beiratkozók között 23,7% bírt lelkészi vagy tanítói családi háttérrel, ami a 20. század első évtizedére enyhén, 32,7%-ra emelkedett.⁴⁹ Ezekhez az adatokhoz képest az esperesek között a lelkészi-tanítói származással bírók aránya 44,7%, ami még akkor is nagyobb számot mutat, ha a négy leányágon prédikátori származású esperest levonjuk belőle (36,1%). Így megállapíthatjuk, hogy a tiszántúli esperesek nagyobb arányban kapcsolódnak a „felekezeti-művelődési alakzat” értelmiségi bázisához. Ez az adat szinte százalékra pontosan megegyezik az azonos időszakban szolgáló háromszéki esperesekkel kapcsolatos eredménnyel, ahol is a felmenők között 43%-ban képviseltette magát a lelkészi-tanári réteg.⁵⁰

Összességében elmondható, hogy az esperesek többsége értelmiségi családból származott, és kifejezetten magas közöttük a lelkészcsaládokból érkezők aránya. Az egyházi ranglétra felsőbb fokán tehát nagyobb arányban voltak jelen az egyházhöz köthető értelmiségiek – a lelkészek, tanárok és tanítók gyermekei –, mint a lelkészi hivatás kapujában, a képzés legelején. Mindez áttételesen arra enged következtetni, hogy a ranglétrán történő emelkedésben fontos előfeltétel, segítő tényező volt a lelkészi háttér, az életpálya kiteljesedése során a lelkészekből álló rokonság, a tanárokból, tanítókból álló atyafiság révén kiépült kapcsolatrendszer lényeges tényezőnek számított. Mindemellett mégis hangsúlyozni kell, hogy még a magasabb egyházi vezető réteg is nyitott volt a jobbágy származású tehetséges és törekvő lelkészek előtt, akik nagy számban voltak jelen ebben a rétegben.

Iskoláztatás

A vizsgálat során az iskoláztatás kapcsán három szempontot szükséges érvényesíteni. Elsőként a közép- és főiskolai képzés helyszínét vizsgáltuk, majd pedig az életpályára is kiható, a protestáns kollégiumi rendszerben több szempontból is fontosnak bizonyuló diákönkormányzati tisztségek előfordulását. Végezetül azt vettük nagytípus alá, hogy az életutakban megjelenik-e a hazai oktatási *curriculum* mintegy kiegészítéseként a peregrináció, a külföldi egyetemjárás.

⁴⁹ Csóhány 1988: 287–289.

⁵⁰ Tóth 2015: 34.

A korábban a protestáns „kultúrrégiókról”, illetve „felekezeti-kulturális” tömbökről mondtak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy míg a tiszántúli esperesi kar tagjai a középiskolájukat tekintve nagyon változatos képet mutatnak, gyakran másik egyházkerületben található képzési helyeken is megfordultak legalább egy-két évre (pl. Komárom, Miskolc, Kassa, Kolozsvár, Késmárk, illetve Kisújszállás, Hódmezővásárhely, Mezőtúr stb.), addig a teológiai főiskolai képzés színtere kivétel nélkül, tehát mind a 47 esetben Debrecen volt. Ugrai János a Tiszáninnyi Egyházkerület lelkészi karát vizsgálva ütközött hasonlóan merev keretekbe: az általa számba vett lelkészeknek csupán alig 1%-a végzett másik egyházkerülethez tartozó teológiai főiskolán.⁵¹ Mindez azt jelenti, hogy elviekben bármely magyarországi teológiai akadémián megszerzett lelkészi képesítés országos érvényességgel bírt, a gyakorlatban azonban földrajzi értelemben mégis a zárt határú „kultúrrégiók” határozták meg a végzett lelkészek mozgásterét.

A református lelkészképzés a tógátusok – azaz az iskola törvényeit aláíró, későbbi főiskolai hallgatók – számára a képzés ideje alatt is lehetőséget adott a kiválóság bizonyítására, a kollégiumok pedig támogathatták a legkiválóbbak előmenetelét, a számukra létrehozott alapítványok segítségével. A kollégiumi közösségen belül választott és kinevezett pozíciók nyújtottak lehetőséget arra, hogy a diákok egyrészt anyagi támogatáshoz jussanak, másrészt pedig oktatói-nevelői tapasztalatot szerezzenek az évszázados presztízsű diákönkormányzati tisztségek betöltése révén. A képzés a 19. század első, de bizonyos korlátokkal még a második felében is nagyban támaszkodott az idősebb diákok aktív segédletére, akik segédtanárként (*praeceptor*) vettek részt alsóbb osztályok, diákcsoportok vagy egyes tanítványok oktatásában. Emellett pedig a diákönkormányzat két választott vezetőjét, a *seniort* és helyettesét, a *contrascribát* is komoly anyagi ellentételezés illette meg, cserébe sokrétű feladataikért. A *seniorok* hivatali idejük lejárta után a kollégium támogatásával juthattak el külföldi egyetemekre, ami a későbbi életpálya szempontjából kulcsmomentumnak számított. Nem véletlenül írta róluk Balogh Ferenc, a 19. század második felében tanító debreceni professzor: „ezekből kerültek ki jórészen a főiskola és vidéki iskolák tanárai, némelyik püspökké lett, esperessé, neves íróvá, tudóssá, mások orvos tudorokká.”⁵²

Az általunk vizsgált 47 esperesi életrajzban 14 (29,8%) olyan eset található, amikor valaki korábban a kollégium *seniora* volt, és még legalább 8 esetben *praeceptor* vagy pedig szintén anyagilag dotált könyvtáros. Összesen tehát legalább 22 (46,8%) életútban játszott szerepet valamiféle diáktisztség betöltése. Mindez azt is bizonyítja, hogy az esperesi kar tagjai már diákkorukban is kitűntek a többiek közül, diák társaik, illetve professzoraik is megbízhatónak és kötelességtudónak tartották őket. Fontos látni, hogy a szerény anyagi körülmények miatt több esetben is ezek a tisztségek biztosították a tanulás további folytatásának egyetlen lehetőségét. Baltazár Dezsőről tudjuk, hogy édesapja korai halála után számára

⁵¹ Ugrai 2022a: 10.

⁵² Balogh 1904: 176.

csak a professzorai által kiközvetített magántanítványok, illetve a diáktársak megbízásából elnyert könyvtárosi pozícióért kapott anyagi támogatás tette lehetővé a teológiai képzés elvégzését.⁵³ Ugyan a *seniorok* között több lelkészgyermeket is találunk, ám legalább öten „egyszerű szülők” leszármazottai voltak, található köztük egy falusi rektortanító és egy iparos gyermeke is. Érdemes megjegyezni, hogy a két, később szuperintendenssé választott esperes – Szoboszlai Pap István és Révész Bálint –, akik ráadásul nem is „ároni házból” érkeztek, korábban szintén betöltötték a *seniori* hivatalát. Összességében talán elmondhatjuk, hogy a diáktisztségek kaput nyitottak a tehetséges, de nem annyira tehetős diákok számára ahhoz, hogy tanulmányaikat folytathassák, később akár külföldön is. Úgy tűnik, hogy a választott vagy kinevezett diáktisztségek megszerzése, ha nem is biztos, de legalábbis valószínűsíthető indikátora volt annak, hogy a későbbiekben az illető az egyházi ranglétra valamely magasabb posztját fogja betölteni. Mindez már csupán azért is helytálló megállapításnak tűnik, mivel a *seniori* hivatallal járó, külföldi ösztöndíjra lehetőséget nyújtó támogatás a lelkeszi életpálya következő fontos lépcsőjéhez vezetett el.⁵⁴

A peregrináció a reformáció korától kezdve szinte elengedhetetlen eleme volt a protestáns értelmiség, kifejezetten pedig a lelkészek képzési rendjének. A külföldi egyetemjáráshoz szükséges rendkívüli anyagi áldozatokra a protestáns közösség a legnehezebb időszakokban is képes volt, arról lemondani semmilyen körülmények között nem akart. A lehetőség azonban nem volt széles körben elérhető: azok tanulhattak külföldön, akik vagy saját erőből tudták fedezni annak költségeit, vagy diáktisztségeik révén kaptak ösztöndíjat, esetleg valamely kisebb iskola, partikula rektoraként tevékenykedtek két-három évig, és ezalatt összegűjtötték a tanulmányúthoz szükséges pénzösszeget.⁵⁵ A külföldi tanulmányúton való részvétel ugyan számos áldozattal járt, korszakunkban azonban szinte elvárásként jelent meg a magasabb egyházi pozíciók elnyeréséhez.⁵⁶

A vizsgálat alá vont 47 esperes közül 32-en (68%) bizonyosan tanultak valamelyik külföldi egyetemen. Négy esetben az illető megpróbált eljutni külföldre, de politikai okokból nem engedték őket Bécsnél tovább – a 19. században több időszakban is volt erre példa. Egy esperes csupán „német szóra” jutott ki, tehát a történelmi Magyarország valamely német anyanyelvű településén töltött el hosszabb-rövidebb időt.⁵⁷ Kilenc esetben pedig nem találtunk adatot, bár elképzelhető, hogy a peregrináció valamely formája (Bécs és környéke, vagy a „német szóra” menetel) mégiscsak megtörtént. A bizonyosan külföldet járt esperesek több mint kétharmados aránya mutatja, hogy az egyházi ranglétra magasabb fokain előnyt jelentett a külföldi tanulmányok folytatása, sőt, valamilyen szinten el is várták azt. Ugrai Jánosnak a 19. század első évtizedeire vonatkozó tiszáninneri vizsgálatai azt

⁵³ Szász 2021b: 58–60.

⁵⁴ Tóth 1988: 83–85; Csóhány 1988: 279–285.

⁵⁵ Rácz 1992: 133–142.

⁵⁶ Brandt 1997.

⁵⁷ Horvay 1937; Kovács T. 2008: 74–77.

mutatják, hogy a lelkészi karnak nagyjából 40%-a folytatott külföldi tanulmányokat, a tiszántúli esperesek körében ez az arány érezhetően magasabb.⁵⁸ Ugyancsak nagyobb ez az arány a háromszéki esperesek között mért adatnál is, akik mintegy egyharmadánál (32%) mutatható ki a peregrináció ténye.⁵⁹

Házasodás

A házasságkötés egy annyira zárt szakmai közösségben, mint amilyen a református lelkészi kar volt ebben az időszakban, kiemelten fontos állomása az életpályának. A jól kiválasztott társal kötött házasság mintegy kijelölte az annyira már nem is fiatal – hiszen az esküvőre a teológiai akadémia, a rektori szolgálat és a peregrináció után, harmincéves kor körül kerülhetett sor – lelkipásztor helyét a lokális kapcsolatrendszerben, a lelkészi kar hierarchiáján belül, illetve döntően befolyásolta a jövőbeli előmenetelt is. Ezen túl fontos hangsúlyozni, hogy a lelkész felesége, a „papné” feladatköre szinte saját jogon is hivatássá vált.⁶⁰ A lelkészek majdnem ugyanannyi alkalommal kaptak dorgálást az egyházmegyei vezetéstől a feleségük, mint önmaguk miatt. A lelkészfeleségekkel szemben ugyanis nagyon komoly erkölcsi, kulturális és hitbéli elvárásokat támasztott mind a lokális közösség, mind pedig a közegyház. Nem véletlen, hogy számos írás, könyv értekezett a papnék kötelességeiről. A lelkipásztor párválasztása tehát döntő súllyal esett a latba a lelkészi pályán.⁶¹ A korábbi kutatások általában ráerősítettek arra az előfeltevésre, hogy mind a kapcsolatépítés, mind pedig a papné hivatása szempontjából a lelkésznek számára a legideálisabb választás az volt, ha egy másik lelkész lányát vették feleségül.⁶² A negyvenhét esperes közül sajnos 21 esetben nem ismerjük a házastárs családi hátterét, a maradék huszonhatban viszont rendelkezünk ezzel az információval. Tíz esperes felesége származott lelkészcsaládból, ez az összes 21,2%-a, az ismert családi hátterű feleségek 38,4%-a. Érdekes megjegyezni, hogy nem is akármilyen családokról van szó. Két esetben az illető a lelkészi hivatalban szolgáló elődjének a lányát vette el,⁶³ három esetben a későbbi *tractualis senior* egy-egy kiterjedt, espereseket is adó lelkészcsaládba házasodott be, illetve egy esetben az éppen aktuális esperes lányára esett az ifjú lelkipásztor válassza. Igazán érdekes ellenben látni azt, amikor a fiatal, pályájuk elején álló, de sok szempontból kiemelkedő képzettségű és származású későbbi esperesek feleségei a világi elitből érkeztek, így elősegítve a férj társadalmi emelkedését. Hat esetben látjuk (az összes 12,7%-a, az ismert esetek 23%-a), hogy a későbbi

⁵⁸ Ugrai 2003: 220–223.

⁵⁹ Tóth 2015: 36–37.

⁶⁰ Tóth 1806: II. 55–59; Sárai Szabó 2010: 75–89.

⁶¹ Szász 2013: 184–189.

⁶² Szász 2011b: 428–429.

⁶³ Benedek Lajos hajdúböszörményi rektori, majd segédlelkészi szolgálata idején vette feleségül principálisa lányát, míg Hajnal Ábel makói tanári szolgálata alatt vette feleségül a békési lelkész, Sipos József lányát, és csak ezután került apósa gyülekezetébe előbb tanárnak, később lelkipásztornak. Nyakas 2000: 210; Csécsi 1883.

esperesek nemes származású földbirtokosok lányait vették feleségül, ebből két esetben kifejezetten előkelő származású – bár ekkorra már elszegényedett – erdélyi nemesi családok, a Barcsay és a Bély nemzetségek egyik leszármazottjával kötöttek házasságot.⁶⁴ A maradék négy esetből háromnál – ahol megállapítható az esperes származása – azt látjuk, hogy az értelmiségi, polgári háttérből (két mérnök, illetve egy debreceni könyvkötőmester édesapa) érkező, feltörekvő lelkészeknek sikerült nemesi származású feleséget találni. A következő nagyobb csoport a különféle értelmiségiek (gyakran maguk is nemesek) csoportja. Itt elég változatos képet találunk, hiszen a későbbi esperesek apói között van ügyvéd, orvos, debreceni kollégiumi professzor, ugyancsak debreceni főügyész és tanító is, összesen heten (az összes 15%-a, az ismert adatok 26%-a) esnek ebbe a kategóriába. Találunk még egy debreceni nagykereskedőt, illetve egy gőzmalmot működtető vállalkozót, egy-egy debreceni és kecskeméti polgárt (egyebet nem tudunk róluk) és végül egyetlen „földműves” megjelölésűt. Fontos ellenben megjegyezni, hogy azon esetek alapján, amikor az esperes és felesége származását is ismerjük, és az esperes alsóbb társadalmi rétegekből érkezik, a házasságkötés pillanatában még nem látunk komolyabb emelkedést. Két jobbágy származású esperes lelkészlányt vett feleségül, egyikük pedig városi tanító lányát, a juhászok leszármazottjaként országos karriert befutó Kiss Ferenc pedig egyszerű földműves családba nősült be. Izgalmas kivétel a bárándi katolikus *hospes* családban született, felnőttként áttért Lévai Bálint esete, aki Vecsey János tiszántúli püspök unokáját vehette feleségül. Mind Kiss, mind pedig Lévai külföldi egyetemet járt, tehetséges lelkész volt, ám pályájuk emelkedését mégis egy-egy tekintélyes barátunk köszönhatték: Kiss Baltazár Dezsőnek, Lévai pedig Ercsei Dánielnek.⁶⁵

Összességében azt látjuk, hogy amíg az esperesi poszt – csakúgy, mint a református lelkészi kar egésze – nyitott volt az alsóbb társadalmi rétegek számára, addig az ígéretes pálya előtt álló, egyetemi tanulmányaikat befejező fiatal lelképásztorok is csak a megfelelő származás esetén bizonyultak alkalmas házastársnak a tiszántúli városi polgárok, tekintélyes honoráciorok, értelmiségiek, vagy akár egy-egy elszegényedett főnemesi család leányai számára. Az ilyen származású lelképásztorok is csak kivételes esetben választottak maguknak jobbágy, földműves leszármazottat házastársnak. Egy jelentős részük pedig maga is parókiában felnőtt feleséget keresett.

⁶⁴ Székely Károly kunhegyesi lelképásztor, aki maga is évszázados nemesi család sarja és kiterjedt lelkészdinasztiával állt rokonságban, Barcsay István debreceni tanácsos, az erdélyi Barcsay család leszármazottjának a lányát, Janette-et vette feleségül. Domby Lajos, aki szintén nemes származású lelkészdinasztia sarja, esperes fiaként nagyváradi, majd gyulai lelkész volt, az uzoni Bély Máriát vette feleségül. Győri 1891; Kósa 2008: 188.

⁶⁵ Szász 2021b: 31, 52; Tóth 1942: I. 264–266.

A gyermekek sorsa

Az alábbiakban megkíséreljük az esperesek ismert gyermekeinek sorsán keresztül megragadni, hogy a következő generáció milyen pályákon helyezkedett el, illetve a leányok hogyan, milyen társadalmi státuszban lévő férfakkal kötöttek házasságot.

Az esperesek fiúgyermekai közül 61-nek sikerült valamelyes pontossággal követni az életútját. Közülük 23-an (37,7%) lettek maguk is lelkipásztorok, nyolcan (13,1%) pedig tanári (a skála széles a kisvárosi tanítótól a kollégiumi professzorig) pályát választottak. Összesen tehát minden második (50,8%) fiúgyermek maradt hivatását tekintve a tiszántúli református kultúrrégió erősítésében és fejlesztésében érdekelt értelmiségi pályán. Kifejezetten nagyarányúnak tekinthető a lelkészi hivatás továbbörökítése is, mely időben is egyenletesen oszlik el: mind korszakunk elején, mind pedig a századforduló környékén jellemző a lelkészi hivatás választása a fiúgyermekek között. Mindez részben cáfolni látszik azokat a kortárs percepciókat, melyek szerint az 1880-as évektől kezdve a lelkészek gyermekei már nem szívesen választották pályául az atyai hivatást.⁶⁶ A társadalmi ranglétrán történő fokozatos emelkedés tehát kimutatható a lelkészi generációk sorában, de mintha a tiszántúli esperesek körében a lelkészi hivatást választó fiúgyermekek aránya magasabb lenne, mint azt a korabeli percepció alapján sejthetnénk – ezt támasztja alá a háromszéki párhuzammal történő összevetés is.⁶⁷ Fontos kiemelni, hogy az esperesek gyermekei között már nagy számban találjuk meg a független értelmiségi pálya képviselőit – kiemelkedően sok jogászt, főképp ügyvédet (12), valamint orvosokat (4) és mérnököket (3), összesen 19 főt (31,1%). Az utolsó nagyobb csoport a vármegyei és városi hivatalnokok, illetve tisztviselők (pl. MÁV-alkalmazottak) köre (6 fő, 9,8%), akik szintén széles skálán mozognak, az alsó-középszintű beosztástól egészen a magas tisztségekig találunk példákat. A lelkészcsaládokból – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – ebben az esetben sem látunk jelentős számban katonai pályára lépőket (jelen esetben 1 fő). Találunk egy festőt és egy kereskedőt, földműveléssel foglalkozót vagy iparost viszont egyetlen esetben sem.

A leánygyermekek körében 42 esetben tudtuk beazonosítani a férj hivatását. Az esperesek lányai közül 21-en (50%) választottak maguknak lelkészt férjnek, négyen pedig kántort, tanárt vagy tanítót. Összesen tehát a leányok 59,5%-a egyházi hivatalviselőhöz ment férjhez. Kisebb arányban, de jellemző a független értelmiségi pályák jelenléte, hiszen 3 orvost (7,1%) és 4 ügyvédet/jogászt (9,5%) találunk az esperesek vejei között. A következő nagyobb csoportot a birtokosréteg jelentette, 5 fővel (11,9%). Végül pedig még 3 városi polgár és 1-1 jegyző, illetve vármegyei hivatalnok (főpénztárnok) is feltűnik a férjek között. Fontos észrevenni, hogy a lelkészférjek impozáns aránya mögött az időbeli eloszlás egyértelműen hanyatló tendenciát mutat. A 19. század második felében született leányok esetében csupán két

⁶⁶ Szász 2021a: 204–206.

⁶⁷ Tóth 2015: 38–41.

esetben látunk lelkészt a férjek között, míg ugyanerre a század első felében jóval nagyobb arányban találunk példát (31 esetből 19 alkalommal, azaz 61%-ban). Ebben az esetben mindez megerősíti a kortárs tapasztalatot, hiszen sokan panaszkodtak arra, hogy a lelkészek sem feltétlenül keresnek lelkészlányokat maguknak, inkább gazdagabb parasztlányokat választanak, illetve a lelkészek leányai sem ragaszkodnak hozzá, hogy egész életüket egy parókián töltsék el.⁶⁸

* * *

Tanulmányunkban a 19. századi református egyházi elit profilját kívántuk felvázolni társadalomtörténeti módszerek és megközelítések segítségével. A kiválasztott egyházmegyéek esperesi életútjai bizonyították, hogy az egyházi elit a társadalmi mobilitás szempontjából nyitott volt, tehát a tehetségesek és szerencsések számára nem csupán a lelkészi kar, hanem az elit kapui is megnyílhattak. Ugyanakkor viszont a nemesi származás, a lelkészcsaládok gyakran évszázados kapcsolati tőkéje mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek hiánya még a lelkészi karon belüli felemelkedésnek is gátat vethetett. Az életutak tanulságai közé tartozik azonban, hogy a kiemelkedő képzettség – mely sokszor természetesen az anyagi lehetőségeken is múlt – talán még fontosabb tényező volt, mint a kortársak által számtalanszor ostromozott kapcsolatrendszer és a rokoni szálak. A református lelkészi kar nyitottsága a felemelkedni vágyók felé talán ebben a tényezőben mutatkozik meg a leginkább. A dolgozat második felében pedig láthattuk, hogy az esperesek körében ugyan jelentős a lelkészi vagy tanári pályát választó, és így erősebb szálakkal az egyházi intézményrendszeren belül maradó gyermekek száma, ám a lelkészi pálya akár egyetlen generáció alatt kaput nyithatott a nagyobb társadalmi presztízssű, komolyabb anyagi megbecsültséggel bíró, független értelmiségi pályák felé is. A lánygyermekek ellenben – főképp a század első felében – magasabb arányban választottak lelkészi, tanári hivatású házastársat, ezzel is segítve a protestáns lelkészcsaládok fennmaradását, egyszersmind pedig betöltve a papnék azon feladatait a parókián, melyeket vallási, szociális, társadalmi és kulturális elvárások írtak elő nekik.

FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL)

- I. 6. 3. d. Baltazár- emlékkönyv iratai.
- I. 27. c. 243. Dávidházy család levelesládája.
- I. 27. d. Pápay Imre iratai.
- I. 28. a. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei.
- I. 29. a. Békés-Bánáti Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei.
- I. 29. c. Békés-Bánáti Egyházmegye. Esperes által külön kezelt iratok.
- I. 29. i. Békés-Bánáti Egyházmegye. Egyházközségek iratai.

⁶⁸ Szász 2021a: 204–209.

- I. 99. c. Debreceni egyházközség iratai.
166. i. Benedek Lajos iratai.

- Dorogi Lajos 1906: *Dorogi Lajos emlékezete*. Debrecen.
- Dömény József 1882: *Zsinati emlékkönyv a Magyarországi Reformált Egyház 1881. október 31–november 24-ig Debreczenben tartott országos zsinatán jelen voltak életrajzai-ból*. Székesfehérvár.
- Erdélyi Sándor 1861: Kocsa István halála. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (4.) 49. 1601–1602.
- Fáy András 1842: *Óra-Mutató*. Pest.
- Gáborjáni Szabó Botond 1999: *A szabadság szent ígéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*. Debrecen.
- Győri Lajos 1891: Székely Károly. Nekrológ. *Debreceni Protestáns Lap* (11.) 1–3. 7. 14–15. 22.
- Kovács József 1842: Szózat a' reformatusok' egyházmegyei rendszere' ügyében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1.) 15. 173–174.
- Könyves Tóth Mihály 1996: *Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről (1855)*. Debrecen.
- Némethy Lajos 1871: *Halotti ima és egyházi beszéd, melyet néhai négyesi Nagy József debreczeni ref. lelkész felett 1871. szept. 6. elmondott*. Debrecen.
- Pákozdi Lajos 1883: *Halotti beszéd az Alsószabolcs s Hajdúkerületi Ref. Egyházmegye felehetetlen emlékü esperese, s a H-Böszörményi Ref. Egyház hitbuzgó lelkipásztora, Pápay Imre felett*. Debrecen.
- Tóth Ferenc 1806: *Lelki Pásztori gondviselés*. 1–2. kötet. Győr.
- Tóth Sámuel (szerk.) 1894: *Egyházi törvények az Evangéliom Szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*. Budapest.
- Az Újság*, 1909.
- Békés*, 1882.
- Békés Megyei Hírlap*, 1995.
- Békésmegyei Közlöny*, 1902.
- Budapesti Hírlap*, 1853–1931.
- Debreceni Protestáns Lap*, 1881–1926.
- Debrecen*, 1879.
- Egyetértés*, 1921.
- Hajdúböszörmény és Vidéke*, 1922.
- Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1804–1831.
- Jelenkor*, 1840.
- Magyar Kurír*, 1809–1834.
- Nagy-Kunság*, 1900–1905.
- Pesti Napló*, 1865.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1842–1919.
- Protestáns Hetilap*, 1879.
- Protestáns Képes Naptár*, 1864.
- Szentesi Élet*, 2003.

Társalkodó, 1840.
Vásárhelyi Reggeli Újság, 1921.
Vásárhelyi Újság, 1921.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Ferenc 1904: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*. Debrecen.
- Baráth Béla Levente 2012: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése*. H. n.
- Barna János – Sümegey Dezső 1998: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Budapest.
- Brandt, Juliane 1997: Auslandsstudien ungarischer Protestanten im 19. Jahrhundert. *Hungarológia* (9.) 217–243.
- Csécsei Miklós 1883: *Hajnal Ábel emlékezete*. Kecskemét.
- Csohány János 1988: A korszakváltások évszázada (1849–1950). In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Debrecen, 192–300.
- Csorba Dávid 2008: „A’ sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Debrecen.
- Dáné Veronka 2014: „Hogy összes örököseiket ... mindenki becsülje” Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Debrecen, 59–73.
- Fekete Károly (szerk.) 2012: *Kiss Ferenc életműve*. Debrecen.
- Futó Zoltán 1902: *Emlékbeszéd Szabó János Békés-bánati ev. reform. esperes felett*. Szentés. Greiffenhagen, Martin (Hg.) 1984: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart.
- Győry Lajos 1940: A marylaki és nádudvari Győry-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* (6.) 5. 104–108.
- Harsányi Pál 1922: *Futó Zoltán emlékezete*. Gyoma.
- Heckenast Gusztáv 1989: A honoráciorok a reformkorban. *Századok* (123.) 3–4. 427–441.
- Hegyí Ádám 2003: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest.
- Hegyí Ádám 2018: „...Azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Debrecen.
- Herpay Gábor 1925: *Nemes családok Debreczenben*. Debrecen.
- Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula.
- Horvay Róbert 1937: Német szóra menő debreceni diákok. *Debreceni Szemle* (11.) 5–6. 144–148. 10. 247–251.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 39–75.

- Illyés Géza 1932: A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században. *Református Szemle* (25.) 12. 179–183. 14. 213–218.
- Janz, Oliver 1994: *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Berlin – New York.
- Kis Bálint 1992: *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. (Közreadják: Gilicze László, Kormos László.) Békéscsaba – Szeged.
- Kosáry Domokos 1987: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: Kosáry Domokos (szerk.): *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 138–159.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2014: *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása*. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9.) Budapest.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2016: *Sárospatak erőterében. A tiszáninnen származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 10.) Budapest.
- Kovács I. Gábor 2019: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. *Magyar Tudomány* (180.) 6. 804–812.
- Kovács Teofil 2008: *A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*. Debrecen.
- Kósa László 2008: *A gyulai református egyház története*. Gyula.
- Kósa László 2012: „Hét szilvafa árnyékában.” *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben*. Debrecen.
- Köblös József 2016: Exmisszió, ordináció, konszekráció. A lelkési hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században. *Acta Papensia* (16.) 1–2. 63–156. (17.) 1–2. 15–91.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. 1. kötet. 1526–1760*. Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkési önéletrajzai, 1943*. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 13.) Pápa.
- Labádi Lajos 2014: Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853). In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelképásztor élete és munkássága (1773–1853). A Kiss Bálint tudományos emléknapi előadásai*. Szentés, 7–22.
- Mályusz Elemér 2006: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Mária-besnyő – Gödöllő.
- Molnár Ambrus 1995: A református egyházszervezet és önkormányzat történeti áttekintése. *Theológiai Szemle* (38.) 5. 269–274.
- Nyakas Miklós 2000: *Hajdúböszörmény a múlt időkben. Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény.
- Orosz László (szerk.) 1985: *Berzsenyi Dániel művei – Kis János emlékezései*. (Magyar remekírók.) Budapest.
- Ötvös László [1997]: *A Debreceni Református Egyházmegye története*. Debrecen.
- Ősz Sándor Előd 2013: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára. A kezdetektől 1848-ig*. Budapest.

- Pályi Zsófia Kata 2012: *A Pályi család prédikatori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa.
- Presztóczi Zoltán 2019: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztorok almanachja*. Hódmezővásárhely.
- Rácz István 1992: A magyarországi protestáns peregrináció szükségyszerűsége és lehetősége. In: Rácz István (szerk.): *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly születésének 60. évfordulójára*. Debrecen, 133–142.
- Rácz István 1995: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen.
- Rácz István 2002: *Egyház és társadalom. A debreceni tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*. Debrecen.
- S. Szabó József 1907: Diószegi Sámuel emlékezete. *Protestáns Szemle* (19.) 3. 137–149.
- Sárai Szabó Katalin 2010: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*. (Phd-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Schorn-Schütte, Luise 1996: *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft*. Heidelberg.
- Szabadi István 2007: „A reformált vallásnak gyámola és oszlopa”. *A Debrecen-Nagytemplomi Református Egyházközség története*. Debrecen.
- Szabadi István (szerk.) 2013: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. 1–2. kötet. Debrecen.
- Szabadi István 2014: „Keresik sokan régi leveleiket”. A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban. In: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Debrecen, 87–99.
- Szabadi István (szerk.) 2016: *Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 1942–1944*. 1–2. kötet. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 18.) Debrecen – Nagyvárád.
- Szabó Aladár 1927: *Szikszai György élete és munkássága*. Debrecen.
- Szatmári Judit 2015: *A református egyház a neoabszolutizmus éveiben 1849–1860*. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 12.) Budapest.
- Szász Lajos 2011a: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle* (12.) 1. 3–47.
- Szász Lajos 2011b: Lelkesi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*” Konferenciakötet. Budapest, 425–433.
- Szász Lajos 2013: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 178–195.
- Szász Lajos 2021a: Református „ároni házak” és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. (Folcloristica historica 4.) Budapest, 203–220.

- Szász Lajos 2021b: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szász Lajos 2022: „Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás.” Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén. *Credo* (28.) 3. 16–22.
- Szegedi Károly 1904: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok.* Békés.
- Szentpéteri Géza 2010: *Prédikátoraink. Kisújszállás református lelkipásztorai 1717-től napjainkig.* Kisújszállás.
- Szentpéteri Kun Béla 1948: *A magyarországi református egyház külső rendje.* (Református egyházi könyvtár 24.) Budapest.
- Szeremlei Sámuel 1879: *Szalay István szentesi ref. lelkész s békés-bánati esperes élete.* Szeged.
- Szeremlei József 1927: *A hódmezővásárhelyi református egyház története. Tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire.* Hódmezővásárhely.
- Szögi László 2000: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919.* Budapest.
- Szögi László 2001: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* Budapest.
- Tonk Sándor 2000: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: Somogyi Botond (szerk.): *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatáról.* Kolozsvár, 225–234.
- Tóth Béla 1988: A kollégium története a XVIII. században. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Debrecen, 66–150.
- Tóth Dezső 1942: *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye múltja.* 1–2. Debrecen.
- Tóth Levente 2013: *A Sepsí Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig.* Budapest.
- Tóth Levente 2015: Háromszék református egyházi elitje a 19. században (1800–1914). In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elittek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok.* Csíkszereda, 32–57.
- Tömösközi Ferenc 2022: *Az Ige erejével. Lelkeszi életrajzok és adattár Gömörtől a keleti határig.* Komárom.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia* (103.) 2. 211–218.
- Ugrai János 2004: „Kis világnak világos kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból.* Debrecen.
- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninnen Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2022a: Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében. *Aetas* (37.) 1. 5–20.
- Ugrai János 2022b: Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcseleit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. *Tér és Társadalom* (36.) 1. 40–58.
- Varga Zoltán 1934: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére.* Debrecen.
- Zoványi Jenő 1939: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* 1–2. kötet. Debrecen.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.

Koloh Gábor

Református lelkészi mobilitás a Dunamelléki Egyházkerületben a két világháború között

A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészeinek és tanítóinak társadalmi mobilitásának korábbi vizsgálatakor a családi háttér és az iskoláztatás szerepére összpontosítottam.¹ Ennek során erre az egyházmegyére vonatkozóan is igazolódott a tiszántúli és a dunántúli kerületi mélyfúrások több következtetése: egyrészt a pálya fokozatos kinyílása az alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai számára, másrészt a lelkészi, de különösen a tanítói hivatás megítélésének nemzedékről nemzedékre való romlása.² Jelen vizsgálat célja a tágabb egyházi közigazgatási egységekre, a Dunamelléki Egyházkerület lelkészi közösségére kiterjeszteni a kutatást úgy, hogy annak látószöge a családokra szűküljön – azokon belül viszont az apák mellett az apósok, valamint részben az anyák és a feleségek társadalmi helyzetét is bemutassa.

A lelkészek társadalmi mobilitásának vizsgálata során érdemes szem előtt tartani, hogy a hivatás presztízsének kérdése szorosan összeforrott sajátos, ellentmondásos elithelyzetükkel.³ A sajátosság oka egyrészt az, hogy feladatkörükből adódóan e foglalkozás művelői egyértelműen tekintéllyel bíró szereplői voltak a közegüknek, másrészt azonban pozíciójuk a legkevésbé sem járt együtt számottevő vagyonnal. A problémát azt okozta, hogy a tekintély és a vagyon nem feltétlenül járt együtt, sőt, jelentős mértékben elvált egymástól, mert amíg a vagyon önmagában is hozzájárult a tekintély megszerzéséhez, addig fordítva ez már a legkevésbé sem mondható el. A pozíció sajátosságához még az is hozzátartozott, hogy a lelkészek alapvetően egy mozgásban lévő réteg tagjai voltak, hiszen működési helyük rövidebb-hosszabb idő után változott, és emiatt elsősorban pozíciójuk, és nem a személyük definiálta a helyzetüket (ellentétben például a falusi bírákkal). A sajátos helyzet harmadik eleme pedig – a vizsgált korszakban különösen, de már évtizedekkel azt megelőzően is – a hivatás társadalmi megítélésének újrafogalmazására készítő szekuláris világfelfogás terjedése, ami leginkább a lelkészek hivatásának szimbolikus presztízsértékét csökkentette.

Ezen változások miatt a lelkészi hivatásnak mint az elitbe való bekerülés egyik hagyományos és igen népszerű csatornájának az érvényessége is megkérdőjeleződött, amint azt a pálya anyagi és erkölcsi megbecsültségének hanyatlására

¹ Koloh 2019, 2021a.

² Szász 2011, 2013, 2022; Ugrai 2003, 2007, 2014, 2017; Kránitz 2012–2013; Szabadi 2016.

³ Andorka 1974: 109; Andorka 1978: 11; Andorka 1982: 1; Keszei 2021: 17.

vonatkozó eredmények is aláhúzzák.⁴ Ezen már a lelkészi fizetéseknek a századforduló idején történt állami rendezése sem segített, ráadásul a háborús tapasztalatok azután tovább rontottak a helyzeten. Aligha kevesek véleményét fejezték ki azok a református lelkészek, akik a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban* így fordultak olvasóikhoz: „Minden különösebb bevezetés nélkül, egész rapszodikusán bocsátjuk előre, hogy mi, református lelképásztörök, vagyunk a senki gyermekei. [...] Az állam a szerencsétlenül alkalmazott 'paritás', vagy mi miatt egyszerűen napirendre tér jelen mostoha sorsunk felett. Anyaszentegyházunk egyeteme a 'nincs fedezet'-féle válaszokkal adja ki utunkat.”⁵ A névtelenségbe burkolózó lelkészek viszont nemcsak az államot és az egyházat, hanem, már a folytatásban, részben a közösségüket is okolták kiszolgáltatott helyzetükért: „Az eklézsiák nagy részében, hol a nép szűkkeblűsége, rövidlátása és hálátlansága nem épen új dolog, különös elszántságra van szükség, hogy meg merjük kockáztatni a keserves kérést: adjatok.” Írták ezt nyilván annak hangsúlyozásával, hogy számos helyen valóban még adni sem volt miből.

A lelkészi hivatás válságát a vizsgált – a földkérdéssel, a népesedési változásokkal és különösen a világháború és Trianon utóhatásaival terhelt – korszakban csak mélyítették azok a felszínre bukó, szélesebb körben jelentkező társadalmi devianciák, mint a csecsemőgyilkossággal is gyakran együtt járó ormánsági egykezés, vagy a tisztazugi arzénos gyilkosságok esete, melyeknek a hírlapokban is bemutatott szereplői zömmel szintén kálvinisták voltak.⁶ Ebben a miliőben a lelkészeknek egyszerre kellett megfelelniük egy nemzeteszményben meghatározott szerepnek, illetve megküzdenniük az egyházukat és hivatásukat érő nehézségekkel. Úgy vélem, ebben a helyzetben az egyén önnön szerepfelfogásában a családi háttér – mind annak társadalmi pozícióját, mind személyes kontextusát tekintve – meghatározó jelentőséggel bírt. Egy lelkész saját, öröklött és képzése során is gyarapított kulturális tőkéje, valamint annak a családnak a jobban vagy kevésbé érvényesülő hatása, amelybe beházasodott, strukturálisan és technikailag is leginkább az apák pozíciója felől közelíthető meg. A következőkben a generációk közötti változások vizsgálatával magam is innen közelítek, hogy aztán arra is rámutassak, hogy a századfordulótól kezdve az apósok és a lelkészfeleségek társadalmi háttére részben módosult, és ez a kutatásoknak ebbe az irányba történő kiterjesztését teszi sürgetővé.

Vizsgálatomhoz az 1933 decemberében készült és a következő években bővített, a Dunamelléki Református Egyházkerület lelkészi törzskönyvének adatgyűjtő íveit használok fel.⁷ A dunamelléki püspök 4170/1933. számú rendeletére nyomtatott sablon kitöltött lapjait a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára őrzi. Az adatgyűjtő ívek a lelkész születési és tanulmányi adatai mellett szolgálatának állomásaira és a nyelvismeretére is

⁴ Legújabb összefoglalását lásd Szász 2022: 16–18.

⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 59 (12.) 134.

⁶ Koloh 2021b; Mátay (szerk.) 2016.

⁷ DRE RL A/4. 81. d.

rákérdeztek, ahogyan a házasságkötésére (benne az após foglalkozására!), gyermekeinek nevére, születési idejére, foglalkozásukra, emellett a lelkész szolgálat során nyert kitüntetéseire, irodalmi munkásságára, fegyelmi ügyeire, valamint nyugdíjba vonulásának évére. Ezen adatok közül a születési és házassági adatokat (hely, idő) rögzítettem, az apa és após hiányzó foglalkozási adatait a lelkészek születési vagy házassági anyakönyvi bejegyzéséből pótoltam, majd ezt követően a foglalkozási adatokat kategorizáltam.

1. táblázat

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
korcsoportjuk szerint (1933–1935)*

<i>Korcsoport</i>	<i>Születési év</i>	<i>Életkor</i>	<i>Fő</i>
1	1858–1878	56–76	41
2	1879–1901	33–55	209
3	1902–1914	20–32	55

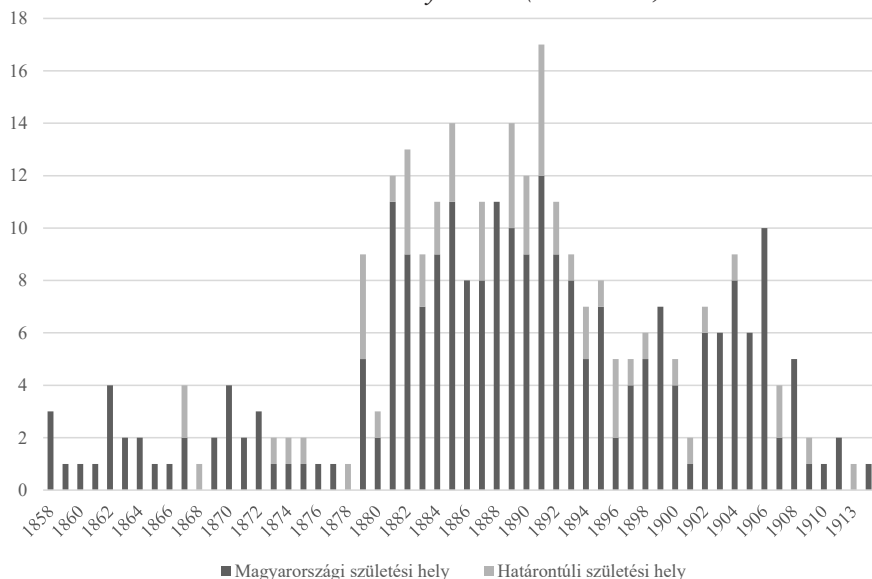
Forrás: DRE RL A/4. 81. d.

Az életkor alapján csoportosított lelkészek számát az 1. táblázat foglalja össze, és abból látható, hogy a hivatásukat 1933–1935-ben gyakorló dunamelléki református lelkészek zöme a dualizmus második felében, illetve a végén szocializálódott, vagyis az említett szekuláris kihívásokkal nagy valószínűséggel már pályaválasztását megelőzően többé-kevésbé tisztában volt, de ugyanez elmondható a korábbi és különösen a következő generációról is. A második és harmadik korcsoport tagjai a hivatásválasztáskor már az államilag szabályozott kongrua-rendszer szerint kaptak fizetést, vagyis a sok elégedetlenséget kiváltó intézkedéssel már a pályára lépésükkor tisztában voltak. Részben ugyanez igaz az első korcsoport legfiatalabb tagjaira is. A lelkészi hivatást érő, felvázolt kihívások zöme abban is megmutatkozik, hogy a lelkészek száma tendenciaszerűen csökkent, ahogyan azt az alábbi ábra is mutatja. A csökkenő tendenciát csak rövid ideig ellensúlyozták az elcsatolt területekről érkező lelkészek, már amennyiben menekültek voltak, és nem pusztán csak ott születtek.⁸ A századforduló idején születő lelkészek számának visszaesése a háborús veszteségekről is árulkodik; ezeknek a férfiaknak a hiányát a háborúban már részt nem vevő korcsoport sem tudta pótolni (1. ábra).

⁸ Tomanóczy János esete példázza a problémát. Tomanóczy Párkányban született, de Esztergomban érettségizett. Egerben elvégezte a katolikus teológiát, majd a fővárosban a jogot. Konvertált, és 1912-től a Tiszántúlon, majd a Dunántúlon szolgált. Mivel működése már Trianon előtt is szinte egészében a mai országterületre esett, problematikus menekültnek tekinteni. Másoknál a határon túli születési hely az apa átmeneti ott tartózkodását tükrözheti, őket szintén nem megfelelő menekültnek tekinteni akkor, ha pályájuk jórészt a trianoni területre összpontosult, különösen, ha már 1918–1920 előtt is itt éltek.

1. ábra

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
születésük éve és helye szerint (1933–1935)*

Forrás: DRE RL A/4. 81. d.

AZ APA FOGLALKOZÁSA

A felsőbaranyai horizontú vizsgálat során sikerült kimutatnom, hogy a 19. század közepén élt lelkipásztorok mintegy felének az apja is lelkész volt.⁹ Ez, a szakirodalomban ároninak aposztrofált származás jobbra a társadalmi mobilitást fékező tényezőnek tekinthető, ami esetenként egyházi pozíciók családi kisajátításával is járhatott.¹⁰ Ezek ellenére a kifejezés mégsem bír negatív konnotációval, ami azt mutatja, hogy ezek a korlátok nem váltak általánossá, és így nem zárták el a lehetőséget azok előtt, akiknek a lelkési pályára lépéssel nyílt lehetőségük a társadalmi felemelkedésre. Már csak azért sem, mert a jobbágyi vagy kétkezi munkás sorból kiemelkedők általában nem ezen a pályán akarták tartani a gyermekeiket, hanem inkább a további előrelépést jelentő – főleg a jogi vagy az orvosi – végzettség megszerzését szorgalmazták náluk.¹¹ Az ároni származás amiatt sem tekinthető az egyházon belüli nepotizmus szinonimájának, mert a lelkészapáktól születő lelkészfiúk aránya a korszakban jelentősen csökkent.

⁹ Koloh 2021a: 173–174.

¹⁰ Csepregi 2019a: 58–59.

¹¹ Csepregi 2019b: 55; Szász 2011: 432–433.

2. táblázat

A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása apjuk foglalkozási kategóriája szerint (1933–1935)

<i>Apa foglalkozási kategóriája</i>	<i>1858–1878</i>	<i>1879–1901</i>	<i>1902–1914</i>
mérnök, orvos, gyógyszerész	2	1	1
tanár, tanító, jogász, újságíró	6	27	11
állami és magántisztviselő	2	21	9
egyházi személy	14	48	8
kereskedő, vállalati tulajdonos	0	3	0
állami véderő	0	0	1
mezőgazdaságból élő	10	49	6
kisiparos	4	21	5
vas- és fémiparos	0	5	2
egyéb, képzetlen munkaerő	0	5	3
magánzó	0	1	0
nincs adat	3	28	9
Összesen	50	193	62

Forrás: DRE RL A/4. 81. d., FamilySearch anyakönyvi adatbázis

A 2. táblázat azoknak a lelkészeknek a megoszlását mutatja, akiknél sikerült az apa foglalkozását beazonosítanom: az adatgyűjtő ívben erre ugyanis nem kérdeztek rá – így a hiányt alapvetően a keresztelési, annak hiánya esetén pedig a házassági anyakönyvből pótoltam, feltételezve, hogy az apák részéről időközben nem történt változás. (Vagy ha igen, az nem járt az egyes kategóriák közötti elmozdulással, illetve, ha mégis, akkor olyan mértékben egyedi esetnek számít, hogy statisztikailag nem releváns.)¹² A táblázat adatai alapján az idősebb korcsoportok lelkészeinek csak a negyede, a fiatalabbaknak pedig kevesebb mint a hetedede (12,90%) származott lelkész apától. Ha összesítem a három korcsoport értékét, akkor a Dunamelléki Református Egyházkerületben a lelkészapák aránya 22%-ot tesz ki, amit érdemes összevetni a Dunántúli és a Tiszántúli Egyházkerület 1940-es évek elejéről származó adataival.¹³ A 18,5%-os dunántúli és a 24,2%-os tiszántúli érték ismét csak aláhúzza, hogy a korszakban a lelkészfiúk számára már jóval kevésbé volt vonzó az apjuk hivatása, mint a két-három generációval korábban élt fiúk számára. Ezt persze az is erősítette, hogy a lelkészi jövedelem reálértékének említett csökkenése a még a pályára kíváncszó fiatal emberek képzésének támogatását is nehezítette. Ráadásul a csökkenés mértéke kirajzol egy kelet–nyugati tengelyt, ami fokozott esést tükröz.

Dinasztia-alapítási törekvések azonban így is tetten érhetők a korszakban.¹⁴ Benkő István (1889–1959) rákospalotai lelkész édesapja szintén a Rákospalotai

¹² Az ország társadalmi zártságára lásd: Andorka 1978: 11.

¹³ Szász 2022: 21.

¹⁴ A fogalom alatt az ároni öröklődésen kívül az adott településen való örökítést is érthetjük, lásd Molnár 2013: 26–27.

Református Egyházközség lelkésze volt, így apa és fia mintegy 80 éven keresztül meghatározta az eklézsia történetét.¹⁵ Ugyancsak ezt példázza az ormánsági Kiss Géza (1891–1947) esete: neki az apja és rövid ideig a bátyja is Kákics lelkésze volt, ahogyan később ő is. Kiss Géza viszont a legkevésbé sem vágyott erre a tisztségre. Ambícióiról sokat elárulnak 1909-ben kelt sorai, melyekből kitűnik, hogy a lelkési hivatás iránti averziója talán nem csak a tanulmányai miatti környezetváltás megpróbáltatásaiból fakadt: „Én nem bánom, ha jogász leszek is, csak pap ne. Nem egy olyan ember van a világon, aki, mint mezei jogász végzett. Akár beleegyeztek, akár nem: pap nem leszek. Belebolondulok abba a gondolatba, hogy mért jöttem én teológiára, holott testem-lelkem borzad tőle. Míg évet nem vesztek, addig csináljunk valamit.”¹⁶ Később ez a konfliktus annyiban oldódott, hogy Kiss számára már nem a lelkési hivatás, hanem a kákicsi parókián való működés jelentett nehézséget. Arra, hogy ez a tiltakozás nem a férfi esetleg elégedetlenkedésre hajlamos természetének a lenyomata volt, az életműve a bizonyíték: számára csak a maradandó értékű regionális kutatásai jelenthettek szellemi kiteljesedést.

A nem lelkész édesapák fiai közül a második legnagyobb csoportot a mezőgazdaságból érkezők alkották. E csoport aránya már az első korcsoport esetén is megközelíti az ároni lelkészfiúkét, ami a pálya társadalmi mobilitásban betöltött szerepét hangsúlyozza. A falvak világában ennek kézenfekvő magyarázata, hogy egy feltörekvő fiatal számára kevés másmilyen, magasabb szellemi elitpozíció lehetett annyira látható, mint a lelkészeké.¹⁷ Az istentiszteleteken hetente láthatta, hallgathatta a papját, az alapfokú oktatásban ismerhette a gyerekeit – létezett tehát egy olyan közeli képe róla, ami például a jegyzőről már kevésbé volt elmondható. A lelkési pálya vonzása abban is megnyilvánult, hogy félbemaradása esetén tanító válhatott a fiúból.¹⁸

A paraszti kultúrkörből érkező lelkészek aránya csak a századforduló idején születettek körében csökkent valamelyest. Mire ugyanis megkezdtek teológiai tanulmányaikat, a mezőgazdaságot – elsősorban a védett és biztos gabonakereskedelmi rendszernek a Monarchia felbomlásával együtt járó megszűnése miatt – különösen erős veszteségek érték. Az idősebb, paraszti származású lelkészek esetében azonban a tanulmányaik kezdetén a gabonakonjunktúra még kifejezetten jó időszakot hozott. Az összesített, 18%-os arányt megint csak érdemes a többi egyházkerületi értékkel összevetni, mert így látható, hogy a Dunántúli Egyházkerületben választ adó lelkészek körében jóval magasabb, 34,1% az érintettek aránya, míg a tiszántúliaké a dunamellékiekkel egyenlő. A különbség a kisebb földet egyben tartani igyekvő dunántúli családok öröklési és képzési stratégiáinak megnyilvánulásából adódhat.

A tanító édesapák esetében fiaik lelkési pályára állítása két okkal is magyarázható. Az egyik az, hogy az egyházi tanítók a lelkész beosztottjai voltak, de a lelképásztorok még a nem egyházi tanítók számára is közelebbi szellemi igazodási

¹⁵ Molnár 2013: 26–27.

¹⁶ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Budapest, 1909. október.

¹⁷ Vogler 1994: 232.

¹⁸ Koloh 2021a.

pontot jelentettek. Másrészt a tény, hogy a tanítók eredetileg számos esetben lelkészi pályára készültek, megmagyarázhatja, hogy a fiaik útján saját ambíciójukat teljesítették ki, de ha mégsem ez történt, a lelkészi pálya akkor is a családi felemelkedés következő lépcsőfoka volt.

Említést érdemelnek még a kisiparos és a tisztviselő apák fiai is. Az ő esetükben több a városi születésű lelkész, és ez részben jobb anyagi körülményeket, részben pedig olyan adottságokat feltételez, amelyek már eleve megkönnyítették egy fiú taníttatását: a 30 kisiparos-gyermek közül hárman születtek Nagykőrösön, ketten–ketten Budapesten, Hajdúnánáson, Kecskeméten, míg Gergely János (1907–1938), kisharsányi lelkész egy fazekas fiaként Sárospatakon született, ott is érettségizett, ott végezte a teológiát, és lelkészi szolgálatát is a városban kezdte meg. A tisztviselő apák közül a legtöbben jegyzők vagy községi, városi hivatalnokok voltak, de azért találhatók köztük vasúti és postai alkalmazottak is, akárcsak állami, adó- vagy takarékpénztári tisztviselők. Arányuk korcsoportról korcsoportra haladva nőtt, és ebben komoly szerepet tulajdonítok a Pesthez gravitáló sűrűbb városi hálózatnak, de még inkább a gyarapodó tisztviselői-hivatali munkahelyeknek; úgy a vasút nyújtotta lehetőségeknek, mint a bankpénztárak számbeli növekedésének, valamint az egyre gyarapodó közigazgatási feladatoknak stb. Ez magyarázza azt is, hogy a kisiparosok arányában nem történt jelentős változás.

Ezek az adatok egyrészt erősítik a korábbi szűkebb és tágabb kiterjedésű regionális eredményeket, másrészt azt is jelzik, hogy a lelkészi pályán a lelkészfiúk aránya visszaszorult, amit a lelkészapák fokozódó kiábrándulása mellett a romló életkörülményeik ugyancsak magyarázhatnak.

AZ APÓS FOGLALKOZÁSA

Azt, hogy milyen családba házasodtak a lelkészek, több fontos tényező határozta meg, melyek közül az első, hogy mikor történt a házasságkötés. Az általam vizsgált lelkészek zömmel 26–29 éves korukban házasodtak meg először, vagyis szinte kivétel nélkül már lelkészként. Házasságkötésükben szerepet játszhatott, hogy elvárták tőlük a családalapítást – különösen az egyke elleni küzdelem korában –, de döntésükben a személyes indíttatás vagy a szükségek kielégítése is fontosnak bizonyult. Utóbbira példaként idézem Váróczi János (1909–2003) hidas lelkésznek az espereséhez írt sorait, miszerint: „Most még abban a szerencsében is részesülök, hogy anyám ismét elmegy; sajnos hetek múlva ismét magamra maradnék. Én ezt nem bírom ki. [...] megint rendes koszt nélkül maradni s gondoskodni arról, hogy mossanak, foltozzanak rám, harisnyát, ruhát rendbetartsanak meghaladják erőmet. Lakásom, mely kong az ürességtől, rácsos ablakaival kriptát képez [...]”.¹⁹ Az orvos családból származó, 25 éves Váróczi végül úgy segített a helyze-

¹⁹ DRE RL Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

tén, hogy három hónap múlva feleségül vette egy helyi református sváb kisbirtokos 16 éves lányát: a szeptemberben írt sorai mögött a házasság megvalósításának nehézségei is kiütközhetnek. Ezt már csak az is valószínűsíti, hogy ennyire fiatal lányt ekkora korkülönbséggel semelyik másik kollégája sem vett el.

3. táblázat

*A Dunamelléki Egyházkerület lelkészeinek megoszlása
apósuk foglalkozási kategóriája szerint (1933–1935)*

<i>Apa foglalkozási kategóriája</i>		<i>Após foglalkozási kategóriája</i>														
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Σ		
1	mérnök, orvos, gyógyszerész	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	4		
2	tanár, tanító, jogász, újságíró	0	4	13	10	1	1	3	2	0	0	0	3	37		
3	állami és magántisztviselő	2	5	5	5	1	0	7	2	0	0	0	2	29		
4	egyházi személy	2	13	18	14	4	2	4	2	1	1	0	4	65		
5	kereskedő, vállalati tulajdonos	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	0	3		
6	állami véderő	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1		
7	mezőgazdaságból élő	2	11	10	14	3	0	16	2	1	0	2	0	61		
8	kisiparos	1	4	7	3	3	0	3	3	0	0	1	0	25		
9	vas- és fémiparos	0	1	2	0	1	0	1	0	0	0	1	0	6		
10	egyéb, képzetlen munkaerő	1	1	2	1	0	0	1	0	0	0	1	0	7		
11	magánzó	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1		
12	nincs adat	0	7	10	8	1	0	3	1	0	0	2	4	36		
<i>Összesen</i>		8	46	69	57	14	3	40	12	2	1	8	15	275		

Forrás: DRE RL A/4. 81. d., FamilySearch anyakönyvi adatbázis

A 3. táblázat a vizsgált lelkészek apjuk és apósuk foglalkozása szerinti megoszlását mutatja be: a három korcsoportot egyben, a köztük jelentkező néhány eltérést a következőkben jelzem. A kereszttábla alapján négy markáns csoport rajzolódik ki. Egy tágabb kört alkotnak azok a lelkészek, akiknek az apjuk és apósuk egyaránt a 2–4. kategóriába esik, tehát apjuk tanító, tisztviselő vagy egyházi személy, és apósuk is ezek közül valamelyik. Ezen belül kiemelkednek azok a lelkészfiúk, akiknek az apósa helyi tisztviselő volt. Ez a kör a státuszörzöké–mérsékelt státuszjavítóké. A második, szűkebb körbe azok a mezőgazdaságból élő vagy kisiparos apától származók tartoznak, akik szintén ebből a körből választottak házastársat: ők azok, akik házasságuk révén jelentős mértékben előreléptek, így helyzetüket, a származásukhoz viszonyítva számottevően javították. A harmadik kör egyetlen csoportra szűkíthető: ők olyan gazdaszülők gyermekei, akik, bár maguk lelkészekké váltak, mégis a saját származási körükön belül választottak házastársat: gazdafiúként többnyire egy nagyobb birtokos lányát vették el. A negyedik csoport a lefelé házassodóké, akik látszólag a deklasszáció útjára léptek:

nagyobbrészt olyan tanító-, hivatalnok- és lelkészfiak tartoznak ide, akik egy nagyobb birtokos lányát vették feleségül.

A státuszörző csoporton belül a tisztviselő apósok szerepének erősödése figyelhető meg. Az iménti indok mellett, miszerint így a pozíciók száma is gyarapodott, ebben a változásban az is szerepet játszott, hogy a lelkészek sokkal több, a közelükben élő, ideálisnak tűnő partner közül választhattak, vagyis bővült a házassági piac. Nem feltétlenül volt könnyű ugyanis a környéken olyan lelkész-kollégára akadni, akinek korban ideális, még eladósorban lévő lánya lett volna. Ebben a csoportban, a lelkészfiú és tisztviselő/hivatalnok-após párosításon belül kifejezetten sokan voltak a vasúti dolgozó apósok. Még a lelkész apa és lelkész após kombináció sem mindig jött létre azonban előre elrendezetten. Podmaniczky Márta, akinek apja és férje is lelkész volt, egy idősebb korában adott interjújában elmondta, hogy apai nagyapja vagyonvesztése miatt apja gimnáziumi tanulmányai megszakadtak, és a férfi mint nyomdai inas képezte magát tovább. Csupán nagybátyja, Podmaniczky Frigyes támogatásával tudta elvégezni Pozsonyban a teológiát. Mint lelkész kérte meg – az anyával való levelezés útján! – Vargha Gyula statisztikus lányának kezét (aki, nem mellesleg, Szász Károly püspök unokája volt). A frigyből született Podmaniczky Márta és a már adatbázisomban is szereplő zuglói lelkész, Kutas Emil házassága szintén nem tekinthető eltervezett, elrendezett frigynek – a családban korántsem példátlan módon:²⁰

„Amikor másodéves egyetemi hallgató voltam a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Karán, egy Pro Christo – Krisztusért – Diákszövetség előadásán (téli konferencián) megismerkedtem későbbi férjemmel, aki akkor már református lelkész volt Zuglóban. Három nap múlva megkérte a kezemet! Azt mondta: úgy látja, ez az Isten akarata! Ő már nem túl fiatal és hozzáillő társat keres. Olyan határozottan mondta – hogy ez Isten akarata, és kért, mondjak igent –, így igent mondtam!”²¹

Pozícióörzésnek tűnik, de kétségtelen, hogy egy főnemesi családba történő beházasodás a korban nem csekély előrelépést jelentett a társadalmi ranglétrán. Kutas Emilnek amúgy az apja is nagyot lépett előre. Kutas Bálint törökszentmiklósi lelkész még földműves szülők gyermeke volt, és helyi ellenzéki politikusként a földreformot sürgette – elnyerve ezzel a „szegények papja” jelzőt.²² Ennél a státuszörző, részben azt javító csoportnál tehát az egyéni kulturális tőke összességében meghatározta a házasságkötés irányát. Kutas Emil, szándékolatlanul, de pontosan olyan szavakat és olyan érvelést használt egy gazdag történelmi és értelmiségi hagyományt öröklő lelkészlány kezének megkérésekor, amittől várhatta, hogy célt fog érni, hiszen az isteni elrendelés, a tisztas szándék és eltökéltség egy lelkész szájából hitelesnek hangozhatott – és, amint azt az életük

²⁰ Sáradi Szabó–Balogh 2016: 41–42.

²¹ Podmaniczky 1995: 34.

²² *Pesti Napló* 73 (116.) 3; *Magyarország* 33 (293.) 6; *Reformátusok Lapja* 59 (41.) 5.

mutatja, az is volt. Kutas Bálint tehát lelkészként képes volt olyan környezetet teremteni, amit fia már egészen a magáénak érezhetett. Vagyis a fiú már otthonról hozta, a gyermekkorában elsajátította a pályáján megkívánt attitűdjeit és magatartásformáját, míg az apjának ezeket még főleg a tanulmányai során kellett megtanulnia. Így a gyökeresen eltérő leszármazás nagyjából már Kutas Emil és Podmaniczky Márta megismerkedését megelőzően harmóniába került a két ember szocializációjában, és ez a státuszörző kör esetében a többi családnál is hasonló környezet meglétére enged következtetni.²³

A felfelé házasulók körében feltételezem, hogy érvényesültek azok az előzetesen átvett magatartásminták, amelyek az új csoporthoz való alkalmazkodást, az új közegben való megkapaszkodást lehetővé tették.²⁴ Ez látható Tomanóczy János (1885–1978) történetében is, akinek az apja mézárosmesterként dolgozott. Esetében az egyéni törekvés szerepe nyilván számottevő, de kérdéses, hogy ha nem Párkányban születik, akkor vajon az apja mennyire tudta volna támogatni fia esztergomi tanulmányait? (Amit az is segített, hogy Tomanóczy tízéves korában felépült a Mária Valéria híd is.) Az pedig, hogy Tomanóczy a jogot is elvégezte, még értékesebbé tette őt a maga körében, így pedig jóval könnyebben válhatott a nem kiemelkedően fontos ormánsági református eklézsia, Sósvertike lelkészének a vejévé. Ez a felfelé házasodó kör azonban a harmadik korcsoportban már jelentős változást mutat, amennyiben a paraszti vagy kisiparos háttérrel rendelkező lelkészek hivatalnokok lányát vették el. Kivételként ez alól Czere Horváth János (1904–1965) említhető, akinek a feleségét – annak visszaemlékezése alapján – nem az jellemezte leginkább, hogy egy néhai tanító lánya volt: „Várady Ilonka, a kezében a frissen szerzett tanítói diplomával – komolyzenei pályára készült. Tanárai tehetségesnek tartották, a napilapok hírei 'ígéretes zongorista'-ként említették. Aztán közbejött a szerelem, s a fiatal lány hirtelenjében a baranyai határszélen találta magát. Követte férjét Czere Horváth Jánost az Ormánságba.”²⁵

Az előzetes szocializáció jellege, az otthonról hozott értékek ereje viszont, ahogy azt láthattuk, a házastárs családi háttere miatt sok esetben akár akadályozhatta is a társadalmi előrelépést. A vajszlói Takács Sándor (1897–?) mezőlaki földművesek gyermekeként egy kastélyosdombói földműves lányát vette el. A botykai lelképásztor, Simon Zsigmond (1884–1958) is gazdálányt vett el, ám felesége, Bráda Simon Mária ormánsági *pógár* leánya volt. A család nem egykézűs és igen tehetős volt, hiszen másik lányukat, Juliannát szintén egy lelkész, Széles Sándor (1879–1959) – egy szatmári szücsmester fia – vette el. Széles a korban Máriagyűdön szolgált, de házasságkötése évében még Vajszlón volt segédlelkész.²⁶ A mezőgazdaságból élő apák lányait választó lelkészek csoportja tehát jelentős, de ebben a körben számottevő azok aránya, akiknél a presztízst nem a tekintély, hanem a vagyon jelentette. A csoporton belül ugyanis csak egy olyan esetet is-

²³ Gugerli 1992: 378–379; Blaskó 1999: 69–73; Keszei 2021: 23.

²⁴ Karl Merton gondolatmenetét és fogalomrendszerét ismerteti Blaskó 1999: 73.

²⁵ *Dunántúli Napló* 32 (81.) 11.

²⁶ Koloh 2021a: 129; Koloh 2021b: 330.

merünk, amikor egy kisbirtokos fia földműves lányát vette el, de az esetek közel felében a házasság iránya itt is felfelé mutat, amikor az após maga földbirtokos volt – mint például a későbbi püspök, a kisbirtokos apától született Bereczky Albert apósa is. Összességében a felfelé lépés ebben a csoportban is szinte kivétel nélkül megtörtént. A presztízst itt egyértelműen a vagyon adta, ami viszont a tekintéllyel még bíró, de anyagi gondokkal annál inkább küszködő lelkészek párválasztásában az érzelmi indíték szerepét illeti, arról a forrásaim csak ritkán ejtenek szót.

A házasulók negyedik csoportját azok alkotják, akik egy nagyobb tekintélyű társadalmi rétegből származva lefelé házasodtak: mezőgazdaságból élő vagy kisiparos apa lányát vették el. A Váróczi levelében is leírt indokok életszerű példáját és magyarázatát adták ennek a mobilitási iránynak: olyan szükséghelyzet állt fenn tehát, ami átstrukturálta az elvárt igényeket. Váróczi is, hogy nyomatékot adjon szavainak, a fenti idézett sorokat így folytatta: „[...] többé én abban egyedül nem maradok, mert attól félek, hogy magányomban és elkeseredésemben egy szép napon golyót röpíték fejembe.”²⁷ Lelkészfiak voltak, és mezőgazdaságból élő apa lányait vették el a Kájel lelkészek is. Kájel István (1879–?) faddi lelkész Kálmáncsai Kálmánchey Menyhért újfahértói földbirtokos lányát vette feleségül, tekintélye így vagyonnal párosult. Nem járt ilyen mértékű presztízshalmozással a fiatalabb fiú, Kájel József Endre (1881–?) balatonendrédi lelkész házassága, de azt, hogy a kevesebb hozomány is mennyire sokat jelenthetett a létfenntartás szempontjából, jól példázza egy csallóközi lelkész korabeli önéletrajza, melyben így írt: „Feleségem hozományából cirka 5 hold gyümölcskertet telepítettem. Csekély jövedelmem mellett ez teszi lehetővé, hogy családom eltarthassam.”²⁸ Ebben a csoportban tehát a lefelé házasodás ismét viszonylagos, hiszen a vagyon – akárcsak a saját származási rétegükön belül házasodók esetében – a szegény(ebb) életkörülmények között élő lelkészeknél esetenként magát a megélhetést, vagy legalább az életminőség javítását jelentette – a lekipásztorok különben ebben a csoportban is jórészt nagy- és középbirtokosok vejei lettek. Jobbára egyedi példa tehát a nagytótfalui lelkészé, Derzsi Endréé (1904–1982), akinek az apósa szűcssegéd volt, míg Derzsi apja a mezőtúri gimnázium tanára. Ebben a kapcsolatban valószínűleg inkább a szerelemnek lehetett nagyobb ereje, mint az egzisztenciális körülmények számbavételének, amire abból is következtethetünk, hogy a budapesti születésű Pálfi Irént Derzsi a Kálvin téri segédlelkészi szolgálata utolsó napjaiban vette feleségül.

Összevetve a házasság mobilitás irányát, elmondható, hogy a lelkészek több mint harmada a saját vagy a magáéhoz közeli társadalmi csoporthoz tartozó férfi veje lett, míg negyedik–ötödük számára a házasság a saját származási csoportjukhoz mérten a felfelé lépést tette lehetővé. Öt, illetve hat százalékuk számára az alacsonyabb státusz őrzését, valamint az öröklött és továbbvitt tekintély jelentette

²⁷ DRE RL Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

²⁸ Vargha Dezső diósfőrgespatonyi lelkész. In: Kránitz 2013: 264.

presztízst a vagyoni presztízzsel erősítették meg. Ezek a viszonylagos arányok árnyalják a pálya nyitottságáról szóló eddigi megállapításokat, mert igaz ugyan, hogy a lelkészek mintegy harmada *homo novus*-ként került ebbe a magasabb presztízssű közegbe, de azok, akiknek ezt a felemelkedést a házasságkötésükkel is sikerült megerősíteniük, már csak e csoport alig negyedét tették ki. Márpedig további generációs karrierépítés leginkább ebből a körből volt várható, feltételezve a további lemorzsolódást is.

ANYÁK ÉS FELESÉGEK

Zárásul a kutatás két olyan pontjára irányítom a figyelmet, amelyek ezekben a lelkészi mobilizációs vizsgálatokban rendre háttérbe szorulnak, miközben a strukturális változások szempontjából, úgy vélem, közel sem elhanyagolható fontossággal bírnak. Abban, hogy egy férfi a lelkészi hivatást választotta, illetve, hogy házasságkötése mennyiben járult hozzá társadalmi mobilitásához, a hozzá közel álló nők státusza döntő szerepet játszhatott, anyaként és feleségként egyaránt. Az 1850-es évek tanügyi reformja, mely a dualizmus korában tovább folytatódott, a nők számára is lehetőséget adott a továbbtanulásra,²⁹ a tanítónők megjelenése pedig együtt járt a házasodási piac megváltozásával. Újabb számítások szerint a tanítónők aránya 1881–1882-ben 9,78%-ot tett ki, míg az 1917–1918. tanévben már 48,28%-ot. Azt, hogy nem kizárólag a világháború okozta ezt az emelkedést, bizonyítja, hogy arányuk már az 1913–1914. tanévben is meghaladta a 32%-ot.³⁰ Önmagában azonban az anya származása is indokot adhatott a lelkészi hivatás választására, ahogy azt a székely gazdatiszt fia, Ravasz László püspök is megfogalmazta: „Megyek papnak, mert ez illik a család tisztas hagyományaihoz; megszerzem a tanári oklevelet, mert erre különös kedvem van.”³¹ Az anyai ágon lelkészunoka Ravasz a pozíciója, valamint életének feldolgozottsága miatt igen jó példa az anyai befolyásra, de mellette számos más – eddig feltáratlan – esetet lehet említeni, amikor inkább az anya, mint az apa példája, származása indokolhatta a pályaválasztást. Demjén István (1888–1979) budafoki – a trianoni döntéssel Kevevárról menekült³² – lelkész apja postafelügyelőként, anyai nagyapja földbirtokosként szerepel az adatbázisomban, viszont esetében az anya képzettsége és foglalkozása tekinthető döntő tényezőnek. Demjén Sándorné Molnár Ilona a református leánynevelés kiemelkedő alakja, a szatmárnémeti leánygimnázium igazgatója volt. Noha önéletírásában Demjén azt, hogy végül milyen hivatást választott, strassburgi professzora hatásának tulajdonítja,

²⁹ Szívós 2000; Gyáni 2021.

³⁰ Takács 2016: 19.

³¹ Idézi Nagy 2007: 88–89.

³² DRE RL A/4. fond, 81. doboz. Demjén István adatgyűjtő íve. Ezúton köszönöm Ablonczy Baláznak a kéziratához fűzött észrevételeit.

de az otthonról kapott indíttatásban kétségtelenül meghatározó szerepe volt az édesanyjának.³³

A feleségválasztás során a korban már gyakorta előfordult, hogy a lelkész a helybeli tanítónő kezét kérte meg. Ez egyrészt a házasodás térbeli struktúráját is átalakította, hiszen a tanítónő akár messzebbről is származhatott, mint a szolgálati helye, de a társadalmi struktúra is módosult, mert ilyenkor már hátrébb sorolódott az após(jelölt) foglalkozásának, státuszának szerepe is. A cúni, majd drávapalkonyai lelkész, Gyenis János (1904–1949) esete jól példázza a helyzet összetettségét. A 3. táblázatban Gyenis mint pozíciótartó jelenik meg: apja tanító volt, apósa pedig lelkész. Helyzetét azonban több körülmény is bonyolultabbá tette. Felesége, Nagy Krisztina ugyanis már anyját, apját elvesztő árva lányként szerzett tanítónői képesítést. Miután azonban a húga Tahitótfaluba került Tildy Zoltán gyermekei mellé nevelőnőnek, hamarosan Nagy Krisztina is követte őt, házvezetőnőként. Tildy felesége pedig Gyenis nővére volt, így a különben bonyhádi származású Gyenis tahitótfalui segédlelkészsége során ismerte meg Nagy Krisztinát, és onnan vitte végül magával az ormánsági parókiájára.³⁴ A történet nyilván nemcsak arról szól, hogy az egyéni példák sora mennyiben árnyalja a teljes képet, hanem arról is, hogy Nagy Krisztina aligha került volna Tildyék látómezőjébe, ha nem pap lánya lett volna, és tanítónő végzettségével tovább gazdagította azt a kulturális tőkét, amelyet otthonról hozott. Mindez jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyenissel, aki pedig egy tanító fiaként nevelkedett, úgymond megtalálták a közös hangot, amit a kölcsönös szimpátia és a fizikai vonzalom csak fokozhatott.

Szintén Tahitótfaluban ismerkedett meg jegyesével a fent említett kákicsi Kiss Géza is. Kiss apósát az adatgyűjtő íven urasági inasként tüntették fel, így a frigy lefelé való házasságnak ígérkezett, ami nem is kerülte el a férfi figyelmét. Ezt a megismerkedésről beszámoló levelében lelkész bátyjának is megírta: „A lánynak vagyona semmi sincs, az az övé, ami az enyém. El se fogadnám. Kilenzen vannak testvérek.”³⁵ Előnytelen származása ellenére Patay Gizella az akkor még Tahitótfaluban működő Sylvester Nyomdánál dolgozott mint hivatalnoknő, Kiss pedig ottani vakációja során ismerkedett meg vele. A rövid időn belül kitűzött menyegző előtt azonban nem törte magát, hogy megismerje leendő apósát, erről így írt: „Úgy áll a dolog jelenleg, hogy kb. a jövő hét valamelyik napján el is jegyzem, de még a szüleinek se mutatkoztam be s így magam se tudom, mikor lesz ez. De nem akarok ezért kétszer is fölfáradni Pestre, mert nekem nagy törődés. Miközöttünk lélekben már megtörtént az eljegyzés.”³⁶ A megismerkedést itt is az tette lehetővé, hogy Patay Gizella számára megnyílt a továbbtanulás lehetősége, és képzettsége mellett a személyes tulajdonságai vezettek oda, hogy a találkozást gyengédebb érzelmek kialakulása követte: „Őmaga hivatalnoknő

³³ Molnár 2016: 384–385.

³⁴ Gyenis-interjú 2014.

³⁵ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

³⁶ DRE RL Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

a Sylvester-nyomdánál. Belmissziói iskolát végzett. Mély keresztyén életű, szerény, meleg lélek, papnénak való.” Mint az előző példa, úgy ez is arra utal, hogy a nők képzése a lelkészi házas mobilitás irányát térben és társadalmilag is alakította, ami sürgetővé teszi a lelkészfeleségek társadalmi mobilitásának vizsgálatát.

Más vidékek református lelkészeinek a példái ugyancsak ezt a tendenciát igazolják. A korábban hivatkozott csallóközi lelkipásztor rendes lelkészi szolgálatait 1911-ben Diósfőregepatonyban kezdte meg, és a következő évben ott is nősült, a helyi tanítónővel kötött házasságot. Lévai segédlelkészként ismerhette meg későbbi feleségét az Újbarson rendes lelkészi állást kapott Szabó István, aki állandósítását követően alig több mint fél évvel feleségül vette Varga Teréz lévai nőipariskolai tanárnőt. Ugyancsak sok példát lehet találni a tiszántúli és a határon túli egyházkerületek lelkészeinek házasságkötéseit kutatva.³⁷ Ezek egyúttal azt is hangsúlyozzák, hogy a továbblépés szisztematikus feldolgozást kíván.

* * *

A vizsgálat a későbbiekben számos további, szintén fontos szempont bevonásával bővíthető: nem mellékes ugyanis a lelkészek testvéreinek (ha voltak) a sorsa, miként az sem, hogy ők maguk hányszor nősültek, házasságkötésükkor élt-e még az apjuk, anyjuk, apósuk, anyósuk, hány gyermekük született, továbbá sokat megtudhatunk abból is, hogy mekkora közösséget láttak el, illetve mennyire tudták és milyen módon igyekeztek növelni a bevételeiket – csak hogy néhány kérdést említsek. A vizsgálat ilyen mértékű és folyamatos kitágítása már csak amiatt is indokolt, mert már egyetlen új tényező – jelesül az apák mellett az apósok foglalkozásának a vizsgálata – bevonásának köszönhetően is jobban konkretizálható a mobilitás mértéke. A pálya egyre nagyobb nyitottságát igazoló eredmények mellett immár látható, hogy ez a nyitottság egyrészt korlátozott volt, hiszen legfeljebb a lelkészek harmadát érintette, és közülük is számosan inkább a vagyoni presztízzsel kívánták megerősíteni a hivatásuk tekintélyét. Másrészt a házastársi piac is átstrukturálódott, mégpedig a tanítónők csoportjának a megjelenésével, ami redukálta a feleségek származásának fontosságát. A redukálódás viszont nem jelentett egyet a jelentéktelenné válással, hiszen egyrészt a nők tanítatásának a költségét jellemzően a szülők állták, vagyis vagyonosabbnak kellett lenniük. Másrészt pedig az otthonról hozott és a tanulással bővített kulturális tőke a kapcsolatok megvalósulása esetén ugyancsak meghatározó volt, amint azt a táblázatok és a példák egyaránt mutatják. Elmondható, hogy a feszítő társadalmi és gazdasági problémák idején a lelkészek egy része – noha származását tekintve közel állt az egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülő paraszti közeghez – végeredményben mégis jobbra egy zárt közeghez tartozott. Ezzel is magyarázható, hogy olyan fontos társadalmi kérdések esetén, mint amilyen például

³⁷ Kránitz 2013: 145, 158; Szabadi 2016.

a születésszabályozás gyakorlata volt, miért nem tudtak még résztvevő megfigyelői sem lenni a saját közösségüknek.³⁸

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)

A/4. fond, 81. doboz: A Dunamelléki Egyházkerület lelkeszeinek és tanítóinak önéletrajza.

Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Budapest, 1909. október.

Kiss Géza levelei Kiss Zoltánnak. Kákics, 1928. december 28.

Váróczi János levele Nyáry Pálhoz. Hidas, 1934. szeptember 19.

Podmaniczky Márta 1995: „Én komolyan vettem a családi vállalkozást.” Kutas Emilné Podmaniczky Mártával beszélget Sári Katalin. *Honismeret* 22 (3.) 32–35.

Gyenis-interjú 2014: Szerzői interjú Gyenis Sárával, Gyenis János és Nagy Krisztina lányával. A beszélgetésre Budapesten került sor.

Dunántúli Napló, 1975.

Pesti Napló, 1922.

Magyarország, 1926.

Reformátusok Lapja, 2015.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1916.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1974: Új könyvek a társadalmi mobilitásról. *Valóság* (17.) 11. 104–109.

Andorka Rudolf 1978: A társadalmi mobilitás kérdései. *Kritika* (7.) 3. 11–12.

Andorka Rudolf 1982: Társadalmi mobilitásunk tendenciái és jelentősége. *Valóság* (28.) 8. 1–16.

Blaskó Zsuzsa 1999: Kulturális tőke és társadalmi mobilitás. *Szociológiai Szemle* (1.) 69–96.

Csepregi Zoltán 2019a: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózatkutatás tükrében. Módszertani esélyek és buktatók. In: Boros István (szerk.): *Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)*. Budapest, 53–65.

Csepregi Zoltán 2019b: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo* 25. (3–4.) 55–61.

Gugerli, David 1992: Protestant Pastors in Late Eighteenth-Century Zurich: Their Families and Society. *The Journal of Interdisciplinary History* (22.) 369–385. DOI:10.2307/204985

³⁸ Ehhez lásd a lelkeszi egykejelentéseket: Koloh 2022.

- Gyáni Gábor 2021: *A nő élete – történelmi perspektívában*. (Magyar családtörténetek: Tanulmányok 6.), Budapest.
- Keszei András 2021: Érdem és előrejutás: mobilitás a társadalomban és a történelemben. *Korall* (22.) 86. 5–26. DOI: 10.52656/KORALL.2021.04.001
- Koloh Gábor 2019: A Felsőbaranyai Református Egyházmegye lelkészeinek térbeli és társadalmi mobilitása 1855–1933. In: Borsy Judit (szerk.): *Reformáció a Dél-Dunántúlon*. Pécs, 159–172.
- Koloh Gábor 2021a: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében. *Korall* (22.) 86. 166–184. DOI: 10.52656/KORALL.2021.04.007
- Koloh Gábor 2021b: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. *Az ormánsági egykezés története (1790–1941)*. (A vidék vonzásában 1.) Budapest.
- Koloh Gábor 2022: „A pusztulás útján haladnak”: *Baranyai lelkészek egykejelentései (1934)*. (A vidék vonzásában 4.) Budapest.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2012: „A késő idők emlékezetében éljenek...”. *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei. 1823–1952*. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 12. Jubileumi kötetek 1.) Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...”. *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai. 1943*. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 12. Jubileumi kötetek 2.) Pápa.
- Mátay Mónika (szerk.) 2016: *Méregkeverők*. Budapest.
- Molnár Sándor Károly 2013: Benkő István és a Tanácsköztársaság. *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2.) 20–49.
- Molnár Sándor Károly 2016: Budafoki lelkészek önéletrajzai 1943-ból. (Székely Sándor, Németh Győző, Lukács József, Demjén István önéletrajza). *Acta Papensia* 16. (3–4.) 375–434.
- Nagy János 2007: Református püspökök társadalmi eredete a két világháború közötti Magyarországon. *Valóság* 50 (9.) 86–100.
- Sárai Szabó Katalin – Balogh Mihály 2016: *Egy református lelkész és felesége a 20. században*. Vargha Tamás és Vargha Tamásné Magay Mária élete és munkássága. Budapest.
- Szabadi István 2016: *Tiszántúli református lelkész önéletrajzok 1942–1944*. I–II. kötet. Debrecen – Nagyvárád.
- Szász Lajos 2011: Lelkeszi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*”. *Konferenciakötet*. Budapest, 425–433.
- Szász Lajos 2013: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 178–195.
- Szász Lajos 2022: „Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás”. Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén. *Credo* 28. (3.) 16–22.
- Szívós Andrea 2000: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1880). In: Kéri Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből*. Pécs. Online elérhetőség: <http://vmek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz15.htm>. Utolsó letöltés: 2023. szeptember 1.

- Takács Zsuzsanna Mária 2016: A női „lámpások”. A tanítónők élete és képzésük a 20. század első felében egy memoár tükrében. In: Karlovitz János Tibor (szerk.) *Pedagógiai és szakmódszertani tanulmányok*. Komárno, 19–26.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia* (103.) 211–228.
- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszán-inneni Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2014: Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája. *Korall* (15.) 56. 27–45.
- Ugrai János 2017: Az általános és az egyedi. Lelkészek pályájának vizsgálata – a 18–19. század fordulójára vonatkozó módszertani megoldások. In: Vonyó József – Csukovits Enikő – Gyarmati György (szerk.): *Személyiség és történelem: a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. Budapest – Pécs, 239–255.
- Ugrai János 2020: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében. *Századok* (154.) 53–80.
- Vogler, Bernard 1994: Rekrutierung, Ausbildung und soziale Verflechtung. Karriere-muster evangelischer Geistlichkeit. *Archiv für Reformationsgeschichte* (85.) 225–233. DOI: 10.14315/arg-1994-jg11

„Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban*

Ifj. Révész Imre 1938–1949 között töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét. Az 1889-ben Pápán született, majd Kassán nevelkedett fiú Kolozsváron érett felnőtté és teológus lelkésszé, hogy aztán Debrecent és a Tiszántúlt szolgálja aktív éveiben. Kiemelkedő egyháztörténész és teológus volt, s e két minősége mellett a 20. század talán legviharosabb évtizedének tiszántúli püspöke is, aki amellet, hogy házigazdája volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, aláírója lett annak az Egyezménynek, ami az állam és a Magyar Református Egyház viszonyát egészen a rendszerváltozásig meghatározta. A sokrétű életútból jelen tanulmányban a püspöki működésének első periódusát igyekszem vizsgálat alá vonni, mely vizsgálat árnyaltan mutatja be Révész viszonyulását a Horthy-rendszerhez és a korszakban megjelenő szélsőséges ideológiákhoz. Arra szeretnék rávilágítani, hogyan befolyásolta ez a viszonyulás a püspök egyházkormányzói működését, közeleti és politikai szerepvállalását. Ifj. Révész Imre tevékenységének ilyen irányú vizsgálatával mind ez idáig adós volt a történettudomány, éppen ezért fontos tisztázni, hogyan viszonyulhatott egy református püspök ahhoz a rendszerhez, amely alapvetően keresztény értékek mentén politizálóként határozta meg magát. Egyet kellett-e értenie minden cselekedettel, s ha ezt nem tette, adhatott-e ennek hangot?

A teljes kutatás, így ezen szöveg fő forrásbázisa az a 2017-ben kutathatóvá vált debreceni Révész-hagyaték, melyet eddig nem vont vizsgálat alá a történetírás, s amely vélhetően segít meglátni azt az aspektust, amelyből ő maga szemlélte az eseményeket. A dokumentumegyüttes a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (továbbiakban TtREL) található meg „Révész bizalmas iratai” néven, s kiegészül a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár kézirattári (továbbiakban: TtREK) Révész-hagyatékával. A hagyaték rendszerezettsége igen sokat árul el a püspök személyiségéről: a három doboznyi irategyüttes anyagait maga Révész csoportosította és mappázta azoknak az ügyeknek a mentén, amelyeket fontosnak tartott, így egy rendszerben gondolkodó, precíz tudós ember hagyatéka tárul fel a kutató előtt.

A hagyaték részletes áttekintése során kiválogattam azokat az anyagokat, amelyek kizárólag a püspökség időszakának szempontjából relevánsak lehetnek, s a digitalizált dokumentumokból elkészített adatbázisban nagyjából 1500 iratot

* Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában készül, ifj. Révész Imre püspöki működését vizsgáló disszertáció részkutatása.

regisztráltam. Ebből a rendszerezettségből kiindulva, három kronológiai egységben (1938–1944, 1944–1945, 1945–1949), tematikusan dolgozom fel azt a dokumentumgyűjtést, amelyet Révész Imre az alábbi jelíggel látott el: *„Évêque malgré lui.”* A franciás műveltségű tudós püspök jelígeje szó szerint annyit jelent, hogy „püspök önmaga ellenére”, mely mondat beszédes summázása mindannak, amit ő maga gondolt az egyházkormányzói működés egészéről. Püspökké választását megelőzően Révész számos fórumon hangot adott annak a határozott elképzelésnek, miszerint nem szeretett volna püspök lenni. A hagyaték jelígeje vélhetően főként erre utal, de a dokumentumok vizsgálata egy mélyebb jelentésréteget is tartogathat, nevezetesen, hogy püspöksége alatt olyan döntéseket kellett meghoznia egyháza megmentésének érdekében, amelyek talán saját meggyőződésével is szemben álltak.

RÉVÉSZ IMRE VISZONYULÁSA A HIVATALOS POLITIKAI VILÁGHOZ ÉS A HORTHY-CSALÁDHOZ

Vallomásaiban¹, azaz teológiai önéletírásában Révész Imre maga vázolta fel életútját a gyerekkortól egészen a debreceni évekig.² Az autobiografikus műben rávilágít arra, milyen hatások érték addig, amíg elfoglalhatta Magyarország legtöbb hívet számláló református egyházkerületének püspöki székét. Tanuló éveit a történeti Magyarország területén töltötte, ugyanis Kassán járt elemi iskolába, majd gimnáziumba, teológiára Kolozsvárra került, erdélyi tartózkodásának pedig a trianoni döntés vetett véget. Az ifjú teológus valósággal elmenekült Kolozsvárról, amelyről úgy írt, hogy „a román uralom alatt végképp nem éreztem többé jól magamat Erdély földjén”.³ Mindezek fényében válik érdekessé az a kérdés, hogyan viszonyult Révész ahhoz a hivatalos politikai kurzushoz, melynek ideológiai középpontjában a kereszténységen túl a revízió gondolata állt. Révész Imre 1920-ban az Árpád téri gyülekezet lelkészeként kezdte debreceni pályafutását, majd 1930-tól a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen (abban a felsőoktatási intézményben, amelynek Horthy Miklós 1927-ben lett díszdoktora⁴) folytatta akadémiai karrierjét. A kimagasló teológusi-egyháztörténeti tevékenységet szakította meg az az egyöntetű egyházkerületi döntés⁵, amelynek alapján Révészt a hosszú Baltazár-éra és egy rövid Makláry Károly-püspökség után a Tiszántúli Református Egyházkerület vezetőjévé választották.

A hagyaték forrásainak tükrében nagyon kevés információ áll rendelkezésre arról, hogy a formalitáson túl Révésznek volt-e bármiféle személyes kapcsolata

¹ Barcza (szerk.) 1990.

² A püspökségig vezető életútról bővebben: Dezső 2023.

³ Barcza (szerk.) 1990: 57.

⁴ Horthy Miklós Honoris Causa doktori oklevele – DEENK Egyetemtörténeti fotótár: <http://hdl.handle.net/2437/82429>

⁵ TtREL I. 1. a. 59. Közgyűlés, Debrecenben 1938. október hó 3. napján.

a kormányzóval. Magával a Horthy-rendszerrel nem áll kapcsolatban az a tény, hogy Révész egyháztörténetírói pályája a korszakban kezdett felfelé ívelni, és számos értékes munkát⁶ maga mögött tudhatott akkor, amikor 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.⁷ Ezzel összefügg azonban az a tudományos elismerés, ami a rendszer sajátja volt, ugyanis a Magyar Corvin-láncot, a Magyar Corvin-koszorút, illetve a Magyar Corvin-díszjelvényt⁸ Horthy Miklós alapította Klebelsberg Kuno kultuszminiszter elképzelése nyomán. Azok lehettek a birtokosaik, akik a magyar tudományban és művészetekben kimagasló teljesítményükkel kitűntek kortársaik közül, s a Corvin-koszorú elismerésnek lett gazdája Révész Imre is ugyanabban az évben, amikor az Akadémia levelező tagjává választották. A kitüntetésről szóló dokumentumot, azaz Hóman Bálint értesítő levelét⁹ őrzi a Révész-hagyaték, ezen túlmenően pedig a jelvényhez járó díszes oklevelet,¹⁰ illetve a kitüntetési szabályzat egy példányát is¹¹, magát a koszorút azonban nem, mert a szabályzat szerint a jelvényt a kitüntetett halála után vissza kellett juttatni a Kormányzóhoz. Természetesen Révész halálakor (1967) ennek már semmiféle relevanciája nem volt, arról azonban nem maradt fenn információ, hogy mi lett jelvényének a sorsa. Büky Orsolya úgy fogalmaz a könyvében, hogy a kitüntetettek névsorában azok foglalnak helyet, akik „a klebelsbergi kultúrpolitika tudományos, és művészeti elgondolásainak, terveinek megvalósítói, vagy kegyeltjei voltak”.¹² A Corvin-jelvények valamelyikét birtokolni tehát egyet jelentett – ebben az időszakban már kevésbé Klebelsberg, sokkal inkább – a Kormányzó elismerésének birtoklásával is, Révész Imre azonban azon kevés tudós egyike volt, aki a politikai fordulat és a tudományos életben végbement tisztogatás után „átmentődött”, így a kommunista hatalomátvételt követően is az MTA elismert történésze volt, mi több 1946-ban kapta meg rendes tagságát. Komplexebb elemzést igényelne, hogy ez miért történhetett így, a korszakhoz kapcsolódóan azonban itt most csupán annyit tartok érdemesnek megjegyezni, hogy ellentétben Ravasz Lászlóval – aki Hortynak lelkipásztora és a Corvin-lánc birtokosa is volt – nem állt annyira szoros, személyes kapcsolatban a politikai vezetéssel, sokkal inkább a valóban kimagasló egyháztörténetírói teljesítménye révén lehetett a korszak tudományos elismeréseit reprezentáló Corvin-koszorú tulajdonosa.

Révész Imre nem csupán történészi és egyházkormányzói minőségében vált a politikai rendszer részévé, ugyanis tisztségénél fogva a többi református püspökkel együtt az 1940-es évvel kezdődően tagja volt a felsőházaknak.¹³ Joggal merülhet

⁶ Révész 1916, 1921, 1926, 1930, 1932.

⁷ *Akadémiái Értesítő* 45. kötet, 1935. https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s

⁸ A kitüntetésekéről bővebben: Büky 2015.

⁹ TtREK R 7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

¹⁰ TtREK R 7511/1. Révész Imre Corvin-koszorú oklevele.

¹¹ TtREK R 7511/4. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai.

¹² Büky 2015: 14.

¹³ Püski 2000: 180–181.

fel a kérdés, hogy miért nem a püspökség kezdetétől, azaz 1938-tól csatlakozott be a felsőházi munkába. Az 1926. évi 22. tc. 4.§ B) pontja határozta meg, hogy a felsőház tagja méltósága alapján „a református hitvallású egyháznak hivatalban legidősebb három püspöke”,¹⁴ s mivel Révész Imre hivatalba kerülésekor a dunamelléki Ravasz László, a dunántúli Medgyasszay Vince és a tiszáninenni Farkas István püspöktársak mind idősebbek voltak nála, ő nem vált rögtön felsőházi taggá. 1940-ben történt meg az a törvénymódosítás, ami az 1940. évi 27. tc. 1.§ 3. pontja alapján kimondta, hogy „A magyar országgyűlés felsőházának méltóságuk, illetőleg hivataluk alapján és annak tartama alatt tagjai: [...] a Magyarországi Református Egyház dunántúli, dunamelléki, tiszántúli, tiszáninenni és erdélyi egyházkerületének püspökei”,¹⁵ majd ugyanezen cikkely 2. §-a hatályon kívül is helyezte az 1926-os törvényt. Ettől kezdve tehát minden magyarországi egyházkormányzó (kiegészülve a visszacsatolt erdélyi egyházkerület püspökével), beleértve Révész Imrét is, a felsőház tagja lett, a Horthy Miklóstól kapott első felsőházi meghívóját¹⁶ pedig hagyatéka is őrzi. Formálisan tehát jelen volt a testületben, a *Felsőházi Naplók*¹⁷ azonban arra engednek következtetni, hogy mindvégig passzív tagja maradt, ugyanis – Ravasz Lászlóval ellentétben – egyetlen egyszer sem hallatta a hangját, a nevéhez egyetlen felszólalás sem fűződik. Ilyen értelemben tehát nem vált cselekvő aktorrá, legalábbis a felszólalások tekintetében nem (a szavazások alkalmával természetesen állást foglalt).

Révész neve olyan tekintetben is összeforrt a Horthy-családdal, hogy ő volt az, aki Horthy István tragikus halálát követően megtartotta a gyászszertartást a kormányzóhelyettes kenderesi temetésén (a budapesti ravatalnál Ravasz László mondott gyászbeszédet),¹⁸ így ennek a közéleti szerepvállalásnak a jelentőségét is szeretném megvilágítani. Horthy Miklós azon politikusok egyike volt, akit regnálása idején is a hatalom által tudatosan épített, elképesztő mértékű kultusz övezett, ezáltal családjának is kitüntetett helyet kellett elfoglalnia a magyar néplélekben.¹⁹ Teljesen természetes volt a kormányzó születés- és névnapjának országos ünneplése, de a jegyzőkönyvek²⁰ tanúsága szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsulésain Révész Imre püspökségének idején sem ma-

¹⁴ 1926. évi 22. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

¹⁵ 1940. évi 27. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

¹⁶ TtREK R 7516. Horthy Miklós kormányzó felsőházi meghívólevele Révész Imréhez.

¹⁷ Felsőházi Napló I–IV. kötet https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogykdok_1939_1943/

¹⁸ Hősi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ó Főméltósága temetésének szertartási rendje. (1942. augusztus 25.) *Budapesti Közlöny* 2.

¹⁹ A kultuszról bővebben: Turbucz 2016.

²⁰ TtREL I.1.a.59–61. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. Számtalan példát találunk erre az 1938–1944 közötti jegyzőkönyvekben, pl. az alábbi távirattal köszöntötte a kerület a kormányzót 72. születésnapján: „Főméltóságú Urunk születésnapján tartott egyházkerületi tanácsülésünk kezdetén szent lelkesedéssel, reménykedő hazafias érzéssel ünnepeltük a legelső magyar embert s összedobbanó szívvel kérjük a mindenható Istent, ki hazánk felett ezer év óta tart

radhatott el üdvözlése, köszöntése. Ezek a köszöntések vélhetően nem feltétlenül a személyes meggyőződést tükrözték – legalábbis nem mindenkinél –, sokkal inkább a kultuszhoz kapcsolódó bevett formula volt. Debrecenben annál is inkább, mivel Horthy Miklós a Debreceni Református Kollégium diákja volt, így a város „sajátjának” tekintette az ország kormányzóját. A család népszerűsége miatt Horthy István kormányzóhelyettes temetését is országos gyász kísérte²¹, így a Parlament kupolacsarnokában beszédet mondó Ravasz László és a kenderesi ravatálnál gyászszertartást végző Révész Imre – akarva-akaratlanul – a figyelem középpontjába került. Mindezek fényében helytálló lehetne az a megállapítás, hogy Révész azért temethette a nemzet halottját, mert a Horthy család kitüntette figyelmével és őt választotta a feladatra, az ok azonban ennél sokkal prózaibb: Kenderes a Tiszántúli Református Egyházkerületben található, s mivel a Horthy család református volt, ezért a megbízást az egyházkerületben aktuálisan regnáló püspök kapta, aki 1942 augusztusában történetesen éppen Révész Imre volt.

Ismeretes módon a revíziós politika társadalmi és felekezeti hovatartozástól függetlenül az egész Horthy-rendszerre rányomta bélyegét.²² Éppen ezért a református egyházban is alapvetően meghatározó lett a hatása, ugyanis 1920 után az addigi 57 egyházmegyéből csupán 19 teljes és 10 csonka maradt az anyaország területén. Különösen sújtotta ez a Tiszántúli Református Egyházkerületet, amely hatalmas területének köszönhetően határos volt Kárpátaljával, a Partiummal, sőt a Bánsággal is, így a feldarabolt egyházmegyék egy része Csehszlovákiához, Romániához és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Révész Imre korabeli megnyilatkozása²³ is alátámasztja azt, hogy az egyházkormányzók is hittek a revízió eszméjében, a tiszántúli püspök különösen azért, mert az ő feladata volt a visszacsatolt északi és keleti országrészek egyházmegyéit reintegrálni a Tiszántúli Református Egyházkerületbe. Ennek következtében Révész kerületében a területvisszacsatolások mámore hatványozottan megjelent, ezt az egyházkerületi tanácsulések jegyzőkönyvei is dokumentálták. Az első bécsi döntést követő első ülésen a püspök kezdeményezésére az alábbi táviratszöveget fogalmazták meg:

„Hódolattal köszöntjük Főméltóságú Urunkat a húsz éve megszállt ősmagyar területek felszabadulása kezdetén. Bizonyoságot teszünk arról, hogy Főméltóságod szívében

oltalmazó pajzst: terjessze ki továbbra is védő karjait Főméltóságod felett, mindnyájunk boldogulására.” Tanácsülés 1940. évi június hó 18. napján.

²¹ Természetesen a filmhíradók is egyfajta propagandisztikus képet mutatnak, a hatást pedig fokozzák a narráció túlzó jelzői, ennek ellenére valamiféle képet kapunk a holttestet szállító Túrán-vonat útjáról. <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=4759>

²² Romsics 2010.

²³ A *Függetlenség* című újságban jelent meg az a nyilatkozat, ami úgy hangzott, hogy „A megcsontított Magyarország az újabb visszagyarapodáshoz két baráti nagyhatalom támogatásával jutott hozzá. Ezt a két nagyhatalmat ugyanaz a két nagy nemzet alkotja, amelyek a magyarság számára közel ezer esztendő óta a földrajzi és politikai kapcsolatok szoros és sokszoros volta következtében elsősorban közvetítették és közvetítik a nyugati művelődést...”. Révész püspök cikke az erdélyi tanulságokról. *Függetlenség* 1940. szeptember 18. 5.

hordozza ősi Kollégiumunk jelszavát: Orando et laborando! Imádságát meghallgatta, hű munkáját megáldotta a hatalmas Isten azzal, hogy a felszabadult Felvidékre bevonulhatott. Főméltóságoddal együtt imádkozunk s dolgozunk Nagy-Magyarország teljes felszabadulásáért.”²⁴

Nem lehet tehát azt állítani, hogy Révész nem került a politikai események hatása alá, hiszen számos említett dokumentum igazolja, hogy örömet fejezte ki a revíziós politika eredményeivel kapcsolatban, hagyatékában azonban arra találunk utalást, hogy mindezt megbánta. A német szövetség hatásának utólagos felismerése és az egyház túlzott ez irányú elköteleződésének revideálása jelenik meg abban a dokumentumban²⁵, amelyet Révész Kádár Imre *Egyház az idők viharaiban*²⁶ című kötetéről írt. Révész úgy fogalmazott, hogy „[...] a 'Nemzeti Hírszekegy' templomi énekeltetését, ahol csak tehettem, korlátoztam; hogy püspökségem alatt már 1944 előtt határozottan felléptem a 'Csonka-Magyarország...' stb.-nek legalább az iskolákban való szavaltatása ellen stb.”. Noha az idézett sor igencsak apologetikusan hat, az 1959-ből származó dokumentumban azonban a püspök nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy „[...] hosszú világnézeti és történetpolitikai fejlődés nehéz útját jártam végig. Ennek a fejlődésnek sem a tényét nem tagadtam le soha, sem az egyes állomásait nem törekedtem soha elködösíteni”. Ez a kinyilatkoztatás magában rejtí tehát, hogy a revízió eszméje, s annak gyakorlati megvalósulása őt is magával ragadta, s tudott lelkesedni a terület-visszacsatolásokért, de benne van az a fajta belátás is, ami arra készítette, hogy elhatárolódjon a német szövetség segítségével megvalósuló revíziós törekvésektől. Kötetében Kádár Imre úgy fogalmazott, hogy „Az egyház abban a Horthy-korszakban ige-hirdetését és egész életét a revizionizmus és az antikommunizmus szolgálatába állította.”²⁷ Révész Imre jogosan ítélte el ezt az egyértelműen túlzó mondatot – mondván, hogy ahhoz az egész korszak minden egyes ige-hirdetését el kellene olvasni, hogy ez egyértelműen kijelenthető legyen. A fentiekben tárgyalt dokumentumban írt arról is, hogy „A református egyház [...] igen súlyos vétket követett el az irredentizmus esztelen propagálásával s a halálra ítélt feudál-kapitalista rendszer intézményeihez, ideológiájához és embereihez való önző, szolgálai, meg-gondolatlan tapadásával.”

Révész gondolatai arra engednek következtetni, hogy ha néhol magyarázkodásként is hatnak a leírtak, reálisan értékelte az egyház és benne önmaga Horthy-korszakhoz való viszonyulását. Egyetlen olyan dokumentum található a hagyatékban, amelyik nem a korszakra, hanem a kormányzóval való személyes

²⁴ TtREL I.1.a.59. Tanácsülés Debrecenben 1938. évi november hó 8. napján.

²⁵ TtREL TtREL I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharaiban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23. A hagyatékban található hosszú jegyzet nyomtatásban soha nem jelent meg, vélhetően Révész nem is szánta kiadásra.

²⁶ Kádár 1957. A kötet a marxista történetírás narratívája mentén mutatja be a Magyar Református Egyház életét a világháborúk korszakában.

²⁷ Kádár 1957: 58.

kapcsolatra utal. Szenes László a levelében²⁸ – mivel ő emberileg is közel állt Révészhez – olyan, személyes információkat osztott meg a Révész-kutatásokat elindító Barcza Józseffel, amelyekben utalást tett a vizsgált témára is. Szenes úgy fogalmazott, hogy „A püspök szemben állt a Horthy-családdal, különösen az egyik fiú utódlásának előkészítése kapcsán. Erről szóló naplójegyzetét a hetenként üléselő lelkésztestület előtt is felolvasta, magam szinte szósz szerint emlékszem rá.” A levélben a szó szerinti idézés elmaradt, Révész személyes naplója²⁹ pedig nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy az egykorú feljegyzésekből rekonstruálható legyen a tényleges álláspont. Ha igaz mindaz, amit a korábbi lelkészárs megfogalmazott, akkor Révésznek – ahogy a felsőházi passzivitásban – ebben a tekintetben is kirajzolódik konfliktuskerülő énjé. A források igazolják, hogy – ellentétben Szenes állításával – tökéletesen illeszkedett azokba a helyzetekbe, amelyekben neki püspökként kellett helytállnia: a kormányzóhelyettes magasstos gyászszertartásán, az egyházkerületi tanácsuléseken megfogalmazott köszöntő táviratoknál vagy az újságokban megjelent írásainak fogalmazásakor. S ha magánemberként nem is értett egyet a rendszer sajátosságival, vélhetően tudta, hogy püspökként egyháza érdekében az a helyes magatartás, ha ő maga is beáll a kormányzati politikához közeledő fősodorba.

RÉVÉSZ IMRE ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS

A századforduló és a két világháború közötti időszak debreceni zsidó társadalmáról több munka is született,³⁰ melyekből kiderül, hogy az ország második legnagyobb hitközössége – amely a *status quo* irányzatot követte – szerves része volt a városnak. Vélhetően az átmeneti irányzatnak és a közösség városi társadalomban betöltött szerepének volt az eredménye az is, hogy a zsidó-keresztény együttélést semmi sem gátolta, mi több Baltazár Dezső püspökségének idején³¹ a reformátusság és a zsidóság híresen jó és közeli kapcsolatban állt egymással. Egyik írásában Prepuk Anikó³² úgy fogalmazott, hogy „1936 után, Baltazár püspök halálával, 1938-ban Révész Imre püspökké történő kinevezésével a református egyházban is fordulat kezdődött”. A mondat utalást tesz arra, hogy a debreceni

²⁸ TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre III. Szenes László levele Barcza Józsefhez Révész személyéről 1989. július 8. Szenes László Debrecenben végezte teológiai tanulmányait, majd rövid hajdúhadházi és munkácsi szolgálatot követően került vissza Debrecenbe, ahol első lelkésze lett az Egyetemi Templomnak, majd nagytemplomi lelkészként szolgált. 1953-ban Kosdra „száműzték”, ott szolgált nyugdíjba vonulásáig.

²⁹ Révész Imre személyes naplójára több helyen történik utalás, ezt a dokumentumot azonban egyetlen gyűjtemény sem őrzi, mi több a még élő családtagok sem tudnak a hollétéről. A kutatás szempontjából talán legértékesebb dokumentum vélhetően a szocialista időszakban, Révész halálát követően tűnt el.

³⁰ Első összefoglalások: Gonda 1967; Zoltai 1934: 18–32. Későbbiek: Tímár 1994: 31–42; Siró: 1994: 47–58.

³¹ Matkó 1994: 59–62; Siró 1993: 228–237.

³² Prepuk 2004: 32–38.

reformátusság – élén Révész Imre püspökkel – és a zsidóság viszonyában olyan fordulat állt be, ami hozzájárult a debreceni zsidó társadalom sorsának radikális változásához és a néhány évvel későbbi deportálásához. Nem ő az egyetlen, aki ebben a kontextusban említi a Révész-érát, ugyanis Siró Béla a már fent hivatkozott tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „A gazdasági válság nyomán bekövetkező jobboldali fordulat azonban a városi vezetésben és tiszántúli református egyházkerületben is a jobboldal előretörését eredményezte.”³³ Szintén ő, egy másik írásában³⁴ több ízben említette Révészt abban a kontextusban, hogy nem nyújtott kellő segítséget a zsidóságnak, illetve lábjegyzetekben tett utalást arra, hogy az 1949-ben megjelent *A magyar református egyház története*³⁵ kötet „minden önkritikától mentes”, Bereczky Albert írását³⁶ pedig „apologetikus célzatú” munkaként aposztrofálta. Bereczky munkája valóban értelmezhető egyfajta „magyarázkodásként”, nem szabad elvitatni azonban azt az érdemét, hogy az egyház-kormányzó a református egyház mulasztásait is nyilvánvalóvá tette az írásában. Sokkal inkább apologetikusnak tekinthető Ravasz László önéletírása, ami *Emlékezéseim*³⁷ címen jelent meg, s amelyben a „*A zsidókérdés*” című fejezetet azzal indítja, hogy „Gyakorlatban tudtam szeretni és szolgálni a zsidót és zsidó testvéreim közül csak azok fordultak ellenem, akiket hazugsággal elaltattak, vagy felbéreltek.”³⁸; ennek ellenére korábbi álláspontjával nem feltétlenül ezt az attitűdöt képviselte. A fent említetteknel túlzóbb álláspontot képvisel Pelle János, amikor azt írja, hogy „[...] az empátia teljes hiányát tükröző álláspontot képviselték a református püspökök, Révész Imre és Ravasz László a felsőházban”.³⁹

A fent említett írások egyoldalú és túlzó megállapításainál azonban Révész Imre és a zsidókérdés viszonya sokkal árnyaltabb. Elsősorban azért, mert minden említett vizsgálat Ravasz László személyének árnyékában láttatja Révész Imre álláspontját is⁴⁰, ugyanis elnökpüspöki pozíciójából fakadóan Ravasz valóban a leghangosabb

³³ Siró 1993: 237.

³⁴ Siró 1996: 147–182.

³⁵ Szilágyi (szerk.) 1949.

³⁶ Bereczky Albert Ravasz Lászlót váltotta a Dunamellék püspöki székében, és komoly szerepe volt a zsidómentés megszervezésében. A mű, amire Siró Béla utal: Bereczky 1945.

³⁷ Ravasz 1992.

³⁸ Ravasz 1992: 212.

³⁹ Pelle 2014: 40–72. Ugyanebben a tanulmányban írja, hogy „Baltázár halála után Ravasz Lászlót választották az Egyetemes Református Konvent lelkesítő elnökévé, tiszántúli püspökké pedig, másfél évvel később, az ő köréhez tartozó Révész Imrét.” U.o. 45. Ravasz tanára és mestere volt Révésznek a kolozsvári teológiai tanulmányai idején, később püspöktársak lettek, nyugdíjazásuk után pedig leveleztek egymással. Szoros volt tehát a kapcsolat, azonban az „ő köréhez tartozó” kifejezés némileg pejoratív konnotációját egyértelműen cáfolja a zsidókérdésről megfogalmazott egészen eltérő álláspontjuk.

⁴⁰ Ezt erősítették az olyan, a marxista történetírás narratívája mentén született munkák, mint pl.: Kónya 1967. A kötet címe (*A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*) egyértelműen megtévesztő, ugyanis nem szól mind a négy református püspökről, szól azonban Ravasz Lászlóról olyan tekintetben, mint aki nézetei alá rendelte az egész református egyházat (a kötetben szereplő alcímek pl.: *Ravasz László, mint a magyar református egyház vezető egyénisége a Horthy-fasizmus időszakában, Ravasz László-féle egyházvezetés*

szószólója volt a korabeli magyarországi reformátusságnak, hiba lenne azonban azt állítani, hogy püspöktársai is mindenben egyetértettek vele. Tökéletes példa erre az eltérő álláspontra magának a zsidókérdésnek a vizsgálata a két egyházkormányzó munkásságában. A szakirodalom és a már említett munkák leggyakoribb érve, hogy a – pozíciójuknál fogva felsőházi tagként jelenlévő – református püspökök tiltakozás nélkül fogadták el a zsidótörvényeket, s csak a harmadiknál tiltakoztak. Ravasz László valóban hangot adott gondolatainak a felsőházban, ugyanis mind-egyik zsidótörvény-tervezet tárgyalásánál hosszas felszólalásokban fejtegette ki álláspontját,⁴¹ beszédes azonban, hogy Révész Imre egyszer sem emelkedett szólásra. Ez a fajta passzív rezisztencia természetesen nem oldja fel azt az állásfoglalást, amit az első két törvény megszavazása jelentett, árulkodik azonban valamelyest Révész személyiségéről és arról, hogy az ő álláspontját nem lehet egyértelműen összemosni Ravasz pozíciójával,⁴² sok esetben antiszemita kiszólásaival.

Születtek olyan munkák is, amelyek valamelyest igyekeztek rehabilitálni Révész személyét és az egyházkerületi levéltár iratanyagára támaszkodva megállapításokat tenni ezzel a kérdéskörrel kapcsolatosan. Dr. Kormos László,⁴³ aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója volt, vélhetően korábban is jól ismerte a Révésszel kapcsolatosan fellelhető forrásokat (ekkor még nem volt kutatható az általam vizsgált Révész-hagyaték, de elérhetőek voltak azok az elnöki iratok, amelyekben megtalálhatóak a püspöki levelezések, illetve Révész lelkipásztori naplói is), ugyanis egy 1983-as kötetben⁴⁴ úgy fogalmaz, hogy „Révész Imre naplója kiváló történeti forrásanyagot szolgáltat, hogyan igyekezett egy református püspök minden prudenciájával szabotálni a zsidók ellen hozott törvényeket.” Itt olyan levelekre és naplórészletekre hivatkozik,⁴⁵ amelyek egyértelműen alátámasztják azt, hogy Révész hogyan próbált a szűk mozgástérben

viszonya a német fasizmushoz stb.). A másik ilyen munka a már korábban említett Kádár-kötet. Ennek a kötetnek egy példánya megtalálható a Révész-hagyatékban is, és Révész maga írt bele szelvényzeteket, legtöbb helyen pedig két vagy három ceruzával kiemelte azokat a részeket, amelyek róla szóltak és/vagy nem értett velük egyet. Gondolatait egy hosszú, gépiprott jegyzetben is megfogalmazta. (levéltári jelzete: TtREL TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharában című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23.)

⁴¹ *Felsőházi napló* 1935. III. kötet, 1937. október 26. – 1938. augusztus 18.; *Felsőházi napló* 1935. IV. kötet, 1938. november 12. – 1939. május 4.; *Felsőházi napló* 1939. II. kötet, 1940. október 21. – 1942. február 24.

⁴² Ravasz felsőházi, zsidótörvényekkel kapcsolatos beszédeinek talán legszélsőségesebb álláspontja az alábbi néhány idézetben foglalható össze: „Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsiba, amelyben 60-70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájában habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád népe, ez Arany János népe?”; „A keresztyén egyházak tartsanak bölcs mérsékletet a zsidók ártvételeiben. Ván, nekünk elég sok rossz keresztyénünk a saját magunk fajtájából, miért hozunk a zsidó atyánkfiai közül nagy importot?”

⁴³ Életről és munkásságáról bővebben: Szabadi 1999.

⁴⁴ Bartha–Makkai (szerk.) 1983.

⁴⁵ TtREL I.2.19., 20. Révész Imre lelkipásztori naplói (1920. július 22., 1923. március 20., 1939. április 16., 1941. július 18., 1944. május 8., 15., 16., 25., június 10.); TtREL I.1.c. Révész Imre körlevelei 2322/1944, 2755/1944, 3263/1944, 4288/1944 stb.

valamiféle segítséget nyújtani Debrecen zsidó társadalmának. Tibori János kötete hasonlóképpen felsorakoztatja főként azokat a TtREL elnöki irataiban fellelhető dokumentumokat, amelyekből kiolvasható a püspök segítő szándéka, illetve az, hogy a zsidókérdéshez való hozzáállása bibliai alapokon állt.⁴⁶ Ilyen dokumentumok például Révész Imre Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én intézett levele, melyben Révész azt írta, hogy „Még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a magam helyi hatáskörében minden tölem telhetőt megtettem s a debreceni gettóban a keresztény istentiszteleteket a többi egyház papjaival egyetértve megszerveztem, egyet azok közül magam tartottam meg.”⁴⁷; illetve Török Sándornak írt levele is, melyben a püspök leszögezi, hogy „Arról nyugodt lehet kedves testvérem, hogy a zsidókérdés szemléletének arról az egyedüli lehetséges keresztény alapjáról, amely a Római levél 9-11. fejezetében van lefektetve, életem árán sem fogok letérni sem jobbra, sem balra.”⁴⁸ Török Sándor a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságának megbízottjaként kért a püspöktől segítséget a „csillag viselésére kötelezettek számára”.⁴⁹ Noha a Tibori-kötet a források felsorakoztatásán és az idézethalmazokon túl nem fogalmaz meg messzemenő következtetéseket Révész magatartásával kapcsolatban, azt azonban világosan próbálja láttatni, hogy az egyházkormányzó nem vádolható azzal a jobbra tolódással, amellyel a marxista történetírás vádja sújtotta, s – a fent említett művek példája alapján – a modernkori történetírás is hajlamos ezt az irányt kijelölni a számára. Tanulmányában Barcza József szintén szentelt egy nagyon csekély, de annál többet mondó részt a püspök és a zsidókérdés kapcsolatának. Tiborihoz hasonlóan ő is a TtREL elnöki irataiban található levelekből⁵⁰ igyekezett kiolvasni néhány, a témára vonatkozó idézetet, mi több valamiféle

⁴⁶ Tibori 1995.

⁴⁷ TtREL I.1.e.89.d. 567/1944. Révész Imre levele Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én.

⁴⁸ TtREL I.1.e.89.d. 682/1944. Révész Imre levele Török Sándorhoz 1944. június 23-án.

⁴⁹ TtREL I.1.e.89.d. 945/1944. Török Sándor levele Révész Imréhez 1944. szeptember 9-én.

⁵⁰ TtREL I.1.e.90.d. 449/1944. Révész Imre levele Ricsóy Uhlarik Béla kormánybiztoshoz 1944. április 15-én, melyben kérte Juhász Nagy Sándornak, az egyházkerület főjegyzőjének szabadon bocsátását, akit a Gestapo tartóztatott le.; U.o. 786/1944. Révész levele Csia Sándorhoz, a MÁV igazgató-főorvosához 1944. július 22-én, melyben pontokba szedve fogalmazza meg álláspontját, s melyek közül talán a legfontosabb gondolatokat a 3. pont tartalmazza: „Itt azonban a kérdés most az, hogy keresztyén lelkiismerettel lehet-e helyeselni, vagy legalábbis elhallgatással túrni a zsidókérdés ún. megoldására Magyarországon március óta alkalmazott eljárási módokat. Az én meggyőződésem az, hogy nem lehet és ebben a meggyőződésben osztozom egyháznak minden komoly lelkipásztorával és nagyon sok világi vezetőjével. Ennek ellenére és a kormány könyörgő kérésére, lelkiismeretünk súlyos megterhelésével eltekintettünk attól, hogy tiltakozásunkat a gyülekezetek elé vigyük, mert a kormány és hazánk egészen súlyos helyzetét nem akartuk ezzel még jobban bonyolítani.”; TtREL I.1.e.89.d. 765, 786/1944. Révész körlevele a gyülekezetekhez, melynek szövegét ő maga olvasta fel a Nagytemplomban 1944. július 16-án. Szövege így hangzott: „A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelt zsidók kérdésében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.”

következtetést is levonni azokból. Barcza úgy fogalmazott, hogy „A magyar puritánus teológusokhoz hasonlóan Révész Imre sem volt forradalmár, csak tanításai voltak részben forradalmiak. Kötötte őt a törvényességhez való merev ragaszkodás.”⁵¹ – utalva ezzel arra a már említett attitűdre, hogy Révész a zsidótörvények által szabott keretekhez képest is igyekezett a helyi – főként keresztény – zsidó lakosság segítségére lenni. Noha írásában megfogalmazta azt a kérdést, hogy „Mit lehetett Révész Imrénél látni, postán küldött leveleiből olvasni?”⁵² válaszába ismételten néhány, a dokumentumokból idézett szókapcsolatban merült ki. Barcza úgy fogalmazott, hogy „A sárga csillag viselőit fokozott gyöngédséggel kell körülvenni», ami »kifelé ne hasson provokálólag«. Gettóügyben tárgyalt főispánnal, csendőrséggel, június 11-én prédikált, majd tanácskozott magában a gettóban, és megtiltotta »a zsidók lefoglalt vagyontárgyainak egyházi vagy iskolai célra való igénybevételét«.”⁵³

A fent említett munkák kétirányú – túl pozitív és túl negatív – megállapításai nem minden esetben tükrözik Révész pozícióját a kérdésben. A – mind ez ideig nem vizsgált – hagyatékban szép számmal akadnak olyan dokumentumok, amelyeket a püspök fontosnak tartott megőrizni a témával kapcsolatban, s amelyeknek értelmezése valamelyest árnyalja a korábban kialakult képet. Az egyik legkorábbi dokumentum⁵⁴ egy 1920-as újságcikk az *Új Magyarország* lapjain. A vezércikk *A zsidó kérdés* címet kapta, és a szerzője ugyan nincs feltüntetve, de az írásban az áll, hogy teljesen felesleges a zsidók ellen történő lázítás, ugyanis akit zavar a zsidóság túlsúlya a gazdaságban, az nevelje úgy a gyermekét, hogy tisztességes, keresztény kereskedő váljon belőle. Ha a cikk nem a püspöktől származik, akkor vélhetően azért kerülhetett a hagyatékba, mert valamilyen formában egyetértett vele, vagy csupán érdekelték a témáról megjelent különböző írások. Egy másik, 1921-es újságcikk⁵⁵ pedig arról árulkodik, hogy Révész prédikáció-sorozatot tartott a zsidókérdésről, mely prédikációk kizárólag evangéliumi alapon⁵⁶ közelítették meg a korra társadalmi kérdésként nehezedő témát. A cikk utolsó mondatában erre utal a névtelen szerző, aki azután, hogy köszönetet mondott Révésznek az ígéhirdetéseikért, felhívta a figyelmet arra, hogy „[...] csak evangéliumi szempontból tárgyalta az egész problémát, ami csak kis töredéke a kérdésnek és nekünk, magyaroknak, ma nem is a legfontosabb töredéke.” Ezt az utolsó

⁵¹ Barcza–Dienes (szerk.) 1999: 148.

⁵² Barcza–Dienes (szerk.) 1999: 149.

⁵³ Barcza tehát nem fogalmazott meg következtetéseket, és nem válaszolta meg az általa feltett kérdést, csupán a levéltári forrásokból kiragadott félmondatokkal, szókapcsolatokkal adott választ. A mondaton belüli idézetek forrásai: TtREL I.1.c. 456.d. 1530/1944.; TtREL I.2.20. (Révész lelkészi naplói); TtREL I.1.c.457.d. 2353/1944. és u.o. 459.d. 3263/1944.

⁵⁴ TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre I. A zsidó kérdés. *Új Magyarország* 1920. július 22.

⁵⁵ TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre I. Zsidó-kérdés. *Hajdúföld* 1921. október 11.

⁵⁶ A cikk szerint Révész ígéhirdetésének textusa a Róm. 11,17-18. („Ha azonban az ágak közül egyesek kitörtek, te pedig vad olajfa létedre beoltattál közéjük, és az olajfa gyökerének éltető nedvéből részesültél, ne dicsekedj az ágakkal szemben.”) volt. Ennek a rövid szakasznak a kontextusa Pál Római levelének a 9,10, és 11. fejezete, melyben az apostol azt fejtegeti, hogy Isten hogyan viszonyul választott népéhez, Izraelhez.

mondatot Révész piros ceruzával emelte ki, utalva ezzel arra a lényeges tanul-
ságra, hogy ő bármennyire is evangéliumi alapokon állt, a lakosság számára nem
ez volt meghatározó a zsidókérdést illetően. A kéziratári hagyatékban fennma-
radt egy kézírásos prédikációja⁵⁷ is, amely a *Zsidómisszió, zsidókérdés* címet kapta.
Nem derül ki, hogy a prédikáció mikor hangzott el, de a kézírás tanúsága szerint
egy lelkészzevangelizáción elmondott igehirdetés volt, tehát egyértelműen nem
az újságban említett prédikáció-sorozat része. A dátum ismeretében természet-
esen egészen más megvilágításba kerülne az igehirdetés értékelése, annyi azonban
bizonyos, hogy Révészt nyilvánvalóan foglalkoztatta a zsidókérdés, és vélhetően
érzékelt, hogy az egyre inkább radikalizálódó közvélemény miatt a híveknek és
a lelkészeknek is szükségük van arra, hogy a kérdésről tőle halljanak egy nem po-
litikai és gazdasági megközelítésű beszédet. Révész prédikációja amellest, hogy
a kérdésben bibliai alapon áll és egyértelműen kijelenti, hogy „Az antiszemitiz-
musnak valódi keresztény gyökerei nincsenek és nem is lehetnek.”, nem tagadja
meg tudós énjét sem, ugyanis olyan történetírók és filozófusok⁵⁸ gondolatait
emeli be angol, német, francia és latin nyelven, akik mindannyian értekeztek
a zsidóság helyzetéről vagy a modern értelemben vett antiszemitizmusról. Egyér-
telmű tehát, hogy Révész – köszönhetően komoly nyelvi és történetírói művelt-
ségének – nem maradt meg a jobboldali politikai fordulat által hangoztatott frá-
zisoknál, hanem igyekezett annak a mélyére látni, elméleti síkon végiggondolni,
hogy mi lehet a kialakult helyzet eredője. A prédikációt olvasva kirajzolódik,
hogy a püspök a kérdés megítélésében középen állt, ugyanis logikus érvelésében
kimondta a zsidóság és a kereszténység bűneit is a kialakult közbeszédet illetően,
s megállapította, hogy

„Zsidóknak és gójoknak, ha e helyzet előnyeit nézik, minden okuk megvan köl-
csönösen hibáztatni egymást, sőt kölcsönösen egymásra tolni minden felelősséget.

⁵⁷ TtREK R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés; A prédikáció textusa: ApCsel. 13,13-52. Egy hosz-
szabb igeszakasz arról, amikor Pál a piszidiai Antiókhiaiban beszél a zsidóknak és a prozelitáknak
Izrael és az Úr kapcsolatáról, de a prédikációban hivatkozik a Mt. 10,5-6., illetve a Róm. 1,16.
igeszakaszokra is. Mindkettő a misszió sorrendiségére mutat rá, amelyben elsődlegesen a még
nem keresztény zsidók, és csak utánuk következhet az összes többi nép.

⁵⁸ A prédikáció első lapján rögtön egy német idézet található a svájci teológustól, Walther Zim-
merlitol: „Er, der Heidenapostel, ist im tiefsten Herzen Judenapostel, Heidenmissionar um der
Juden willen.” A mondat Pál apostolra utal, aki szíve mélyén a zsidók apostola az ő érdekükben.
Zimmerli egyébként szemben állt a náciizmussal és elítélte az antiszemitizmust. Révész idézi
Jean-Paul Sarte egyik mondatát is („Si le Juif n’existait pas, l’antisemite l’inventerait.” – Ha a
zsidó nem létezne, az antiszemita találná ki.), amely arra utalhat, hogy az, aki gyűlölködni akar,
úgyis megtalálja a gyűlöletének tárgyát; ezt fejti ki a *Vádirat az antiszemitizmus ellen* című mű-
vében. Sartre 1947. A püspök beszélt a népek egymás iránti gyűlöletének történetiségéről, itt
Herder és František Palacký megállapításaira hivatkozott, de említette Max Simon Nordau, cio-
nista gondolkodó szélsőséges megnyilvánulásait is, aki a cionizmus egyik élharcosa volt, s rész-
ben neki tulajdonította a zsidó nacionalizmus fellángolását is. Idézi továbbá Bergyajev orosz
teológust, aki azt írta, hogy „According to the materialistic and positivist criterion, this people
ought to have perished.” – A materialista és pozitivisták kritériumok szerint ennek a népnek el
kell pusztulnia.

Egyiknek épp oly sok vagy épp oly kevés igaza lesz, mint a másiknak. De ha a keresztény ember az Ige tükrébe néz, ott csak a saját arcát, a saját felelősségét és a saját bűnét kell, hogy meglássa – a magáét is, a történelmi egyházét is.”⁵⁹

Az egyházkormányzónak nem csupán elméleti síkon kellett szembenéznie a zsidókérdéssel, ugyanis az 1938-as I. zsidótörvényt követően Debrecenben is megsza-
porodtak azok az ügyek, amelyeknél elvárták a püspöki beavatkozást. Ilyen ügy volt 1938-ban a debreceni református egyetemi templom építéskor a vállalkozó személye körül kialakult konfliktus,⁶⁰ melynek néhány dokumentumát szintén megőrizte a hagyatéék. A Turul Szövetségben⁶¹ tömörülő szélsőjobboldali debreceni diákság követelése szerint a templomépítés kivitelezését nem adhatják oda annak a zsidó származású vállalkozónak, akinek a személye addigra nyilvánvalóvá vált a közvélemény számára. Az ő követelésükre reagálva, s azzal egyetértve, az egyetem rektora, dr. Bacsó Jenő levelet⁶² írt az egyházkerület püspökének, hogy vegye figyelembe a diákság követelését. Egyértelmű elutasítást Révész ugyanennek a levélnek az aláírással jegyezte, így az kézírással is szerepel ott, de válaszlevelében⁶³ bővebben kifejtve is a rektor tudomására adta, hogy „Miután ezideig a közszállítási szabályzatnak olyan rendelkezése vagy egyéb olyan törvényes jogszabály nem létezik Magyarországon, amely őt vallása, illetőleg leszármazása miatt elzárta volna a pályázati lehetőségektől: az erre illetékes szervek felelősségük tudatában nem határozhattak másképpen.” Révész szabálykövető és józan vezetőként vélhetően jó „politikus” is volt, ugyanis ígéretet tett a rektornak arra nézve, hogy a belsőépítészeti munkálatokat az egyensúly érdekében és a diákság követeléseinek is eleget téve, „születésüknél és leszármazásuknál fogva magyar kereszténynek” fogják elvégezni. Vélhetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy az ügy végül lecsendesült, és nem történt botrány a templomépítés körül. Fennmaradt egy másik, terjedelmes levél⁶⁴ is, amelyet Szabó Dániel, egy negyedéves teológus írt Révésznek. Szabó hosszasan magyarázta azt, hogy a teológusok hogyan próbálták mérsékelni a Turul Szövetség diákjainak megmozdulásait, és hogyan csapták be őt azzal, hogy az egyeztetést követően egy olyan dokumentumot kellett aláírnia, amiben nézeteivel ellentétes mondatok is szerepeltek. Az nem derül ki, hogy a püspök milyen fórumon adott hangot neheztelésének az aláírt dokumentum miatt, a magyarázkodó levél azonban világosan mutatja, hogy Révész nem szerette volna, hogy a debreceni teológus diákságot bármilyen módon is azonosítani lehessen az antiszemita eszmékkel. A püspök egy nagyon határozott hangvételű levélben⁶⁵ aggodalmát fejezte ki Losonczy István főispánnak, és lefektette, hogy melyek azok a tényezők, amelyeket ő az egyházkerület vezetőjeként

⁵⁹ TtREK R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés.

⁶⁰ Az ügyről bővebben: Kerepeszki 2011: 125–134.

⁶¹ A szövetség tevékenységéről bővebben: Kerepeszki 2012.

⁶² TtREL I.2.20a. dr. Bacsó Jenő rektor levele Révész Imréhez.

⁶³ TtREL I.2.20a. Révész Imre levele Bacsó Jenőhöz.

⁶⁴ TtREL I.2.20. Szabó Dániel IV. éves teológusnak, a Bocskay Bajtársi Egyesület vezérének levele Révész Imréhez.

⁶⁵ TtREL I.2.20a. Révész Imre levele Losonczy István főispánnak.

garantálni tud és melyek azok, amiket nem. Révész a levélben úgy fogalmazott, hogy „Teljes személyes biztosítékot tudok adni arról, hogy püspöki kormányzatom alatt meg fognak szűnni az egyházkerület életében mindazok a jelenségek, amelyek a multakban, amennyire én megítélhetem, joggal keltették fel a philosemitizmusnak legalábbis erős látszatát”.⁶⁶ A jelenségek alatt Révész azt értette, hogy a püspöki birtokot nem adja ki zsidó bérlőnek a közvélemény lecsendesítése érdekében. Mindezekhez hozzátette, hogy „semmilyen biztosítékot nem tudok adni arra nézve, hogy az egyetemi templom körül a kormányzat passzív resistenciájával, vagy inkább csendes asszisztenciájával, valami jóvátehetetlen dolog talán történne, ebből nem válik olyan bonyodalom, amely legtöbb gondot magának a kormányzatnak fog okozni s magyar és magyar közé megint egy újabb éket ver.”⁶⁷ Az ügy világosan láttatja, hogy mind a teológus diákság, mind Révész mérséklőleg igyekezett hatni a Székelyhidasi Sebestyén Lajos, zsidó vállalkozó ügye körül kibontakozott konfliktusban. Ez a református-presszió tulajdonképpen el is érte célját, ugyanis a Turul Szövetség diákjai nem tettek olyan lépést, ami hátráltatta volna az építkezés menetét vagy veszélyeztette volna Sebestyén testi épségét.

A hagyaték néhány dokumentuma arra enged következtetni, hogy Révész – egyháztörténész lévén – igyekezett valamelyest megérteni a szélsőjobb világlátását. Emiatt őrizhette meg a *Holnap* „Független Magyar Nemzeti Szocialista tudományos és társadalmi folyóirat”-nak azt a cikkét,⁶⁸ amely „Egyház és Nemzeti Szocializmus” címmel jelent meg Pröhle Sándor⁶⁹ tollából, és amelyben a szerző az egyház és állam egymáshoz való viszonyulását vezeti le az ókortól kezdve egészen a modern értelemben vett államokig, s amelyben a nemzeti szocializmus szemzőgéből tekintve minden keresztény egyházat népegyházi, vagyon nélküli konglomerátumként képzelt el. A másik megőrzött dokumentum⁷⁰ Málnási Ödön⁷¹ két írása, ami nem megjelent, hanem gépirott változatban került hozzá. Az egyik mondanivalója, hogy a zsidóság „a kultúrát fertőző, negatív, sőt destruktív szerepű”, a másik lényegi megállapítása pedig, hogy „A krisztusi etika a legszigorúbb szociáletika és harcoss antijudaista etika.” Ha Málnási mondatait szembeállítjuk azokkal a gondolatokkal, amelyeket Révész a prédikációjában írt, két, egymással ellentétes világlátással találkozunk.

A fent tárgyaltak tükrében kijelenthető, hogy Révész sohasem érthetett és nem is értett egyet azokkal a szélsőjobbaldali eszmékkel, amelyekkel őt azonosították. Sokkal inkább az rajzolódik ki a dokumentumokból, hogy lehetőségeihez mérten igyekezett a kialakult társadalmi helyzetet valamiféle mederben

⁶⁶ TtREL I.2.20a.

⁶⁷ TtREL I.2.20a.

⁶⁸ TtREL I.2.20a. Egyház és Nemzeti Szocializmus. *Holnap* 1939. július 21.

⁶⁹ A szerző személye amiatt is érdekes, mert Pröhle mellett, hogy a Nyilaskeresztes Párt országgyűlési képviselője volt, evangélikus lelkészként szolgált.

⁷⁰ TtREL I.2.20a. dr. Málnási Ödön – Kulturák és civilizációk; Szociáletikai alapelveink.

⁷¹ Dr. Málnási Ödön világnézeti pályáíve széles skálán mozgott, ugyanis marxistából vált a nemzetszocialista eszmék követőjévé, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagjává és Szálasi Ferenc ideológusává.

tartani és úgy cselekedni, hogy az a debreceni zsidóságnak ne váljon kárára, de az ő püspöki tekintélye se inogjon meg az egyházi és világi vezetők szemében. Nem kerülhető meg azonban az a kérdés, hogy mindezek ellenére miért nem sikerült megmenteni a debreceni zsidóságot a deportálástól. A válaszhoz legközelebb talán az az *oral history* forrás visz, amelyik Szenes Sándor kötetében⁷² jelent meg. A forrás egy terjedelmes interjú azzal az Éliás Józseffel, aki a Magyar Református Egyház zsidómentő missziójának, a Jó Pásztor Bizottságnak a legcselekvőbb lelkesze és a zsidómentés élharcosa volt. Éliás visszaemlékezése szerint a budapesti pápai nunciatura még az Auschwitzi Jegyzőkönyv átvétele előtt, vatikáni eredetű bizalmas információk alapján közölte vele, hogy mi a pontos eljárási rend a zsidóság elpusztításával kapcsolatban. Éliás minden információt, ami a birtokába jutott, a gettósítástól a gázkamrákig, papírra vetette és elküldte a négy református püspökhöz egy-egy megbízott futárral, akik az életüket tették kockára a levél kézbesítésével. Arra a kérdésre, hogy reagáltak-e a püspökök, a lelkész azt a választ adta, hogy Révész Imre meg volt győződve róla, hogy „örültséget írt”, és azt üzentte vissza a futárral, hogy „Nem ajánlom, hogy a tiszteletes úr ilyen leveleket küldözgessen veled, mert ha elfognak vele, nem tudunk kimenteni.”⁷³ Ha valóban ez volt Révész reakciója, akkor ez arra enged következtetni, hogy vélhetően ő maga sem hitte el az „*Endlösung*” valóságosságát, mi több „örültségnek” tartotta, hogy a hallottak bármiféle módon megtörténhettek. Ez vezethetett ahhoz a kései reakcióhoz, ami már a Jegyzőkönyv ismeretében és Horthy kiugrási kísérletét követően született meg 1944. október 28-án. Révész Imre Bánáss Lászlóval (római katolikus prépost-plébános), Bodnár Jánossal (Tisza István Tudományegyetem prorectora), Vásáry Istvánnal (Debrecen polgármestere) és Herpay Gáborral (Hajdú vármegye alispánja) közös nyilatkozatban⁷⁴ tette közzé álláspontját a német szövetség elítéléséről. A dokumentumban úgy fogalmaztak, hogy „[...] megállapítjuk, hogy a német szövetség hazánkat és népünket pusztulásba vezette. [...] Ebből a katasztrofális helyzetből csak a német szövetségből való kiválással szabadulhat meg nemzetünk.”⁷⁵

Későn történt tehát a felismerés, s talán ez az a tényező, amelyre a korábban említett tanulmányok, írások egyáltalán nem világítanak rá. A hagyatékban arra vonatkozóan, hogy mi volt Révész személyes motivációja az első két zsidótörvény megszavazásakor, nem maradt fenn semmilyen dokumentum, a kutatás viszont arra enged következtetni, hogy a Ravasz László által képviselt álláspont határozta

⁷² Szenes 1986.

⁷³ Szenes 1986: 57.

⁷⁴ TtREL I.2.20a. Nyilatkozat. 1944. október 28.; A nyilatkozat ezen példányának alján található egy kiegészítés Révész részéről, ami így hangzik: „Isten színe előtt, lelkiismeretem tisztaságában kijelentem és bármikor esküvel kész vagyok megerősíteni, hogy ez a szöveg a birtokomban lévő és az eredeti aláírásokkal ellátott példánya szóról-szóra és betűről betűre egyezik. Az orosz főparancsnokság kiküldöttének, egy főhadnagy-kisasszonynak a dátumban jelzett napon ezt a szöveget adtuk át. Debrecen. 1944. november 2. Révész Imre, a tiszántúli református egyházkerület püspöke.”

⁷⁵ TtREL I.2.20a.

meg minden református felsőházi tag állásfoglalását is, így feltehetően nem is volt opció, hogy Révész a törvények ellenzése mellett tegye le voksát. Akadt azonban a református egységtől eltérő álláspontot képviselő személy is, amit az egyházi vezetők nem hagytak szó nélkül. A hagyatékban fennmaradt az a néhány, a belső konfliktust részletező levél (Révész és Balogh Jenő, a dunamellék főgondnoka közötti levélváltás), amelyek arra engednek következtetni, hogy a III. zsidótörvényről történő szavazáskor báró Vay László, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka eltért az egységes ellene-szavazástól, és megszavazta a törvényt. Révész úgy fogalmazott, hogy „[...] a dolog fölött nem lehet és nem szabad napirendre térni, mert ha most elhallgatjuk vagy elkenjük ezt a krízist, az később még sokkal akutabb formában jelentkezhetik s mind az egyházkerületet, mind az egyetemes egyházat egészen lehetetlen helyzetbe hozhatja”.⁷⁶ Révész szorgalmazta, hogy konventi ülésen vitassák meg az ügyet, Balogh Jenő azonban levelében Ravasz László mérséklő álláspontját tolmácsolta:

„Visszamenőleg nem tenném a kérdést rekrimináció tárgyává. Jövőre meg kellene állapodni, hogy fontos hitelvi vonatkozású kérdésekben az elnökségek között megkülönböztetés ne legyen, vagy ha átmenetileg van is, az kifele ne látszódjék. Ez kétségtelen nagy egyházi érdek.”⁷⁷

A bűnbánat egyik legfontosabb dokumentumát⁷⁸ szintén a hagyaték őrzi. Révész „*Hogy élj!*” címmel mondott beszédet az alcím tanúsága szerint „[...] a deportáltak felségítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án”. Talán a legkifejezőbb az lenne, ha a teljes beszédet idézném, mégis a leginkább kiemelendő mondat – mely reflektál a kései felismerés megállapítására – rögtön a beszéd legelején elhangzik: „[...] amikor már mindnyájan borzadt sejtelmek között éreztük, hogy beteljesedőben van a magyar történet egyik legnagyobb katasztrófája, de vagy nem bírtuk, vagy nem akartuk, vagy nem mertük levonni e megérzésünkből a megfelelő következményeket.”⁷⁹ Az idézett sor nevezhető egyrészt önfelmentő magyarázatnak, másrészt viszont a bűnbánat valóságossága sem kérdőjelezhető meg, ugyanis Révész a beszéd közepén Pál apostol szavaival megvallotta azt is, hogy „A bűnösök között első én vagyok!”⁸⁰ Ezen túlmenően pedig egyértelművé tette, hogy az antiszemitizmus számára egyet jelent az ős hamissággal, s aki azt vallja, annak a krisztusi értékekhez semmiféle kapcsolódása nincs. A püspök feladatul pedig azt jelölte ki, hogy nincs más teendő, mint „[...] szívükre ölelni a hazatérő deportáltakat, megosztani velük, ha kell, a legutolsó

⁷⁶ TtREK R 3334_7-8.

⁷⁷ TtREK R 3334_7-8.

⁷⁸ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felségítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

⁷⁹ TtREL I.2.20a.

⁸⁰ A mondat az 1Tim. 1,15-ben található: „Igaz az a beszéd, és teljes elfogadásra méltó, hogy Krisztus Jézus azért jött el a világba, hogy a bűnösöket üdvözítse, akik közül az első én vagyok.”

sovány falatot is, fedélhez, ruhához, munkához, jogokba visszahelyezéshez juttatni őket, annál nagyobb szeretettel és annál áldozatosabb buzgósággal, minél nehezebbek most a viszonyok.”⁸¹

Püspöki hagyatékának rendezésekor Révész erre a dokumentumra 1949. március 23-i dátummal azt a megjegyzést írta, hogy „Ezt sem tudta nekem megbocsátani máig sem a debreceni református közvélemény. Kijelentem, hogy ma is minden szavában fenntartom.” A püspök megjegyzése két dologra enged következtetni: egyrészt arra, hogy talán a beszédben elhangzottakat nem bocsátotta meg Révésznek a közvélemény, túlságosan filoszemitának tartva azokat; másfelől pedig valószínűsíthetően azokat a mulasztásokat sem, amelyeket egyházi vezetőként erőteljesebb fellépéssel meg kellett volna cselekednie. Nem valószínű azonban, hogy „hatalma” kiterjedt volna a deportálások leállítására, ugyanis az teljes mértékben politikailag irányított tevékenység volt. Hibás tehát az a megállapítás, hogy Révész püspöksége az egyházkerület jobboldali fordulatát jelentette, sokkal inkább történt minden esemény a politikai jobboldali fordulat árnyékában, így a zsidóság helyzetének radikális átalakulása sem írható csupán a keresztény egyházak számlájára, a holokausztra idejében történő ráeszmélés elmaradása azonban annál inkább. Révész elhangzott beszéde és a dokumentumon hagyott jegyzete viszont arra enged következtetni, hogy mindezt beismerte, s igyekezett ezt egyértelművé tenni a debreceni és az országos közvélemény számára is.

RÉVÉSZ IMRE ÉS A HUNGARIZMUS

A hagyatékban talán a legmeglepőbb dokumentumegyüttese⁸² az a néhány levél, amelyik arról árulkodik, hogy 1942 júliusában Szálasi Ferenc találkozót kért Révész Imrétől. Szálasi Ferenc ebben az időszakban már túl volt a börtönbüntetésén (még a letöltése előtt amnesztiával szabadult), és ötödik alkalommal igyekezett újjászervezni saját pártját.⁸³ Révésznek semmiféle kapcsolódása nem volt a Szálasi-féle mozgalomhoz és a hungarizmushoz, illetve 1939–1944 között a Nyilas-kereszties Párt országgyűlési képviselői között is kisebb arányban (26 képviselőből 9 fő) voltak reformátusok,⁸⁴ mint római katolikusok, így vélhetően kevés közös ügye lehetett a nyilasok vezetőjének a tiszántúli egyházkormányzóval. Annyi bizonyos azonban, hogy a kezdeményező fél Szálasi volt, aki nem személyesen kereszte fel a püspököt, hanem Debrecenbe küldte Csia Sándort, a Nyilaskereszties Párt egyik politikusát és bizalmasát, hogy egyeztessen találkozót Révész Imrével.

⁸¹ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

⁸² TtREK R 2812 402.

⁸³ Paksa 2013: 222.

⁸⁴ Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s

Csia leveléből⁸⁵ az derül ki, hogy nem tudott Révésszel személyesen találkozni, mert a püspök nem tartózkodott a városban, csupán titkárának hagyta ott a fennmaradt levelet, és későbbi írásos egyeztetést kért. Nagyjából két héttel később, július 4-én már Szálasitól érkezett levél,⁸⁶ melyben pontosan meghatározta a találkozás időpontját, amit 3 nappal későbbre tűzött ki, s melynek helyszíne nem Debrecen volt, hanem a Magyar Református Egyház Konventjének épülete Budapesten, az Abonyi utca 21. sz. alatt (ma: MRE Zsinati Hivatalának épülete).

1942. július 7-én megtörtént tehát a találkozó, melyet követően Révész a Szálasitól küldött levél üres felületeire még aznap lejegyzetelte a benyomásait. Mivel naplójában⁸⁷ Szálasit egy szót sem ejt a találkozásról, mi több az egész naplóban később sem említi Révész Imre nevét, ezért a püspök kézírata az egyetlen olyan forrás, ami dokumentálta a találkozóon elhangzottakat. Természetesen sokkal teljesebb körű elemzést lehetne végezni, ha mindkét fél tapasztalatai fennmaradtak volna, ennek híján azonban csupán az egyházkormányzó írásaira támaszkodhatunk. Ebből kiderül, hogy a találkozó pontosan 2 órán át tartott, és ahogy Révész érzékelte, az idő körülbelül $\frac{3}{4}$ részében Szálasit beszélt, s ő meglehetősen bölcsen reagált erre, ugyanis azt írja, hogy „[...] ellentmondást és vitát provokálni nem tartottam szükségesnek.” Esett szó politikusokról; Teleki Pálról Szálasit elkeseredéssel szólt, Imrédy Bélát szidta, Hitlerrel pedig annyi hangzott el, hogy még sohasem beszélt vele. Révész úgy érzékelte, hogy Szálasit humorral beszélt arról, hogy zavarodottnak tartják, s azt is lejegyezte, hogy ő maga sem érzékelte ezt, sem Szálasit viselkedését, sem beszédmódját tekintve. A nyilaskezes vezető igyekezett kifejezni az általa megalkotott ideológia, a hungarizmus alapvonásait, elmondása szerint ebben fontos szervező elv az istenhit, a kereszténységet az abszolút pozitív entitásként ábrázolja, az egyházakat viszont belülről romlottak tartotta. A jegyzetben Révész zárójelben írta le elemző észrevételeit, így a világnézeti diskurzushoz azt a megjegyzést tette, hogy „Úgy látom, a vitalizmust kombinálja a kereszténység általa ismert formájával.” A püspök két – egy világnézeti és egy gyakorlati – kommentárt jegyzett le, amit ő ajánlott Szálasit figyelmébe: az egyik az volt, hogy az ő meglátása szerint az egyházak a közhatalom részesei, s amíg ez így van, addig nem lehet krisztusi egyenlőségről beszélni; a másik megjegyzése pedig azokra a református lelkészekre vonatkozott, akik a párt tagjai, velük kapcsolatban Révész kérte, hogy ne viseljék tüntetőleg a pártjelvényt és a zöld inget. A püspök részletes leírást adott a Szálasit kinézetét meghatározó jegyekről és mentális állapotáról, ami alapján a férfi teljesen normális, szélsőségektől mentes személyiség benyomását kelthette. A leírásból két

⁸⁵ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. június 18.; Csia utolsó sorai („Abban a reményben, hogy két – hazáját, fajtáját és népét szerető – magyar ember kézfogása föltétlenül a közjót fogja szolgálni, vagyok igaz kálvinista hitből fakadó, mély tisztelettel: Dr. Csia Sándor.”) érezhetően manipulatíván próbáltak hatni a püspökre azzal a szándékkal, hogy talán egy református egyházi vezetőhöz hamarabb nyer bebocsátást az, aki „igaz kálvinistának” aposztrofálja magát.

⁸⁶ TtREK R 2812 402. Szálasit Ferenc levele Révész Imréhez. 1942. július 4.

⁸⁷ Karsai (szerk.) 2016.

dologra következtethetünk: az egyik, hogy Szálasi a beszélgetés alatt vélhetően valóban nem érzékeltette fanatizmusát és a későbbi hatalomátvitelre való készülést, a másik pedig, hogy Révész esetlegesen nem volt jó emberismerő és nem vette észre a szélsőséges megnyilvánulásokat. A részletes elemzésből ítélve ugyan nagyon aprólékosan megfigyelte a nonverbális jeleket, ennek ellenére meglepően pozitívan nyilatkozott a későbbi „nemzetvezetőről”. Vélhetően a találkozás nem gyakorolt különösebb hatást Révészre, aki a konklúziót egy nagyon beszédes textus⁸⁸ megjelölésével foglalta össze, Istenre bízva azt, hogy a Szálasi által megálmódott ideológiának van-e helye a társadalomban.

A találkozóról semmilyen hivatalos fórumon nem esett szó, a Révész püspöki munkaévét lezáró püspöki jelentésben és munkanaplóban⁸⁹ is csupán annyi szerepel a találkozás dátumánál, hogy „július 6-9. – Konventi biz. ülések és tárgyalások”. Ennek ellenére egy héttel a megbeszélést követően az egyik erdélyi esperestől, Fülöp Ferencről⁹⁰ érkezett levél⁹¹ Révészhez, amelyben arról kért tájékoztatást, hogy milyen megállapodás született a „magyar-református egyház és a magyar nemzetszocialista párt között”. A levélből kiderül, hogy az információ a nyilasokon keresztül jutott el hozzá, ugyanis úgy fogalmazott, hogy „[...] egyik lelkész társunk, aki az u.n. nyilaspárt tagja, azt a kijelentést tette, hogy beható tanácskozás folyt egyik oldalról Szálasi és Ravasz, másik oldalról Szálasi és Révész főtiszteletű urak között”. Révész jegyzete és válaszevele⁹² alapján természetesen szó sem volt „beható tanácskozásról”, megállapodásról pedig még kevésbé, annyit azonban megjegyzett, hogy „A R.L.-val való találkozását sponte sua nem említette, így természetesen én sem hoztam szóba.” A püspök tudott tehát a Ravasszal történő találkozásról, ezt a megbeszélést azonban Ravasz nem említette az önéletírásában⁹³, ahogyan az ő pályáját feldolgozó Hatos Pál-munka,⁹⁴ és a korábban hivatkozott Szálasi-napló sem, s természetesen megállapodás sem született a Magyar Református Egyház és a nyilasok között. Szálásinak vélhetően azért volt szüksége ezekre a találkozókra, hogy hivatkozási alapot teremtsenek arra vonatkozóan, hogy mennyire jó viszonyt ápol a Magyar Református Egyházzal, hiszen őt a két legmeghatározóbb kálvinista egyházkormányzó fogadta személyesen.

Ezt a dokumentumegyüttest Révész Szálasiék kivégzését követően, 1946 júliusában rendezte össze, s a mappára azt jegyezte fel, hogy „Igen bizalmas

⁸⁸ ApCsel. 5,38b-39. „Mert ha emberektől való ez a szándék vagy ez a mozgalom, akkor megsemmisül; ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket, és még úgy tűnhetne, hogy Isten ellen harcoltok.”

⁸⁹ TtREK R 6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkaévről.

⁹⁰ Fülöp Ferenc aggodalma tulajdonképpen érthető volt, ugyanis abban az időben töltötte esperesi szolgálatát Erdőszentgyörgyön, amikor a román hadsereg elfoglalta a Sóvidéket, s a viszontagságok között vélhetően abban is elbizonytalanodott, hogy a saját egyházában milyen változásokkal kell számolnia az elkövetkezendő időkben. Életéről bővebben: Moldovai 2012: 17–25.

⁹¹ TtREK R 2812 402. Fülöp Ferenc esperes levele Révész Imréhez. 1942. július 14.

⁹² TtREK R 2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

⁹³ Ravasz 1992.

⁹⁴ Hatos 2016.

természetű egyházpolitikai irományok. Életemben engedélyem nélkül senki fel nem bonthatja. Halálom után sem bontható fel 1952. december 31-ig.” A dátumból ítélve 1946-ban Révész igen közel érezte magához halála óráját, ennek ellenére 1967-ig élt, s ezek az iratok ekkor kerültek 50 éves zárolás alá, így egészen 2017-ig nem voltak kutathatók. Révész a mappa rendezésekor, négy évvel a találkozó után egy hosszú dokumentumban⁹⁵ írta le értékelését a Szálasi-ügyről. Ebből egyértelműen kiviláglik, hogy Révész saját bevallása szerint is naivan szemlélte a hungarista mozgalmat, s bár egyáltalán nem értett egyet vele, mi több egészen zavarosnak ítélte magát az ideológiát, tudós ember lévén, a találkozót követően partner lett volna abban, hogy levelezésekben világnézeti eszmecserét folytasson Szálasi Ferencsel. Ennek egyik első mozzanata az volt, amikor a megbeszélés után Révész postázta néhány elvi írását Szálasihoz tanulmányozásra, s erre – mivel Szálasi ekkor az erdélyi körútján tartózkodott – Csia Sándor válaszolt levélben.⁹⁶ Ennek tanúsága szerint Csia is elolvasta azokat az írásokat, amelyeket Révész küldött, s velük kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „[...] a zsidósággal kapcsolatos megállapításaidal nem mindenben értek egyet.” Az előzőekben esett szó arról, hogy Révész zsidósághoz való viszonya bibliai alapon állt, ennek tükrében elítélte az antiszemitizmust, s az efféle fejtegetésekkel nem értett egyet Csia Sándor, aki – a hungarista álláspontot követve – vélhetően maga is az aszemitizmust⁹⁷ támogatta. A püspök értékelése szerint a fő ok, ami miatt nem folytatta ezt a fajta világnézeti eszmecserét, a Fülöp Ferenc leveléből kiolvasható hazugság volt a meg nem született megállapodásról. Emiatt rendült meg végképp a bizalma az elsőre szimpatikus ember benyomását keltő Szálasi Ferencben, akiről – hatalomra kerülésével – Révész számára is nyilvánvaló lett, hogy mennyire mérgező az általa megálmodott ideológia. Az értékelésből az is kiderül, hogy Ravasz László sokkal világosabban látta Szálasi személyiségének alapvonásait, ugyanis Révész úgy fogalmazott, hogy „Ravasz László előttem Szálasi megmosolyogni való fantasztának jellemezte, lényegében Enyedy Andornak⁹⁸ sem volt róla jobb véleménye, akit – utánam – szintén felkeresett.”⁹⁹

A találkozóznak nem volt tehát semmiféle jelentősége a Magyar Református Egyház egészére nézve, néhány fontos következtetést azonban le lehet vonni a megbeszélés apropóján született dokumentumokból. Az egyik, és talán legfontosabb, hogy Révész Imre nem tulajdonított különösebb jelentőséget Szálasi mozgalmának, így nem ismerte fel időben, hogy milyen veszélyeket rejt

⁹⁵ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

⁹⁶ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. július 24.

⁹⁷ A hungarista ideológiában a zsidóság kizsákmányolóként jelenik meg, így ők nem a zsidóellenesség (antiszemitizmus) hívei voltak, hanem a teljes zsidómentességet (aszemitizmus) szerették volna elérni. Az ideológiáról bővebben: Paksa 2013: 55-86.

⁹⁸ Enyedy Andor 1942–1952 között töltötte be a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöki tisztségét.

⁹⁹ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

többek között a zsidóság életére nézve. Így tulajdonképpen ugyanaz írható le, mint a deportálásokkal kapcsolatos megállapításoknál: későn érkezett a felismerés arra nézve, hogy Szálasi hatalomra kerülésének nem lett volna szabad megtörténnie. Erről árulkodik az a félmondat is, melyben a püspök a nyilasokhoz csatlakozott lelkipásztorokról beszélt. A másik következtetés tehát, hogy Révésznek ugyan tudomása volt arról, hogy a lelkipásztorok közül többen is a mozgalom részesei, sőt az őket megkülönböztető zöld ing viselői, ennek ellenére csak annyit kért, hogy ne keltsenek feltűnést. Véltetően mindezt nem tartotta veszélyesnek, s bár a református lelkészek között valóban nincs tudomásunk olyan kirívó esetről, mint a katolikusok körében Kun páter¹⁰⁰ alakja, arra azonban, hogy közülük senki sem lép majd fel hasonló módon, 1942-ben nem volt semmiféle garancia.

* * *

A folyamatban lévő teljes kutatás célja, hogy dekonstruáljam az eddigi szakirodalmak nyomán Révészről kialakult egyházkormányzói képet, és – elsősorban a 2017-ben kutathatóvá vált hagyaték alapján – rekonstruáljam Révész Imre gondolatait, egyházkormányzói attitűdjét. Mindezek nyomán a tanulmányban azt igyekeztem felvázolni, hogy püspökként ifj. Révész Imre hol helyezkedett a Horthy-korszakban és hogyan viszonyult az abban megjelenő ideológiákhoz, meghatározó jelszavakhoz, közéleti szereplőkhöz.

Révész Imre munkásságának ilyen szempontú értékelése rámutat arra, hogy a püspöknek a formalitáson túl tulajdonképpen személyes kapcsolata nem volt a kormányzóval, de tevékenységével kiválóan illeszkedett abba a politikai légkörbe, amelyben, állásfoglalásait tekintve a Magyar Református Egyház igencsak közel került a kialakult rendszerhez. Révész teljesítette egyházkormányzói kötelességeit, s ha nem is volt személyes meggyőződése az egyházi fősodor, a revíziós törekvések megvalósulásáért ő maga is tudott lelkesedni, s ennek több fórumon hangot is adott. A korszakban erőteljesen jelen lévő antiszemitizmushoz való viszony vizsgálatával igyekeztem megvilágítani azokat a munkákat, amelyek a marxista történetírás narratívája mentén tárgyalták a kérdést, de azokat is, amelyek megfelelő történelmi távlat hiányában (akik ilyen szempontból írtak róla, személyesen ismerték) túl pozitívan értékelték a szerepét, s azokról a szerzőkről is tettem említést, akik a levéltári források alapos vizsgálata nélkül sütötték rá püspöki működésére a „jobbboldali fordulat” jelzőjét. Mindezekkel szemben vizsgálat alá vontam a hagyatékban lévő, vonatkozó dokumentumokat, s azok alapján igyekeztem meghatározni Révész Imre viszonyulását az antiszemitizmus kérdésköréhez. Hasonlóképpen próbáltam felvázolni a hungarizmussal való kapcsolatát egy izgalmas dokumentumegyüttes, a Szálasi-Révész találkozóáról szóló iratanyag

¹⁰⁰ Kun András minorita szerzetesből vált a nyilasterro leghírhedtebb alakjává, s Kun páter néven híresült el. Tettei miatt 1945-ben kivégezték. Életéről bővebben: Budai-S. 2016.

nyomán, melyből egyértelművé válik, hogy a püspök nem tartotta veszélyesnek az új ideológiát.

A legfontosabb megállapítás talán minden vizsgált témakör kapcsán az, hogy Révész Imre alapvetően konfliktuskerülő személyiség volt, nem szólalt fel a felsőházban, saját bevallása szerint sem tett eleget a zsidóságért, és a Szálasival való diskurzus során nem látta értelmét a pártvezetővel való vitatkozásnak. Ezen túlmenően pedig mindegyik vizsgált témát meghatározza az, hogy Révész későn ismerte fel a korszak valódi veszélyeit, naiv szemlélője volt az eseményeknek, azok utólagos értékelésében azonban erről a túlzott jóhiszeműségről maga is megbánással és korábbi álláspontjának revideálásával nyilatkozott. Természetesen ezeket a magyarázó jegyzeteket megfelelő forráskritikával kezelve nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy az utólagos magyarázatok sok esetben lehetnek magyarázkodások, de tükrözhetik az 1945-ös fordulatot követő új világrend elvárásait is. A hagyaték vizsgálatakor pedig szem előtt kell tartanunk azt a nagyon fontos szempontot is, miszerint ezeket az írásokat eleve zárolásra szánta, így sokkal inkább őszinteséget kell sejtenuünk a sorok mögött.

FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára (TtREK)

R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés.

R 2812 402. Révész-Szálas találkozói iratai.

R 2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

R 3334_7-8. Bárány László ügyével kapcsolatos dokumentumok.

R 6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkáiról.

R 7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

R 7511/1. Révész Imre Corvin-koszorú oklevele.

R 7511/4. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjeleny alapszabályai.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL)

I.1.a.59-61. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.

I.1.e.89.d. 567/1944. Révész Imre levele Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én.

I.1.e.89.d. 682/1944. Révész Imre levele Török Sándorhoz 1944. június 23-án.

I.1.e.89.d. 765, 786/1944. Révész körlevele a gyülekezetekhez, melynek szövegét ő maga olvasta fel a Nagytemplomban 1944. július 16-án.

I.1.e.89.d. 945/1944. Török Sándor levele Révész Imréhez 1944. szeptember 9-én.

I.1.e.90.d. 449/1944. Révész Imre levele Ricsóy Uhlarik Béla kormánybiztoshoz 1944. április 15-én.

- I.1.e.90.d. 786/1944. Révész levele Csia Sándorhoz, a MÁV igazgató-főorvosához 1944. július 22-én.
- I.2.20a. dr. Bacsó Jenő rektor levele Révész Imréhez. 1938. november 14.
- I.2.20a. dr. Málnási Ödön – Kulturák és civilizációk; Szociáletikai alapelveink
- I.2.20a. Egyház és Nemzeti Szocializmus. Holnap. 1939. július 21.
- I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.
- I.2.20a. Nyilatkozat. 1944. október 28.
- I.2.20a. Révész Imre levele Bacsó Jenőhöz. 1938. november 21.
- I.2.20a. Révész Imre levele Losonczy István főispánnak. 1938. november 27.
- I.2.20a. Szabó Dániel IV. éves teológusnak, a Bocskay Bajtársi Egyesület vezérének levele Révész Imréhez. 1938. november 23.
- I.8.d. ifj. Révész Imre I. A zsidó kérdés. Új Magyarország, 1920. július 22.
- I.8.d. ifj. Révész Imre I. Zsidó-kérdés. Hajdúföld, 1921. október 11.
- I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharai-ban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23.
- I.8.d_ifj. Révész Imre III. Szenes László levele Barcza Józsefhez Révész személyéről. 1989. július 8.
1926. évi 22. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>
1940. évi 27. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>
- Akadémiai Értesítő*, 45. kötet, 1935. https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s
- Barcza József (szerk.) 1990: *Révész Imre – Vallomások*. Budapest.
- Csaba útján (emlékezés Horthy Istvánra)*. <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=4759>
- Felsőházi Napló* I–IV. kötet. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk-dok_1939_1943/
- Hósi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ő Főméltósága temetésének szertartási rendje. *Budapesti Közlöny* 1942. augusztus 25. 2.
- Karsai László (szerk.) 2016: *Tények és tanúk. Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)*. Budapest.
- Moldovai Péter Attila 2012: Fülöp Ferenc lelkipásztor életrajza (forrásközlés). *Sóvidék* (4.) 2. 17–25.
- Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s
- Révész Imre 1916: *Bod Péter, mint történetíró*. Kolozsvár.
- Révész Imre 1921: *„Akiire nem volt méltó a világ” – Képek a kereszténység történetéből*. Kolozsvár.
- Révész Imre 1926: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen.

Révész Imre 1930: *A kereszténység története élet- és jellemrajzokban*. Debrecen.

Révész Imre 1932: *A reformáció*. Budapest.

Révész püspök cikke az erdélyi tanulságokról. *Függetlenség* 1940. szeptember 18. 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barcza József – Dienes Dénes (szerk.) 1999: *A Magyarországi Református Egyház Története 1918–1990*. Sárospatak.

Békényi István – Dányi Dezső – Kollega Tarsoly István (szerk.) 1996: *Magyarország a XX. században II. – Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd.

Bereczky Albert 1945: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest.

Budai-S. Balázs 2016: *Kun páter a reverendás gyilkos – A nyilas korszak leghírhedtebb alakjának nyomában*. Budapest.

Büky Orsolya 2015: *A szellem lovagjai*. Budapest.

Gonda Moshje Élijáhu 1967: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv.

Dezső Kinga Julianna 2023: Ifj. Révész Imre útja az egyházkormányzói székig 1889–1938). In: Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2022* (Reformáció Öröksége 10.) Budapest, 517–532. DOI: 10.61376/hit.2022.dezso.36

Hatos Pál 2016: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest.

Kádár Imre 1957: *Egyház az idők viharaiiban*. Budapest.

Kerepeszki Róbert 2012: *A turul szövetség 1919–1945*. Máriabesnyő-Gödöllő.

Kerepeszki Róbert 2011: Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban. *Gerundium* (2.) 1–2. 125–134.

Kónya István 1967: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Budapest.

Matkó László 1994: Él mólé rahamim... Baltazár Dezső református püspök. *Múlt és Jövő* 1. 59–62.

Paksa Rudolf 2013: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest.

Pelle János 2014: A Soa Debrecenben. *Valóság* (57.) 12. 40–72.

Püski Levente 2000: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest.

Prepuk Anikó 2004: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. *História* (26.) 2–3. 32–39.

Ravasz László 1992: *Emlékezéseim*. Budapest.

Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.

Sartre, Jean-Paul 1947: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*. Budapest.

Siró Béla 1996: A debreceni zsidóság a vészkorszak idején. *Történeti Tanulmányok IV.* Debrecen, 147–182.

Siró Béla 1994: A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez. *Múlt és Jövő* (3.) 1. 47–58.

Siró Béla 1993: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. *Debreceni Szemle* (1.) 1–2. 228–237.

- Szabadi István 1999: *Kormos László (1919–1996). Biográfia-Bibliográfia*. Debrecen.
- Szenes Sándor 1986: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest.
- Szilágyi István (szerk.) 1949: *A magyar református egyház története*. Budapest.
- Tibori János 1995: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957*. Debrecen.
- Tímár Lajos 1994: Asszimiláció vagy cionizmus? A debreceni zsidóság társadalma a két világháború között. *Múlt és Jövő* (3.) 1. 31–42.
- Turbucz Dávid 2016: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest.
- Zoltai Lajos 1934: A zsidók letelepülése Debrecenben. *Magyar Zsidó Szemle* (51.) 1–5. 19–32.

Balogné Tóth Katalin

„Vissza a zsidósághoz!”

A Páva utcai zsinagóga mint a Pesti Izraelita Hitközség „vallási konzervativizmusának” szimbóluma és terepe a két háború között

Az 1920-as évektől a magyar neológ zsidóság 19. századból „átmentett” integrációs törekvéseinek kudarcát egyre több jel támasztotta alá.¹ A Pesti Izraelita Hitközséget (PIH) kihívás elé állította, hogy az antiszemitizmussal átítatott közhangulatban „minél szorosabb kapcsolatot teremtsen a hitközségi tagok és a hitközség között”, így létrehozva egy „hitközségen alapuló nagy, erős, egységes zsidó társadalmat”.²

Jelen tanulmány célja egyrészt az, hogy tematizálja a *Vissza a zsidósághoz!*³ jelszavával létrejövő (szándéka szerint decentralizációs-konzervatív fordulatot hozó) reformkísérletet, mely a politikai és társadalmi változásokra adott hitközségi válaszreakcióként született meg. Másrészt pedig az, hogy megvizsgálja a reform lecsapódását, recepcióját a IX. kerületi zsinagógakörzetben, amelynek központja a kezdetektől napjainkig az 1924-ben felavatott Páva utcai zsinagóga.

¹ A háború elhúzódása és a politikai manipulációk bűnbakképzési mechanizmusokat generáltak a liberális konzervatív elvekből kiábrándult társadalmi csoportok és a radikalizálódott középosztály körében. A zsidóságot kollektíve érték a vádak, hogy nem számarányának megfelelően vett részt a háborúban, hogy az izraelita vallás a „hadseregszállítók felekezete”, és – különösen ezt hangsúlyozva –, hogy a háború eszkalálódása a fegyvergyáros üzletek gazdagodását segíti elő. A Galíciából érkező, többségében kaftánt és pajeszt viselő zsidó menekültek beözönlése szintén fokozta az antiszemita támadásokat. Bihari 2008: 187–222; Erényi 1994: 14; Fejtő 2000: 167–169; Gyurgyák 2001: 92–98; Pók 2010: 159–171; Ungváry 2016: 93–97.

² *Egyenlőség* 1920. január 31. 6.

³ A judaizmus megtartó erejének és az ahhoz való visszatérésnek a motívuma a PIH által megvetett cionizmus legnagyobb alakjának, Herzl Tivadarnak gondolatvilágában is szerepet kapott, amennyiben ő úgy vélte, hogy a különböző nemzeti nyelveket beszélő zsidóság „történeti összefüggésének” csak ősei vallásában ismerheti fel”. Herzl 2015: 127.

A DECENTRALIZÁCIÓS-KONZERVATÍV HITKÖZSÉGPOLITIKAI REFORM MEGHIRDETÉSE ÉS ANNAK TÖRTÉNETI KONTEXTUSA (1920-AS ÉVEK)⁴

Az I. világháború és a nyomában járó forradalmak szította antiszemitizmus ki-vándorlási hullámot és „kiterési epidémiát”⁵ indított el. Erre, valamint a zsidóságtól és a zsinagógától való elfordulás okozta válságra – ami az asszimiláció térnyerésével már a 19. század utolsó évtizedeiben is legfőbb aggodalma volt a felekezeti élet aktív szereplőinek – reagálva „a hitközség hivatalos politikája a világháborút követő nehéz években a vallásos élet fellendítése, az ahhoz szükséges pénzalapok és intézmények megszilárdítására irányult”.⁶ Ez az új, „dacosan és törhetetlenül magyar, de konzervatív módon zsidó” program az akkor még al-elnöki pozíciót betöltő, végzettségét tekintve közgazdász Léderer Sándor nevéhez fűződött. Ő megnyerte a programjának a Szabolcsi Lajos által főszerkesztőként irányított *Egyenlőséget*, a neológ zsidó sajtó legolvasottabb orgánumát.

Azt követően, hogy 1920 júliusában Horthy kinevezte miniszterelnökét, Teleki Pált, Haller István miniszter benyújtotta a *numerus clausus*ról szóló törvényjavaslatot, s 1920 szeptemberében „a magyar törvénytárba egy új törvény került: 1920:XV. tc. A magyar zsidóságra egy új feladat hárult: mégis, mindezek dacára taníttatni az ifjúságot.”⁷ Körülbelül egy hónappal a *numerus clausus* beterjesztését követően a PIH szócsovének vezércikke arra biztatta a magyar zsidóságot, hogy nézzen szembe minden megbélyegzéssel és álljon ellent azoknak: „nem húzzuk fejünket ijedősen a vállaink közé, nem érzünk lúdbőrzést a hátunkon, nem okoz keserűséget az ínyünkben, ha kertelés nélkül, őszintén és férfiasan mondódik ki bárhol e szó: zsidó. Büszkén vállaljuk, a benne rejlő kiejtésbeli, mimikával kísért, fogak sövénye közt szétmorzsolts gúnyt nem vesszük tudomásul.”⁸ Az új, kibontakozó hitközségpolitikában tehát kulcsszóként jelent meg az öntudatosság, a büszkeség és a bátorság (melyek az *Egyenlőség*nek már 1882-es megalakulásakor hívószavai, motívumai voltak). Ezek abból a tényszerű, ugyanakkor apologetikus érvelésből táplálkoztak, hogy az egyenjogúság elnyerése által a hazai zsidóság oroszlánrészt vállalt a Monarchia gazdasági-kulturális felvirágoztatásában, illetve,

⁴ A „decentralizáció”, a vallási élet mélyítésének gondolata már korábban is jelen volt a Pesti Izraelita Hitközség világi vezetésében (például Weinmann Fülöp programja által), ugyanakkor a rabbiság körében is egyre erősebbnek bizonyultak ezek a hangok. Egy, a ferencvárosi zsinagogaépítést szorgalmazó „zsidó pap” 1906-os írása szerint nélkülözhetetlen, hogy minél több „templom” épüljön, hiszen a „templom” az egyetlen hely, amely képes életben tartani a vallási értékeket, amelyek a 20. század elején egyre kevésbé vannak jelen az otthonokban: „amikor a modern élet átka oly súlyosan nehezdednek reánk, hogy a zsidó családok nagyrészt kivetkőztetik a régi szentségből, hogy nem vonul be oda szombat és ünnep, nem uralkodik ott zsidó háztartás, úgy, hogy nem leng ott zsidó szellem, akkor minden eszköz, mely a vallás és vallásosság megszilárdítására alkalmas, sokszoros fontossággal bír az ilyen környezetben. Ily körülmények között tehát a templom igazi menedékháza a zsidóságnak [...]” *Egyenlőség* 1906. december 2. 5.

⁵ Szabolcsi 1993: 292.

⁶ Toronyi 1999: 33.

⁷ Szabolcsi 1993: 313–314.

⁸ *Egyenlőség* 1920. július 31. 1.

hogy az I. világháborúban a magyar zsidók küzdöttek hazájukért, Magyarországért.

A neológia belügyeiben fontos változást hozott, amikor a fenyegető légkörben a Pesti Izraelita Hitközség új elnökséget választott. Az addig al-elnökként működő Léderer Sándor immár elnökként láthatott hozzá megvalósítani „régí vágyát, a vallás-kulturális reformként emlegetett programot”.⁹ A PIH elnökeként 1921-ben Léderer Sándor hivatalo-

san is meghirdette a *Vissza a zsidósághoz!* mozgalmat, mivel fenntartotta azon álláspontját, hogy az antiszemita hangokra a zsidó közösségnek erős, öntudatos identitás felmutatásával kell felelnie: „a haladó zsidóság, mindenekelőtt a közel kétszázézeres tagsággal rendelkező Pesti Izraelita Hitközség vezetői a vallási hagyományokhoz való visszatérés szükségességének retorikai kinyilvánítása mellett a fővárosban látványos konzervatív fordulat előmozdítására tettek kísérletet.”¹⁰

Ez a vallási-kulturális reform több más elem mellett a későbbiekben egy templomépítő programot is jelentett. Toronyi Zsuzsanna kutatásai szerint „1920-ban Pesten 23 állandó zsinagóga és 60 pótimaház működött. [...] Mindez azonban kevés volt, s különösen ha figyelembe vesszük, hogy a Józsefvárosban és Ferencvárosban nem volt a neológ igényeknek megfelelő, reprezentatív nagy templom.”¹¹ Léderer álláspontja az volt, hogy „csakis a hithűség, a vallásosság ápolása és mélyítése biztosítja egzisztenciánkat. Ezért kell oly nagy súlyt helyezni az istentiszteletek mélységére és méltóságára, a kaszuszra¹² és hitoktatásra és ezért fogunk most egyszerre három új templomot építeni [...]”.¹³ A program keretében felépültek olyan, a tradicionális zsinagógaépítészethez – amelynek legfőbb eleme a Tóra-olvasó emelvénynek a tér közepén való elhelyezése, szemben például a Dohány utcai zsinagóga elrendezésével, amely a keresztény templombelsőt követi – visszatérő zsinagógák, mint a Nagyfuvaros utcai (1922),

Programm.

Irta: dr. Léderer Sándor,¹⁴
a Pesti Izr. Hitközség elnökhelyettese.

A vallásosság mélyítése, a hithűség szilárdítása képezi a Pesti Izr. Hitközség előjáróságának nagy programját és az ezen jelen folytatott következő két évi munka eredményei alapján immár jogosan remélhetjük, hogy e jelenben győzni fogunk. „Zsidók vagyunk, zsidók maradunk”: e jelszóval kezdtük meg a munkát, ezen az alapon építünk és alkotunk. A vallás, a rendületlen hithűség alapján állunk, mert ez, csakis ez képezi a zsidóság létalapjait, létjogosultságát.

1. kép. *Részlet Léderer Sándor Vissza a zsidósághoz! programjából*

Forrás: *Egyenlőség* 1921. április 23. 3.

⁹ Toronyi 1999: 32. Az *Egyenlőség* szerint: „a hitközség elnökhelyettese és kultusz-előjárója [...] intézkedések egész sorozatát léptette életbe, hogy a hitközség előbbi rezsimjei által elhanyagolt zsidó hitéletet újjáélessze, abba új tartalmat öntsön és galvanizálja az elközömbösödött hívőket.” *Egyenlőség* 1920. augusztus 28. 7.

¹⁰ Schweitzer 2016.

¹¹ Toronyi 1999: 34.

¹² A vallási törvények és a rituális szabályok szerinti életmód és étkezési gyakorlatok intézménye.

¹³ *Egyenlőség* 1926. szeptember 4. 17. A judaizmushoz való „visszatérést” Léderer mindvégig „a magyarsághoz” való lojalitás, a többségi társadalomhoz való alkalmazkodás jegyében képzelte el. Ragaszkodott a zsidóság felekezetalapú meghatározásához – ebből adódóan is kívánta ezt erősíteni – és elzárkózott a formálódó modern cionista gondolattól, amely a zsidóságot elsősorban népként definiálta.

a Páva utcai (1924), a Garay utcai (1926), a Csáky (ma Hegedűs) utcai (1927) és a Bethlen téri zsinagóga (1931).¹⁴

Léderer további célja a Pesti Izraelita Hitközségnek, vagyis az ország legnagyobb hitközségének a decentralizációja volt. Ez azt jelentette, hogy a pesti belső kerületek tehetős, asszimiláns, a hagyományokhoz nem ragaszkodó nagypolgárai által gyakorolt hatalommal szemben a zsinagógalapítót, a vallásos életmódhoz jobban ragaszkodó kispolgároknak kívánt nagyobb mozgásteret biztosítani. Léderernek „határozott, nagy tervei és koncepciói voltak az újjáalakításra nézve. Fel akarta darabolni a hitközséget, kerületi – vagy amint ő nevezte, »körzeti« – zsidó életet akart teremteni.”¹⁵

A PÁVA UTCAI KÖZÖSSÉG MEGSZÜLETÉSE

A 20. század első két évtizedében a Páva és Tűzoltó utca sarkán található, hitközségi birtokban lévő telken ideiglenes zsinagóga jött létre, ahol 1910-től Farkas József¹⁶ látta el a rabbinikus feladatokat. A létszámában dinamikusan növekvő ferencvárosi zsidóság¹⁷ élén Farkas olyan vallási vezető volt, aki az új hitközségi vezetőséggel is közösséget vállalt, egyúttal szorgalmazta egy impozáns zsinagóga felépítését. Így „a ferencvárosi zsidóság, mely Páva utcai körzeti templomában nagyszabású vallási élettel ad példát a többi kerületnek”,¹⁸ a hitközségpolitika decentralizációs törekvéseinek megfelelően 1920. február 22-én templomkörzetté alakult, amelynek első világi elnöke (*rasekol*) Zahler Emil orvos lett.¹⁹ Zahler Emil alapelvei között szerepelt a „töretlen magyar nemzeti érzés, a vallásosság mélyítése, *talmudtórák*²⁰ létesítése, szociális jótékonyág megszervezése s a kulturális érzés ápolása”.²¹ A Páva utcai neológ zsidó közösség világi és vallási vezetősége révén csatlakozott a Hitközség által meghirdetett konzervatív reformprogramhoz.

A körzetté alakulás nem csupán egy formális, szervezeti döntést jelentett, hiszen a gyakorlatban magával hozta a IX. kerületi zsidóság hitéletének

¹⁴ A templomépítő mozgalom és a *Vissza a zsidósághoz!* reformhoz lásd: Deutsch 2005: 96–100; Frojimovics 2008: 228–241; Komoróczy 2012: 449–457; Toronyi 1999: 30–37.

¹⁵ Szabolcsi 1993: 293.

¹⁶ 1866. november 16-án született Munkácson, ortodox családban. Munkácson, Huszton, majd Bécsben és Kecskeméten is tanult, ahonnan az Országos Rabbiképző Intézetbe iratkozott be, 1902-től a pesti Hitközség középiskolai vallástanára volt. A Páva utcai ideiglenes templom felállításától kezdve majd négy évtizedig, haláláig a közösség rabbija. Életrajzához lásd bővebben: *Egyenlőség* 1927. június 4. 12.

¹⁷ Népszámlálási adatok szerint 1900-ban 7142 fő, 1920-ban 12 868 fő. Thirring 1936–1937.

¹⁸ *Egyenlőség* 1920. január 17. 13.

¹⁹ *Egyenlőség* 1920. február 21. 15.

²⁰ A *Talmud-Tóra* a polgári iskolai, reáliskolai és gimnáziumi növendékeknek nyújtott heti két óra – a héber iskoláknál magasabb szintű – hitoktatást (a kötelező iskolai hitoktatáson felül) jelentett.

²¹ *Egyenlőség* 1920. február 28. 10.

felpezsdülését, a közösség további létszámának növekedését,²² amit a Páva utcai templom szertartási szükségleteinek növekedése (1919–1920-ban 7500 koronáról 32 000 koronára²³) is alátámaszt. A körzetben „héber iskola” kezdett működni, amelyben „olvasást, imagyakorlatot, a szokásos áldásmondásokat tanították”.²⁴ Fejlődő hitélete, illetve a Hitközség politikájához való lojalitása miatt az *Egyenlőség* úgy írt a Páva utcai templomkörzetről, mint ami egyfajta követendő példaként, sorvezetőként tűnik fel a főváros peremkerületeinek zsinagógái között.

Körzette alakulása után kilenc hónappal a közösség végül úgy döntött, „hogy a Páva utcai imaház helyén ezerötszáz férőhelyes templomot”²⁵ épít nagyrészt közadakozásból – az alapkövet 1921 novemberében tették le.²⁶ Az építkezés során, 1923 késő őszén az Ébredő Magyarok Egyesülete bombatámadást kísérelt meg a zsinagóga ellen, de a bomba nem robbant fel.²⁷ Miközben a tetteseket a rendőrségen vallatták, 1924. január 6-án felavatták a Baumhorn Lipót által tervezett épületet. A felavatási ünnepségen nem zárólag a pesti zsidóság vett részt, de keresztény egyházi vezetők is jelen voltak. Feltehetőleg a közelmúlt eseményeire is reflektálva Zahler Emil elnök az új zsinagóga *béketemplom* funkcióját hangsúlyozta: „Legyen ez a templom, aminek terveztük: a békének temploma, a megértés áradjon innen minden felekezet részére. [...] Aki belép ide, hogy imádkozzék, az tudja meg, hogy Isten közöttünk van. [...] Mindannyitokat arra kérlek, hogy mondjuk el a legszentebb imádságot: Hiszek egy Istenben, Hiszek egy hazában, Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában.”²⁸

2. kép. Dr. Farkas József (1927)

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár online képtára, F66.543; MILEV, accessed July 27, 2023, <https://collections.milev.hu/items/show/27145>

²² Miként azt Komoróczy Géza is megjegyzi: „A hitközség egységét a templomkörzetek érintetlennül hagyták, de a vallási élet számára bensőségebb körülményeket teremtettek.” Komoróczy 2012: 439–440.

²³ *Egyenlőség* 1920. május 22. 14.

²⁴ *Egyenlőség* 1921. július 30. 11. Látva az asszimilált zsidóság identitáskriszisé, „a neológia véleményformálóinak tanácstalansága és csalódottsága új hangok megjelenéséhez vezetett a századelőn. Ezek közé tartozik a megújult érdeklődés a héber nyelv iránt, az asszimilált zsidóság zsidó identitásának megerősítését, a hagyományokhoz való visszavezetését, végső soron a közösségben való megtartását szolgáló lehetséges eszközként.” Bányai 2012–2013: 27.

²⁵ *Egyenlőség* 1920. november 6. 6.

²⁶ *Egyenlőség* 1921. november 12. 11.

²⁷ Kántás 2020. A merényletkísérletről az alábbi források számolnak be: *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, *Friss Újság*, *Magyarság*, *Nemzeti Újság*, *Népszava*, *Szózat*, *Új Nemzedék*, 8 Órai Újság.

²⁸ *Egyenlőség* 1924. január 12. 10.

3. kép. „Zsinagóga avatás. A pesti zsidó hitközség újonnan épült gyönyörű zsinagógáját avatták fel a napokban kegyeletes ünnepély keretében. Képünk a templom előtt gyülekező közönség körében dr. Lederer Sándor (1) hitközségi elnököt és dr. Zahler Emil a IX. ker. hitk. elnököt ábrázolja.”

Forrás: Tolnai Világlapja 1924. január 23. 5.

4. kép. A zsinagógaépítő prominensek emléktáblája

Forrás: Páva utcai zsinagóga előcsarnok, Balogné Tóth Katalin, 2019.

Vonyó József szerint „alig volt a korszakban hivatalos rendezvény, ünnepség, ahol nem hangzott el a Magyar Hiszekegy”, a két világháború közötti revizionista törekvések emóciókkal fűtött fohásza.²⁹ Illeszkedve az 1919 utáni zsidó felekezeti nyilatkozatokhoz, a kézigránátos merényletkísérletet követően a Páva utcai zsinagóga prominensei saját és egész közösségük magyarságát hangsúlyozandó, az ünnepi pillanatokban kiemelten fontosnak érezték, hogy kifejezzék zsidók és nemzsidók sorsközösségét, a közös, trianoni tragédia miatt érzett fájdalmát – a *Magyar Hiszekegyet* a „legszentebb” imádságként deklarálva.

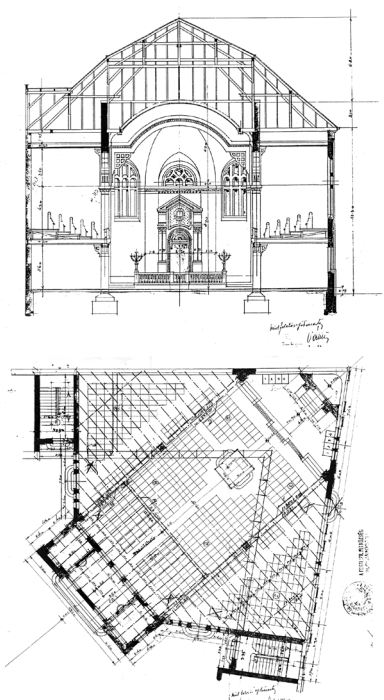
A Páva utcai telek belsejében „rejtőzködő”, aszimmetrikus alaprajzú, körülbelül 1800 férőhelyes új zsinagóga építészeti jegyeit tekintve a *hagyományos* zsinagógák sorába kívánt csatlakozni. A Tóra-olvasó állvány, a *bima* a tér központjában, nem pedig a frigyszekrény előtt kapott helyet (ez az egyik legfontosabb jele

²⁹ Vonyó 2002.

5. kép. A zsinagóga belső tere

Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár online képtára, F198.189; MILEV, accessed January 17, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/36661>

6–7. kép. A zsinagóga metszete és alaprajza, amelyen jól látható az asszimmetrikus tér centralitásra való törekvése

Forrás: Gönczi Ambrus, Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

a hagyományos zsinagógaépítészethez való visszatérésnek).³⁰ Az épületben nem helyeztek el orgonát (ami az 1850-es években épült Dohány utcai zsinagógában az asszimilációs törekvés egyik legfontosabb szimbóluma volt). A nők számára lépcsőzetes karzatot alakítottak ki, amely három oldalról vette körbe az imateret. *Béketemplom*hoz méltóan a „Szeresd felebarátod, mint tenmagadat!” felirat héber és magyar nyelven hirdette a zsinagóga közösségének – az elsősorban a többségi társadalomnak szánt – üzenetét.³¹

³⁰ Köves Slomó foglalja össze, hogy a 19. században milyen ütközési pontok voltak a vallási szertartások reformját illetően „az ortodoxok” és „az újítók” között. Míg fél évszázaddal korábban a neológia a reformok mellett emelt szót (lásd: Dohány utcai zsinagóga), a Páva utcai zsinagóga esetében már az ortodox hagyományszemlélethez nyúlt vissza. Köves 2009: 88–93.

³¹ *Egyenlőség* 1926. április 17. 15. Építészetéhez lásd bővebben: Gazda 1991: 61; Gerő 1989: 248; Klein 2011: 412–419; P. Brestyánszky 1999: 132–134; Podonyi é. n.: 172–177.

„A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA TÖBB VOLT MINT NEOLÓG” – A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA MINT A „VALLÁSI KONZERVATIVIZMUS” SZIMBÓLUMA ÉS TEREPE

A Hitközség valláskulturális programjának mikroszintű megvalósulását két szempontból fontos vizsgálni: (1) Hogyan illeszkedett a Páva utcai vezetőség a hitközségpolitikai stratégiákba? Ennek elemzéséhez írott források állnak rendelkezésre. (2) A megélt, szubjektív valóság szintjén tetten érhető-e a program fő társadalmi célkitűzésének lecsapódása, a hithűség megszilárdítása? Vizsgálata szóbeli visszaemlékezések révén lehetséges.

A *Vissza a zsidósághoz!* valláskulturális reform keretében számos programot, előadást rendeztek a zsinagógában. 1925 februárjában például „A zsidóságot nem lehet »áttéríteni«” mottóval szerveztek avató vacsorát, melynek során a Hitközségbe felvett új tagok felavatási ünnepségét tartották. Az ünnepségen a IX. kerületi körzet prominensei mellett a PIH vezetői is részt vettek. Beszédében Léderer Sándor hangsúlyozta: „munkánknak [...] egyetlen alapja van: a hithűség szilárdítása. Ezt kell tovább erősíteni. Ha ezt tesszük, akkor megépítjük a zsidóságnak azt a várát, amelyet senki sem rombolhat le.”³²

A sajtóforrások alapján Léderer Sándor úgy tűnik fel, mint egy „misztikus óriás”, a Hitközség és a pesti zsidóság „nagyságos” és „tiszteletreméltó” vezetője, „mindenki *rasekolja*”, akinek fontos volt a „teremtett világában” (a zsinagógai körzetekben) való személyes jelenlét, így a Páva utcai zsinagógában is rendre megfordult: „a pesti IX. ker. templomkörzet meleg ünnepség keretében hódolt hétfőn este megteremtőjének, dr. Léderer Sándor hitközségi elnöknek. A Páva utcai templomkörzet nem feledkezett meg arról a hathatós támogatásról, amellyel Léderer hitközségi elnök a körzetek megalapítása által a vallási konzervativizmust részesítette és azt a szeretetteljes érdeklődést, mellyel a Páva utcai templom építésekor a ferencvárosi hittestvérek sorsa iránt viseltetett.”³³

Léderer Sándor az egyik utolsó Páva utcai látogatására Szabolcsi Lajossal érkezett. A soron következő hitközségi választási kampány során Szabolcsival való közös beszéde a decentralizáció programjának egyik alapkövét hangsúlyozta: az alulról való építkezést és a „hétköznapi emberek” szerephez juttatását a felekezeti életben. Ezt a törekvését azonban belső ellenzéke – főként annak nagypolgári része – messzemenőig elutasította. Az alábbi tudósítás azért is szolgál tanulsággal, mert rávilágít arra, hogy miért alakult ki Léderer Sándor és a ferencvárosi zsidóság között együttműködés a felekezeti élet fejlesztésében.

Nagyszabású vacsorát rendezett a ferencvárosi zsidóság templomkörzete szerda este [...]. Előzőleg választmányi ülést tartottak [...]. A társasvacsorán közel 300-an

³² *Egyenlőség* 1925. február 14. 4.

³³ *Egyenlőség* 1925. december 26. 11.

jelentek meg, a ferencvárosi körzet vezetőtagjai, valamint a Ferencváros összes imaházainak vezetői. A pesti hitközséget dr. Léderer Sándor elnök [...] képviselte. [...] A beszédek legnagyobb része a hitközségi választásokkal foglalkozott [...]. Dr. Léderer Sándor elnök rendkívüli hatású beszédben ismertette politikáját:

– Sokat végeztünk – úgymond – tíz év alatt, de ez még nem minden. Azokból a megmozdulásokból, melyek most ellenünk irányulnak látjuk, hogy még mennyi teendő vár ránk. Azok támadnak reánk, kik magukat az előkelőknek, az arisztokratáknak nevezik. Hogy miben azok, nem tudjuk megérteni. Talán abban, hogy az ő kasztjuk volt az első, amely 1919-ben először hagyta el ősi hitét és sietett a keresztelő medence felé. Most sem nyugodnak. Arról beszélnek és írnak, hogy meg kell rövidíteni a zsidó istentiszteletet. Hogy reformhitközségeket kell csinálni, hogy nem helyeslik a vallásos irányt, melyet én inaugurálok. Azt mondják, hogy ti vagytok a mob, ti vagytok a kreizlerosok és kofák hitközsége, velük az előkelőkkel szemben. (Zajos felkiáltások. Azok akarunk lenni!) [...]

Ezután közkívánatra Szabolcsi Lajos főszerkesztő szólalt fel.

– Csak egy mondatot akarok mondani ma este – mondotta – mert én a választási kampány folyamán több beszédben óhajtom kifejtetni nézetemet a magyar zsidóság függő problémáiról. Ma este tehát csak egy mondatot mondok és ez: Önök a mob, mint az elnök úr mondotta. Ez a szó mob, cseppet sem lealázó. M. O. B. három betűje [...] e három héber szót jelenti: Machzik ochiv beemuni (aki megerősíti testvérét a hitben). Ez legyen a mi programunk és evvel fogunk győzni. (Zajos éljenzés és taps.)³⁴

A Páva utcai zsinagóga mikrotársadalmát főként az a kispolgári réteg alkotta, amelyre Léderer Sándor építeni kívánta a politikáját.³⁵ E réteg tagjai mellett a körzeti rabbiknak is fontos szerepet szánt a hitélet valláserkölcsi alapjának megteremtésében. Tőlük azt várta, hogy szüntessék meg a kitéréseket, és azt, hogy akiket lehet, hozzanak vissza a Hitközség berkeibe.³⁶ Ebből is következett, hogy a „központi” körzetek rabbijai mellé Farkas József rabbist is felvették a Hitközség rabbiságába.³⁷

Wallis Antal, az Izraelita Hitközségi Tisztviselők és Alkalmazottak Egyesületének elnöke szerint a Hitközség fejlődött ugyan a reformok hatására, de a hitélet tovább sorvadott, hiszen külsőségekben a hitközség mindent megteremtett a vallásos

³⁴ *Egyenlőség* 1927. december 12. 15.

³⁵ Ugyanakkor fontos különbséget tenni „a ferencvárosi zsidóság” és a Páva utcai zsinagóga rendszeres látogatói, adófizetői között. Ferencvárosban több más imaház, lakászinagóga is működött (az egyik leghíresebb a Ráday utcában), tehát nem minden ferencvárosi vallásos zsidó volt a Páva utcai közösség tagja. Ezzel együtt, rögzített interjúkból kiderül, hogy Budapest más kerületeiből viszont ártárat ebbe a zsinagógába imádkozni. Erre az időszakra vonatkozó templomkönyv – melyből részletesebb társadalomtörténeti adatok is nyerhetők lettek volna – tudomásom szerint nem áll rendelkezésre.

³⁶ Halála évében összefoglaló tanulmányt írt a Pesti Izraelita Hitközség megelőző tíz évről, amelyben értékelte a *Vissza a zsidósághoz!* program elért eredményeit. Léderer 1927: 71–84.

³⁷ *Egyenlőség* 1927. június 4. 12.

élethez, de a több évtizedes „sorvadás” a reform ellenére is éreztette hatását: „a hitközségi tagok nagy része ugyanis azt vallja, hogy a hitközség alkalmazottjait azért fizeti, hogy vallásos életet éljenek. [...] De arra, hogy a hitközségi tagok is vallásos életet éljenek, hogy a szombatot megtartsák, arra nem is gondolnak.”³⁸ Valóban elmondható, hogy korszakból rendelkezésre álló, a Páva utcai zsinagóga közösségének tagjaitól származó visszaemlékezések több motívuma is inkább az alkalmi vallásgyakorlás formáira utal, ugyanakkor fontos nyomatékosítani, hogy az alábbi visszaemlékezők a '20-as, '30-as években még gyerekek voltak.

Nagyon élénk gyerekkori emlékem, hogy amikor a Bakáts utcában laktunk, akkor az őszi ünnepeken a Páva utcai zsinagógába mentünk. Előtte van, ahogy az anyámmal és a nagyanyámmal megyünk oda. De csak a nagyünnepeken. Akkor mentünk, és bőjtöltünk, és ünnepi étrend volt.³⁹

Anyai nagyszüleim nem voltak vallásosak. Elmentek a Páva utcai templomba néha-néha nagyünnepekkor, de egyébként nem voltak vallásosak. De vallásos családból származtak, mert Jakab nagyapámnak zsidó neve is volt, Kobi, valami ilyen, úgy emlékszem, de nem tudom már biztosan. [...] Nekem ez a Páva utcai zsinagóga azért emlékezetes, mert mikor nagyünnepekkor elmentünk a nagyszülőkkal, ameddig a nagyok benn ültek, mi nagyokat rohangásztunk a kertben.⁴⁰

Üzlete volt a szüleimnek és együtt dolgoztak, pékségünk volt. [...] Az üzlet a VIII. Kerület Práter utcában volt, ötkemencés pékség volt. [...] Azt hiszem Apukám részéről a nagypapa az vallásosabb volt, mint Anyuka részéről. A szüleim jártak templomba, egyszer egy évben zárva volt az üzlet *jamkiperkor*,⁴¹ és újévkor meg mindig egy segéd csinálta, úgyhogy ilyenkor nem dolgoztak Anyukáék. A Páva utcai templomba jártak, neológ templom volt. A rabbi nevére nem emlékszem [...], az arca előtte van, de a nevére nem emlékszem.⁴²

Amennyire hallomásból tudom, a nagyszüleim még *kóser* háztartást vezettek, Édesapámék már nem. [...] A saját gyerekkorom nagyon szép volt. [...] Minden zsidó újévre, *rosasónéra*⁴³ új öltönyt kaptam, új pár cipőt – ez törvényszerű volt. Én a budapesti IX. kerületben születtem, a Tompa utca 15-ben, még a házra is emlékszem, és ott éltünk tíz éves koromig, úgyhogy a négy elemi is a Mester utcában, a Mester

³⁸ Wallis 1929: 119–120.

³⁹ Interjúalany: G. A.-né Kaunders Zsuzsanna (1928). Forrás: Centropa Alapítvány, <http://www.centropa.org/hu/biography/g-ne>, utolsó megtekintés: 2023. július 27.

⁴⁰ Interjúalany: Földi Pálné Feith Mária (1927). Forrás: Centropa Alapítvány, <https://www.centropa.org/hu/biography/foldi-palne>, utolsó megtekintés: 2023. július 27.

⁴¹ *Jom kippur*, az engesztelés napja.

⁴² Interjúalany: Bartucz Istvánné Weiss Magdolna (1920). Forrás: USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53839&returnIndex=0>, utolsó megtekintés: 2019. május 1.

⁴³ *Ros hásaná*, a zsidó újév.

utca 46-ban jártam. [...] Nagyon szép volt az ottani zsidó élet, volt egy nagyon szép templomunk a Páva utca 39-ben. [...] Az én ifjúkoromban a nagytemplom ünnepeken, péntek estéken zsúfolásig volt, énekkar volt a templomban, kántor, komoly rabbi. Visszaemlékszem a kisöregnek a nevére, Farkas rabbi bácsi volt. [...] Nagyon-nagyon szép közösségi élet volt gyerekkoromban a Ferencvárosban.⁴⁴

Mi a Lónyay utca 34-ben laktunk a háború előtt, a háború után is egészen '49-ig. Apám, eléggé vallásos ember volt, a nagyünnepeket mindig a Páva utcában tartottuk, úgy, hogy mi gyerekek az udvaron játszottunk. Megbeszéltük, hogy ki, mit kapott, mert akkor még háború előtt könnyedebb volt az élet. A kisebb ünnepeken, tehát az ilyen péntek estéken – ami lényegében nem kisebb, mert a *szombat* a legnagyobb ünnepünk –, nem mindig ment el a Páva utcába, mert nagyon sok háznál, nagyon sok utcában volt ilyen kis imaház. Na, most a Lónyay utca 15 vagy 17-ben is volt egy ilyen kis imaház, bent az udvarban, és volt, hogy csak odáig ment. De általában, ha nem volt fáradt, vagy ha úgy alakult, akkor ő a Páva utcába ment. Azt nem lehet rá mondani [a Páva utcai zsinagógára], hogy neológ volt. Szigorúan betartották a törvényt. A Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ. Szigorú volt, háború előtt, nagyon szigorú. Apám is, meg anyám is. Nem voltunk ortodoxok, de a nagyobb illetet megtartották. A mostani neológia felé kacsintó családok is sokkal jobban betartották a szigorúságot, ahogy lehetett. El nem tudtam anyámról képzelni, hogy ő a szombati sóletbe ne a *kóser* hentestől vegye a marhahúst.⁴⁵

A visszaemlékezők családi háttere a vallásosságot tekintve heterogén, de körükben valamivel jellemzőbb volt az alkalmanként (nagyünnepenként) történő zsinagógalátogatás. A Páva utcai zsinagóga hitéletét, gyakorlatát és hitközségi alkalmazottait a visszaemlékezők „komolynak” tekintették, volt, aki szerint „a Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ”, azaz szigorúbb rítust követett és kért számon a közösség tagjain, mint amit az egyén élete későbbi részében neológ gyakorlatként megismert. Ez a megállapítás mutatja a neológia egy életúton belül is érzékelhető változó formáját és tartalmát.

1927-ben a 75. életévét betöltő Léderer Sándort a zsinagógakörzetek alapítóként éltették és ünnepelték. Léderer és programja számára a hitközségi választások egy új lehetőséget jelentettek volna, de a születésnapját követő néhány héten belül az elnök meghalt.⁴⁶ A PIH következő elnöke Kaszab Aladár⁴⁷ lett, aki súlyos betegsége, majd elhalálása miatt csak néhány hónapig ült az elnöki székben.

⁴⁴ Interjúalany: Czeglédi Endre (1921). Forrás: USC Shoah Foundation Visual History Archive, <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=54038&returnIndex=0>, utolsó letöltés: 2019. május 1.

⁴⁵ Interjúalany: Nádas Marietta (1934). Az interjú készítésének időpontja: 2018. július 10.

⁴⁶ Deutsch 2005: 99.

⁴⁷ Kaszab Aladár (1868–1929) gyáros, udvari tanácsos, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke 1928–29-ben.

Egy rövid ideiglenes periódust követően, 1929-ben Stern Samu⁴⁸ udvari tanácsost választották a Hitközség új elnökének.

STERN SAMU: „KONZERVÁLJUK A MÚLTAT, BIZTOSÍTUK A JÖVŐT!” (1930-AS ÉVEK)

A Páva utcai zsinagóga valóságának megértéséhez szükséges kitérni azokra a tényezőkre, amelyek az 1930-as években meghatározták a magyar neológ zsidóság életét. Stern Samu gyakorlatorientált programja arról árulkodott, hogy az új elnök számára a hitéleti építkezésben a '20-as évek „konzervatív” hitközségpolitikája a követendő példa. „Ma háromszorosan súlyos feladat nehezedik a Pesti Izr. Hitközségre: megóvni alapjaiban megrendített intézményeit, teljesíteni a mának megsúlyosbodott kötelességeit valláserkölcsei, kulturális, szociális téren egyaránt, és bármily nagy megerőltetések árán, folytatni az alkotás művét is, hogy a haladás meg ne akadjon útjában.”⁴⁹

Hitler hatalomra jutását követően néhány hét alatt Magyarországon is megjelent „a horogkereszt árnyéka”.⁵⁰ Éppen ezért a Hitközség még inkább hangsúlyozta az ifjúság vallásos nevelésének fontosságát, illetve azt, hogy a magyar zsidóság erős, önvédelemre képes egységes felekezetet, és semmi esetre sem nemzetiséget képez.⁵¹

Erre az apologetikus attitűdre azért is volt szükség, mert a hitleri ideológia terjedésével párhuzamosan a zsidóság egyes csoportjaiban egyre szélesebb teret nyert az elképzelés, hogy a zsidóság ne mint felekezet legyen szerves része az adott nemzetnek, hanem épp ellenkezőleg, vállalja nemzetiség jellegét, és az etnikai/nemzetiségi disszimiláció útját kövesse.⁵² A cionista szervezetek is így vélekedtek, de a magyar zsidóság nagyobb részének sem a cionizmus, sem pedig az ilyen típusú disszimiláció nem jelentett alternatívát.⁵³

Ugyanis „a neológ hitközség vezetői a fennmaradás lehetőségét a hivatalos társadalommal való minél szorosabb együttműködésben keresték, lebecsülő,

⁴⁸ Stern Samu (1874–1946) üzletember, bankár, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke 1929 és 1944 között.

⁴⁹ Stern 1930–31: 53.

⁵⁰ *Egyenlőség* 1933. május 6. 13. A fokozódó nemzetközi veszély, illetve a Magyarországon is erősödő radikális hangulat eredményeként az 1920-as évtizedhez képest emelkedett a kitérések száma. Lásd részletesen: Karády 1993: 57.

⁵¹ Frojimovics Kinga nyomán: „[az ország] legnagyobb neológ hitközségében 1920–1944 között alapvető változások zajlottak le. A PIH ebben az időszakban messze túlnőtte egy »hagyományos« neológ hitközség kereteit, amely kizárólag tagjai vallási szükségleteit kívánta biztosítani. A hitközség az új neológ zsidó generáció, ugyanakkor a magyar kultúrát is magánának érző és a magyar államhoz lojális »magyar-zsidó« nevelésének fő színterévé vált.” Frojimovics 2008: 244.

⁵² Ballagi 1934: 11. A témához lásd bővebben: Braham 1988: 49–54; Frojimovics 2008: 252–260; Komoróczy 2012: 472–483.

⁵³ Braham 1988: 51.

lekicsinylő nyilatkozatokat tettek a cionizmusról, minden tőlük telhető módon akadályozták a cionista szervezetek tevékenységét”.⁵⁴ A korábbi időszakokban hangoztatott „Magyarok vagyunk, magyarok akarunk maradni!” jelmondat a vallási konzervativizmus mellett továbbra is kulcsfontosságú elemét képezte a hitközségpolitikai narratívának:⁵⁵ „mi nem kérünk a disszimilációnak ebből az új jelszavából. [...] Vallási hagyományaink tiszteletében minket is kegyelettel tölt el Palesztinának eszméje. De nekünk, magyar zsidóknak, zsidó vallású magyaroknak Magyarország a mi hazánk, itt porladnak őseink megszentelt hamvai, idefűz bennünket múltunk és jelenünk és egyek vagyunk e haza minden polgárával magyar nemzetünk boldogabb, szebb jövőjének kiküzdésében.”⁵⁶

A kívülről érkező feszültségek mellett ebben az időszakban a neológia életét számos belviszály keretezte. A „konzervatív” vallásossághoz való visszatérés programja tovább fokozta a megosztottságot, ezen felül a ’30-as években új lendületet kapó magyarországi cionista csoportok „a neológia szerintük is felemás konzervativizmusát, a konzervatív frázisok mögött meghúzódó vallástalanságot [...] állandóan gúnyos kritika tárgyává tették”.⁵⁷

Szabolcsi Lajos az *Egyenlőség*ben írta meg beszámolóját az angolszász reform-zsidóság 1932-ben megrendezett berlini világkongresszusáról, amelyen „megfigyelőként” vett részt. A beszámoló szerint a ’30-as években a Hitközség vezetőségének világnézetét a hagyományhűség jellemezte, így „a konzervatív alapon álló magyar zsidóság nem is vehet részt olyan vallási testületben, mely a reform”⁵⁸ jegyében áll”.⁵⁹ Szabolcsi a Lily Montagu⁶⁰ által vezetett imán nem volt jelen, helyette viszont meglátogatta „a berlini hitközség főtemplomát”.⁶¹ Összevetve a berlini és a más német nagyvárosokban szerzett tapasztalatait megállapí-

⁵⁴ Komoróczy 2012: 481.

⁵⁵ A magatartás őszinteségét alátámasztandó a neológ vezetőség részt vett a Revíziós Liga ülésén, valamint az elcsatolt területeken küzdött a magyarság érdekeiért és jogaiért. Vö: Stern 2004: 225–229; Sándor 1933: 1–2.

⁵⁶ A magyar zsidóság öntudatos kinyilatkoztatása a Pesti Izraelita Hitközség évi jelentésében. A magyar zsidóság a magyar igazságért! *Egyenlőség* 1934. június 16. 16.

⁵⁷ Szalai 2004: 113.

⁵⁸ Fontos aláhúzni, hogy a 19. században megjelenő „neológ eszmék” – például a magyar nyelv használata az istentisztelet során, orgona elhelyezése a zsinagógában, utcafrontra épülő háromhajós zsinagógaépület stb. – az „újhitűség”, a „reformpártiság” szinonimái voltak a korszakban. Noha az integrációs törekvések miatt valóban megvalósultak ezek a reformok, a neológ zsidóság vallási tekintetben mindig is a *Sulhán Áruh* törvényeit tekintette mérvadónak, tehát magára mindig is hagyománykövető zsidósággént tekintett. Ezzel is magyarázható, hogy az olyan angolszász „radikális” reformokat, mint a nők és a férfiak rítuson történő egyenjogúsítása vagy a női rabbi intézménye, nem fogadta el, sőt, szót emelt ellene.

⁵⁹ Szabolcsi 1932: 11.

⁶⁰ Lily Montagu (1873–1963) író, teológus, szociális munkás, a liberális judaizmus megeremtője Angliában. Nagy szerepe volt a nők rituális szerepének kiszélesítésében, a női rabbi, valamint a női, a Tóra-olvasáshoz is szükséges imaközösség, a *minjen* intézményének megeremtésében, illetve a nők vallási pozíciójának megerősítésében. Lásd bővebben: Devine 2010; Kelemen 2002: 143–145.

⁶¹ Szabolcsi 1932: 11.

totta, hogy: „mi, magyar zsidók, még a legneológabbak is, a nyugati zsidósághoz képest egyszerűen orthodoxok vagyunk. [...] Erre a berlini kongresszus óta büszkébb vagyok, mint valaha és áldottam annak a férfinak emlékét, aki a budapesti zsidóságot konzervatívnak megtartotta és aki új medret ástott a konzervatív világ-folyamnak Magyarországon: áldottam haló poraiban boldogult elnökünket, dr. Léderer Sándort.”⁶²

Lily Montagu 1932 őszén Budapesten járt, hogy megfigyelje „a magyar zsidóság vallási életét és propagandát” fejtse ki „a vallási formák modernizálása érdekében”.⁶³ A reformok hirdetőinek budapesti megjelenése elutasítást váltott ki a neológ zsidóság Stern-párti prominenseiből, akik magukat ismét az egész magyar zsidóság képviselőinek tekintve kijelentették: „a magyar zsidóságnak nem kell a vallási reform! Nem hagyjuk héber imáinkat és nem adjuk fel a szombatot. [...] propagandáikból és vallási reformjaikból nem kérünk. Az ősi formáktól való eltérést a leghatározottabban és kereken elutasítjuk magunktól.”⁶⁴

Az *Egyenlőség* szerint Budapesten nem voltak teljesen „idegenek” a reform eszmék. A *Jezsajás társaság* vezetője, Naményi Ernő⁶⁵ közgazdász, a volt nagykanizsai főrabbi fia: „Vagyunk egy páran, vagy mit mondok, dehogyis páran, sok százra tehető azoknak a száma, akik, – velem együtt – már huszonöt éve nem voltunk zsinagógában. [...] A mi vallásos érzelmeinket, – nem tehetünk róla – de nem keltik fel azok az elavult ceremóniák és minékünk ellenszenves részletek, amelyeket a pesti zsidó templomokban gyakorolnak. Mi lelkiileg nem tudunk kielégülni a mai istentiszteleteken. [...] Reform-mozgalmunknak egyedüli célja az, hogy azok, akik vallásos áhítatukat nem találják meg az istentiszteleteken, külön tömörülhessenek és számukra külön istentiszteletek tartassanak.”⁶⁶ Naményi nyomán a mozgalom fő törekvései között szerepelt, hogy az imádkozás elsősorban az anyanyelven történjen, több zsoltár és szentírásmagyarázat legyen, zenével kiegészülve. Ezzel együtt szorgalmazták a női emancipációt a zsinagógán belül, amivel párhuzamosan a női rabbi intézményét is be kívánták vezetni.⁶⁷

⁶² Szabolcsi 1932: 11.

⁶³ A magyar zsidóságnak nem kell a vallási reform! Nem hagyjuk héber imáinkat és nem adjuk fel a szombatot. *Egyenlőség* 1932. október 29. 3.

⁶⁴ *Egyenlőség* 1932. október 29. 3.

⁶⁵ Naményi Ernő (1888–1957) „apja dr. Neumann Ede, a budapesti Országos Rabbiképző Intézetben végzett első rabbi, anyja Kayserling Emma, a Dohány utcai rabbi, Kayserling Mayer lánya. Anyai dédapja Ludwig Philipsson magdeburgi rabbi, a berlini liberális rabbiképző (*Jüdische Hochschule*) alapítója. Philipsson Berlinben együtt dolgozott Abraham Geigerrel, aki korábban a breslaui rabbiképző egyik alapítója, a zsidó vallásreform nagy hatású, közép-európai személyisége volt. Nagykanizsán Neumann rabbisága alatt a Geiger által bevezetett reform-imakönyvet használták, s a zsinagógában – melyben fél évszázaddal korábban, Löw Lipót rabbisága idején Magyarországon először szólalt meg zsinagógában orgona – a bécsi reform-kántor, Salamon Sulzer liturgiáját követték. [...] 1916-tól az Országos Iparegyesület titkára, majd igazgató-helyettese, igazgatója lett.” Toronyi 2008: 131–138.

⁶⁶ Reformzsidóság Budapesten. *Egyenlőség* 1934. május 19. 15.

⁶⁷ Reformzsidóság Budapesten. *Egyenlőség* 1934. május 19. 15.

A Naményi Ernő által megfogalmazott elképzelésekre a Hitközség „konzervatív” szárnya reflektált:⁶⁸ Stern Samu minden olyan reformkezdeményezést elutasított, amelyről azt feltételezte, hogy diszharmóniát kelthet a magyar zsidóságban (azaz a Hitközségben). Úgy gondolta, hogy az olyan radikális reformok bevezetésével, mint például a szombat vasárnapra történő áthelyezése, a kitérések száma is megugrana: „Azt mondják a reform-mozgalom vezetői, hogy ne tartsanak oly sokáig az istentiszteletek. Ha elhagynék a kántorok énekét, a rabbik beszédét, akkor elérnék azt, hogy valóban csak 15-20 percig tartana az istentisztelet, de ez nem szolgálná a hitfelek vallásos érzését és áhítatát. Maradjunk mi csak a magunk urai. Ne akarjanak bennünket reformálni olyanok, akik húsz év óta nem voltak zsidó templomban.”⁶⁹

1932 júniusának végén a felekezeti élet struktúrájának átszervezése azzal járt, hogy előjárói székek üresedtek meg a Pesti Izraelita Hitközségben, s ezek sorsáról előjárói választás keretein belül döntöttek. Stern Samu visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a választásokat az a hitközségi ellenzéki csoport kezdeményezte, amely Stern megbuktatását és egy új elnökség felállítását ambicionálta. Ismét „választási harcok” kezdődtek a Hitközségben, így a zsinagógakörzetekben is megindult a pártok mozgósító munkája. Mivel azonban a Stern-párt programjának már több zsinagógakörzetben hagyománya volt, s mert Stern ekkorra számottevő népszerűsége tett szert a felekezeti életben, a Hitközség megüresedett pozícióit az általa vezetett párt jelöltjei nyerték el.⁷⁰

Három évvel később, az 1895-ös recepciós törvény negyvenedik évfordulóján, 1935-ben a „rendes” hitközségi választások előkészületei kezdődtek meg. Stern Hitközségi Pártjának kihívója – csakúgy mint 1919-ben – a cionista nézeteket valló ellenzék lett: „ebben az évben a cionisták kísérletet tettek arra, hogy a Pesti Izraelita Hitközséget uraló anticionista szellemiségű vezetőséggel [...] felvegyék a harcot a hitközség vezetéséért. Létrehozták a Hitközségi Zsidó Néppártot,⁷¹ amely a hitközség demokratizálásának [...], a Palesztina-munka fokozásának és a hitközségi intézményeken belül folyó oktatás zsidó jellege erősítésének jelszavait hangoztatta.”⁷² A cionista oldal a neológia sorvadását, a „konzervatív” vallásosság őszintétlenségét sulykolta, míg a Stern-tábor az „ősi magyar zsidó ideálok”, a hitközségi egység fontosságát hangsúlyozva azzal vádolta ellenfelét, hogy fellépésével a zsidóság elleni antiszemita támadásokat táplálja. A választások előtt „a cionisták végül is kompromisszumra kényszerültek Sternékkal. Abbahagyták a külön párt szervezését, Sternék viszont elvi egyetértésüket fejezték ki a párt programjának két legfontosabb pontjával: a Palesztina-munka fokozásával és

⁶⁸ A zsidó vallás reformja ellen. Stern Samu erélyes tiltakozása. *Egyenlőség* 1934. június 16. 3.

⁶⁹ *Egyenlőség* 1934. június 16. 3.

⁷⁰ *Egyenlőség* 1932. július 9. 1.

⁷¹ Másol: Hagományhű Párt.

⁷² Szalai 2004: 99.

a hitközség demokratizálásával, a hitközségi képviselőtestületbe pedig bekerült egy szervezett cionista képviselőcsoport.”⁷³

MIÉRT LEHETETT „MINTAKÖRZET” A PÁVA UTCAI KÖZÖSSÉG AZ 1930-AS ÉVEKBEN?

Az 1930-as években a megelőző évtizedben elindult folyamatok elmélyültek a Páva utcai zsinagógában: a Hitközség és a közösség kapcsolata Stern Samu elnöksége alatt is szoros összefonódást mutatott, a Hitközség elnöke több nyilvános felszólalásában hangsúlyozta ferencvárosi kötődéseit.⁷⁴

Amikor P. Brestyánszky Ilona a Páva utcai zsinagóga felépítésének társadalmi kontextusát vizsgálja a könyvében, arra a megállapításra jut, hogy a korszakban „a Páva utcai körzet egyike volt a legjelentősebbeknek”.⁷⁵ Hasonló következtetés vonható le az *Egyenlőség* azon cikkeiből, amelyek 1931 és 1937 között jelentek meg a körzettel kapcsolatban. A „mintakörzet” elnevezés alulnézeti megalapozottságát mutatja például a Nádas Mariettával⁷⁶ készített interjú is, aki szerint „óriási volt, a templom az mindig tele volt, nemcsak nagyünnepeken! Nagyon sokan voltunk, hát majdnem minden utcában volt ilyen kis imaház, és azok is tele voltak! Óriási zsidó élet volt Ferencvárosban.”⁷⁷

A „mintakörzet” megnevezést először egy olyan cikk használja, amelyik 1931-ben, a körzet fennállásának tizedik évfordulója alkalmából a Páva utcai zsinagóga mecénásainak körképét állítja fel. Utalva Léderer Sándor decentralizációs hitközségpolitikájára, a cikk a mecénások sorában elsőként a zsinagógakörzet első világi elnökét, Zahler Emilt – „a ferencvárosi zsidóság vezérét” – tünteti fel, aki „mintakörzetet csinált, emellett éveken által agitált, szónokolt, gyűjtött, dolgozott és a perifériák legszebb és legintimebb templomát varázsoltta elő társaival a Páva utcai buckákon”.⁷⁸ 1937-ben, a téli zsinagóga funkcióját is betöltő, hosszú évtizedekig a közösségi élet központjaként szolgáló kultúrterem felavató ünnepségén az egyik hitközségi előljáró „példaadó ideális hajlékként” méltatta a Páva utcai közösséget.⁷⁹

Amellett, hogy a közösség előljárósága a Pesti Izraelita Hitközség soron következő elnöke, Stern Samu felé is lojalitást mutatott, a közösségi és hitélet galvanizálására is nagy hangsúlyt fektetett a „vallási konzervativizmus” és a „hithűség megszilárdítása” – már megszokott – jelszavait követve. E tekintetben a ’30-as

⁷³ Szalai 2004: 100. Ez a lépés is mutatja, hogy a külső nyomás erősödésével a neológának revízió alá kellett helyeznie a cionizmussal szembeni teljes elutasítást hangsúlyozó politikáját.

⁷⁴ *Egyenlőség* 1929. december 14. 14; 1937. október 7. 12.

⁷⁵ P. Brestyánszky 1999: 133.

⁷⁶ Egykori ferencvárosi lakos, aki a ’30-as, ’40-es években a zsidóság megélésével kapcsolatos gyerekkori emlékeit az otthoni szocializáció mellett a Páva utcai zsinagógában szerezte.

⁷⁷ Interjúalany: Nádas Marietta (1934). Az interjú készítésének időpontja: 2018. július 10.

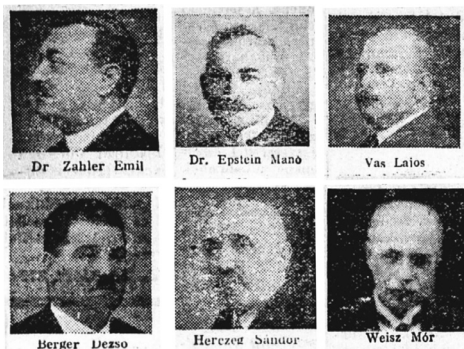
⁷⁸ Aki templomot és iskolát építenek a Ferencvárosban. *Egyenlőség* 1931. június 6. 18.

⁷⁹ *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

évekhez kapcsolható források a Páva utcai közösség kontextusában némi kettősséget mutatnak. Léderer Sándor alakja ugyan időközönként feltűnt, de a program hívószavai már kisebb intenzitással jelentek meg,⁸⁰ ugyanis Léderer szellemisége kikövezett, nagyrészt ismert utat jelölt ki a Páva utcai közösség számára (is), amelyen a források szerint mind a rabbi, mind az előljáróság haladt tovább.

A vallási élet megreformálását szorgalmazó elgondolásokat a neológ vezetőség elutasította. Ehhez a magatartás-stratégiához csatlakozott a Páva utcai zsinagóga vallási vezetése is Farkas József nyilatkozatával, amelyben a rabbi a reformokat sürgető hangokra reflektálva kimondta, hogy a szertartások és a törvények szabályain nem lehet önkényesen változtatni: „mindegyik szertartásban egy-egy magasztos, fennkölt erkölcsi eszme jut kifejezésre. [...] igaz, hogy már részben nem ismerjük hasznukat, de hol mondta a törvényhozó, hogy csak addig kötelezők, amíg ismerjük előnyeiket? [...] Az emberi törvényeket az emberek idő és körülmények szerint változtathatják, ellenben az isteni törvények változtathatlanok. [...] Alkalmazkodjunk az ország szokásaihoz és rendjéhez, melyben lakunk, de apáitok vallása mellett is tartsatok ki szilárdan és rendületlenül.”⁸¹

A két hitközségi választás során kicsúcsosodtak a neológia belviszályai. 1932 júniusának végén a Hitközségi Párt ismét megkezdte működését a körzetekben, hogy a Hitközségben saját szimpatizánsait juttassa többségbe. A Stern Samu köré csoportosult „konzervatív zsidóság” a közösségi és a hitélet szervezésében Léderer Sándor elképzeléseit vitte tovább. A '30-as években a Páva utcai közösség és a Hitközség kapcsolatát mélyítette, hogy Zahler Emil, a közösség ekkor már csak tiszteletbeli elnöke a Hitközség jótekonysági előljárója lett. Ebből is adódik, hogy az 1932-es hitközségi választások előtt „a ferencvárosi hitközségi képviselők Vass Lajos és Zahler Emil dr. vezetése alatt tartották meg ülésüket, melyen [...] Stern Samu elnök nagyszabású programbeszédét egyhangú lelkesedéssel fogadták és kimondták, hogy valamennyien csatlakoznak a Hitközségi Párt programjához és annak listájára leszavaz[na]k.”⁸² A Hitközség és a Páva utcai közösség kapcsolatának mélyítése azt is jelentette, hogy a „ferencvárosi periféria zsidósága” a továbbiakban is támogatta a hitközségi elnök törekvéseit: az 1936. évi előjárósági választások során az Epstein Manó és Weisz Mór Páva utcai előljárók irányította gyűlés

8. kép. Akik az Egyenlőség szerint „templomot és iskolát építenek a Ferencvárosban”. A Páva utcai zsinagóga világi vezetésének prominensei.

Forrás: Egyenlőség 1931. június 6.

⁸⁰ Egyenlőség 1931. június 6. 18; október 10. 11.

⁸¹ Farkas 1932–33: 114–115.

⁸² Egyenlőség 1932. július 2. 3.

„egyhangúlag elítélte és megbélyegezte az úgynevezett hagyományhű párt⁸³ jelszavával fellépő egységbontást”.⁸⁴

A Páva utcai zsinagóga melletti kultúrterem 1937-ben megtartott átadó ünnepsége – csakúgy, mint bő tíz évvel korábban a nagyzsinaagóga felavatása –, nem pusztán a helytörténet szempontjából érdekes momentum, hanem azért is, mert mindkét esemény hitközségpolitikai harcok közepette zajlott le.⁸⁵ A nagy jövő előtt álló kultúrterem felavatása egyszerre szolgálta a Hitközség és a közösség érdekeit is. A hitközségi vezetőség egy fontos „bástyájának” gyarapodásával tudta igazolni saját elképzeléseit: „[...] ez a Páva utcai templomkörzet valóban példaadó ideális hajléka a békés, harmonikus testvéri együttműködésnek, ahol nem burjánzik a féltékenykedés, irigység, gáncsvetés és a széthúzás, hanem ahol békés, egyetértő és éppen ezért szép eredményeket érlelő sikeres munka folyik.”⁸⁶ A felszólaló előjáró úgy vélte, a Páva utcai közösség azért képes a fejlődésre, mert a Hitközség stratégiája szerint „az egységre”, „az összefogásra”, nem pedig „a széthúzásra” törekszik. Valójában ez az esemény eszközként értelmezhető a Hitközség kezében arra, hogy alátámassza saját politikájának helyességét. A körzet munkájának nagy nyilvánosság előtti elismerése, prominenseinek méltatása (az itt folyó tevékenységet minden más körzet elé követendő példaként állítva) tovább erősíti – az egyébként is elvárt – lojalitást a Hitközség felé.

A Páva utcai közösség feltehetőleg azért is érdemelte ki a „mintakörzet” címet, mert minden korosztályt felölelő oktatási programot dolgozott ki. A különböző előadás-sorozatok, kultúrestek mellett Farkas József rabbi továbbra is az ifjúság oktatását és nevelését szorgalmazta, folytatta tevékenységét a körzeti *Talmud-Tóra* foglalkozásokon, valamint a gyermekek, illetve fiatalok részére külön istentiszteleteket szervezett.⁸⁷ Ezen túlmenően a rabbi létrehozta a Ferencvárosi Vallásos Ifjúsági Csoportot, amelynek missziója volt „pótolni a szülői ház mulasztását a vallásos nevelés terén. [...] távoltartani az ifjúságot a szélsőséges eszméktől és felforgató tanoktól; hűséges polgárokat nevelni a hazánknak, buzgó, lelkes és áldozatkész tagokat a hitközségnek; vallásos tudást és zsidó kultúrát terjesztetni az ifjúság körében; megkedveltetni az ifjúsággal a templomot, a rítust, az imakönyvet, a zsidó melódiák kincseit; biztosítani a zsidó jövőt és a vallás fennmaradását.”⁸⁸ A rabbi törekvését támogatandó, az előjáróság a körzet intézményrendszerének kiterjesztését is ambicionálta, ami a zsinagógai épületkomplexum iskolával, kultúrteremmel való kiegészítését, valamint a népkonyha továbbfejlesztését jelentette.⁸⁹ Az idősebb generációnak szóló előadásokkal, a szombati ima utáni tanulásokkal pedig a rabbi a közösség tagjainak vallási és intellektuális igényeit igyekezett kielégíteni: „konzervatív

⁸³ A cionisták által létrehozott párt.

⁸⁴ *Egyenlőség* 1936. augusztus 27. 12.

⁸⁵ *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

⁸⁶ *Egyenlőség* 1937. október 7. 11.

⁸⁷ Farkas 1930–31: 196.

⁸⁸ *Egyenlőség* 1933. február 11. 14.

⁸⁹ *Egyenlőség* 1931. július 6. 19.

gondolkodású, szombatoló és jámbor hittestvéreim kívánságára a dél-előtti istentisztelet utáni tóramagyarázó előadásokat vezettem be, amelyek kitűnően beváltak. A pap tanítva tanul.”⁹⁰

A felnőtt generáció megtartását szem előtt tartva a körzet „kulturbizottsága” is bekapcsolódott a vallásmélyítő munkába. A „kulturbizottság” Epstein Manó vezetésével 1932-ben előadás-sorozatot indított, melynek keretében minden héten új előadásokat szerveztek;⁹¹ „a felnőtteknek öntudatos zsidókká való nevelése céljából minden télen kultúrestélyeket rendezünk. Tudós és lánglelkű papjaink, jeles és kiváló íróink lelkes táborának közreműködésével zsidó kultúrát terjesztünk, híveinket hitszeretben és hithűségben erősítjük.”⁹²

Bizonyos szempontból az előjáróság törekvéseinek megvalósulásaként értelmezhető, hogy 1930 és 1937 között a sajtóban számos olyan tudósítás született, amely az aktív közösségi életről számol be: tucatnyi említést találunk *bár micvó*⁹³ ünnepekről, esküvőkről, aranylakodalmakról, születésnapokról, elhalálozásokról, s e rövid hírek esetenként érzékletes képet is festenek a zsinagógálatókatokról. Az itt vizsgált korszak kontextusában a vallási ünnepek szinte mindegyikére található példa a Páva utcai zsinagógával kapcsolatos forrásokban. Ezek a beszámolók határozott büszkeséggel szólnak a „konzervatív” imarendről, Pollák Gyula⁹⁴, majd Tennenbaum Dávid⁹⁵ kántorok és a kórus teljesítményéről, valamint az egész pesti zsidóság körében ismert Gottschall Jakab⁹⁶ karnagyáról, akinek

9. kép. Esküvő (Deutsch András és Weisz Katalin) a Páva utcai zsinagógában 1934-ben

Forrás: Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely, Gyűjtemény, Fotótár. leltári szám: 2012.36.6 978F6

⁹⁰ Farkas 1930–31: 196.

⁹¹ *Egyenlőség* 1932. március 12. 12.

⁹² Farkas 1930–31: 196.

⁹³ 'A parancsolat fia'-rítus, amelynek során a 13. életévüket betöltött zsidó fiúk először a Tórához járulnak, s ezt követően a közösség teljesjogú tagjává válnak.

⁹⁴ Pollák Gyula (?–1934) a Páva utcai zsinagóga főkántora 1930 és 1934 között.

⁹⁵ Tennenbaum Dávid (1881–1950) a debreceni, majd a Dohány utcai, végül a Páva utcai zsinagóga főkántora.

⁹⁶ Gottschall Jakab (1881–1965) karmester, zeneszerző, korrepetitor. Lengyelországban született, de Magyarországra érkezve hosszú évtizedekig a zsinagógai liturgia meghatározó alakja volt a pesti hitéletben.

alakja számos visszaemlékezésben köszön vissza, mint „a mester”, aki sokak zenei tanítója volt. Kishegyi Árpád operaénekes az 1970-es években emlékezett vissza arra, hogyan figyelt fel rá a '30-as években Gottschall Jakab, s hogy általa miként került a Páva utcai zsinagógába.⁹⁷

A VIII–IX. kerületi Izraelita Nőegylet karitatív munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a Páva utcai közösségre „mintakörzetként” hivatkozott az *Egyenlőség*. Az 1896-ban alapított, „a főváros egyik legrégibb nőegyesületeként” említett csoport jótékonyági akcióival kiterjedt szociális tevékenységet folytatott a körzetben és azon túl is (felruházási akciók, halvacsorák, matinék). Működtette a naponta többszáz főt ellátó népkonyhát, napközi, szeretet-, illetve tanoncotthonában a különböző korosztályok rászorulóit támogatta, de részt vett a vallás-gondozási munkában is. Közösségként funkcionált a közösségben, hiszen saját elnökséggel és szervezeti hierarchiával rendelkezett, választmányi üléseket tartott. A nőegylet a körzeti és a tágabb hitközségi rendezvényeken egyaránt reprezentálta magát, elnöke pedig akár hitközségpolitikai párbeszédekben is megnyilvánult.⁹⁸

A PÁVA UTCAI ZSINAGÓGA TÖBB VOLT MINT NEOLÓG!

A 19. század társadalmi-gazdasági-politikai változásai nyomán létrejött neológia a németországi zsidóság köréből átszivárgó reformeszmék (például: a többségi társadalom nyelvét használó prédikáció), a világi értékek (például: tudomány) és a zsidó hagyományok összeegyeztetésére az asszimiláció jegyében vállalkozott. A kezdetben egyéni és kollektív sikereket hozó – és ígérő – magatartásstratégiát az I. világháború alatt felerősödő, 1920-ban a *numerus clausus* törvény által a nagypolitika szintjén is megjelenő antiszemitizmus hatására az ország vezető hitközsége, a Pesti Izraelita Hitközség átértékelte. A „mentalitástörténeti” fordulatot a *numerus clausus* évtizedében Léderer Sándor hitközségi elnök új konzervatív-decentralizációs felekezeti politikája jelentette: ennek jegyében Budapest több peremkerületében reprezentatív neológ zsinagóga épült fel, amelyek körül létrehozták az úgynevezett templomkörzeteket.

Hitközségpolitikájában Léderer Sándor meghatározó szerepet szánt a kispolgároknak, azon társadalmi réteg képviselőinek, amelybe a ferencvárosi zsidóság nagy része is tartozott. Ebből adódóan a főváros perifériakerületeiben megvalósított zsinagógaépítések nemcsak egy értékorientált társadalmi ügy melletti kiállásként, hanem megfontolt politikai döntésként is értelmezhetők, hiszen általuk ezekben a kerületekben megszilárdult a Hitközség konzervatív vezetősége iránti lojalitás. Ez a lojalitás tükröződik a Páva utcai zsinagóga világi és vallási

⁹⁷ A Páva utcai templom kórusából indult el Kishegyi Árpád, érdemes művész. *Új Élet* 1974. április 15.

⁹⁸ Néhány példa a nőegylet tevékenységére: *Egyenlőség* 1932. december 17. 11; 1933. március 11. 22; 1935. január 12. 16.; 1937. november 11. 13; november 25. 17. Lásd bővebben: Flaskár 2014: 134–135.

vezetőinek az 1920 és 1938 között keletkezett forrásokból kiolvasható magatartásából is. Az *Egyenlőség* számos tudósítása illusztrálta a szimbiózist, ami a Páva utcai vezetőség, illetve a Hitközség között létrejött.

A *Vissza a zsidósághoz!* reform megvalósulásának több, a források mentén megragadható ismérve fedezhető fel a közösség mikroszintjén. Ezek sorában említendő, hogy a közösség elsőként alakult körzetté, tehát a pesti zsidó közösségek közül elsőként valósította meg Léderer decentralizációs tervének kardinális pontját. Továbbá, az 1924-ben átadott reprezentatív zsinagóga építészeti jegyeit tekintve a hagyományos zsinagógaépítészet modern példáját testesítette meg, explicit módon kommunikálva a Hitközség konzervatív fordulatát. A valláskulturális előadások és kurzusok, ifjúsági oktatások célja pedig az volt, hogy hagyományos tudást és szocializációt nyújtson a zsinagógai társadalom különböző generációinak.

A történeti források azonban kevés információt szolgáltatnak arról, hogy milyen fogadtatásra talált a program a több száz (ezer) főt alkotó közösségben, emiatt a reform megvalósulásának sikerességét sokszor idealizáló, a közösséget homogén egységként kezelő tudósítások mögött egy komplexebb mikrotársadalmat kell feltételeznünk. A társadalmi sokszínűséget néhány rendelkezésre álló visszaemlékezés-részlet illusztrálta, amelyekből kiderült, hogy az elbeszélők – gyermekkori – szűrője szerint a rendszeres, szombatról szombatra történő zsinagógalátogatás nem minden egyes család életének volt a szerves része. E ponton azonban fontos kiemelni, hogy a Páva utcai zsinagóga rítusa és hitélete a visszaemlékezői narratívák szerint is „konzervatív” formát öltött, s ebből az élményből kiindulva, ebben a történeti kontextusban „a Páva utcai zsinagóga több volt, mint neológ”. Azaz több volt, mint az a gyakorlat, amit addig neológként ismertek.

Az 1920-as évtized a csoportidentitás megeremtése szempontjából alapvető jelentőséggel bír a Páva utcai zsinagóga történetében, hiszen közösségi összefogás segítségével felépülhetett az a létesítmény, amely e ponttól kezdve – egy-egy rövid megszakítással 1944–45-ben, valamint 1956-ban – immár száz éve biztosít erős emocionális kötődést a lokalitáshoz. Ebben az időszakban fogalmazódott meg továbbá annak a „vallási konzervativizmusnak” az eszméje, amelyre még napjainkban is hivatkoznak a közösség tagjai, akik azt hol kritikával illetik, hol pedig „a pávás” csoportidentitás referenciapontjaként tekintenek rá.

Az 1930-as években a Pesti Izraelita Hitközséget egy új elnök, Stern Samu vezette, aki hitközségpolitikájában átvette elődjének a jelszavait. Ebben az időszakban „a központi narratíva” szerint a Páva utcai zsinagóga „mintakörzetként” működött többek között azért, mert a reformzsidóság szimpatizánsainak, illetve a cionista csoportoknak a kezdeményezéseit a Páva utcai vezetőség is elutasította. A „mintakörzet” elnevezést az is táplálta, hogy a közösség vezetősége a felekezetpolitikai lojalitás keretein belül komplex gyakorlati tevékenységet folytatott, hiszen folytatódott a minden korosztályra kiterjedő vallás-kulturális oktatás, a „konzervatív” zsinagógai imában kórus és neves kántorok vettek részt, valamint – jelezve egy élő közösség működését – számos, az életúthoz tartozó eseményt ünnepeltek és ültek meg. Ezenfelül kiterjedt szociális feladatokat ellátó nőegyletet is működtettek.

Ezek alapján elmondható, hogy a Páva utcai közösség reprezentáns „eszköz” volt a Hitközség kezében arra, hogy felmutassa: „az egység” megőrzése a békés felekezeti működést és építkezést szolgálja, ugyanakkor a közösségnek is presztízst jelentett, hogy saját magára mint az elsők között megalakult körzetre hivatkozhatott, nőegyletét pedig az egyik legrégebbi nőegyesületként tarthatta számon.

FORRÁSOK

- Ballagi Ernő 1934: Disszimiláció. *Egyenlőség*, 1934. május 19. 11.
- Herzl Tivadar 2015 [1896]: *A zsidó állam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*. Szombathely.
- Farkas József 1932–33: Szertartásaink jelentősége. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 114–115.
- Léderer Sándor 1927: A Pesti Izr. Hitközség 10 éve. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 71–84.
- Sándor Pál 1933: A magyar zsidóság a revízió jegyében. *Egyenlőség*, 1933. október 28. 1–2.
- Stern Samu 2004: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel! A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején*. Budapest, 225–229.
- Stern Samu 1930–31: Konzerváljuk a múltat, biztosítsuk a jövőt! In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 53–55.
- Szabolcsi Lajos 1993: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest.
- Szabolcsi Lajos 1932: Én nem félek a reformtól. *Egyenlőség*, 1932. május 28. 11.
- Thirring Gusztáv 1936–1937: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. II.* Budapest.
- Walles Antal 1929: Fejlődő hitközség – sorvadó hitélet. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó Évkönyv*. Budapest, 119–120.
- 8 Órai Újság, 1923–1924.
- Az Újság, 1923–1924.
- Budapesti Hírlap, 1920–1937.
- Egyenlőség, 1920–1937.
- Friss Újság, 1923–1924.
- Magyarság, 1923–1924.
- Nemzeti Újság, 1923–1924.
- Népszava, 1923–1924.
- Pesti Hírlap, 1923–1924.
- Szózat, 1923–1924.
- Új Nemzedék, 1923–1924.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bányai Viktória 2012–2013: Askenáz és szefárd ejtés és liturgia Magyarországon. *Magyar Egyházzene* (20.) 23–28.
- Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest.

- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust* I. Budapest.
- Deutsch Gábor 2005: „Vissza a szombathoz!” (Léderer Sándor 1852–1927) In: Deutsch Gábor: *Nagy csodák történeke itt. Deutsch Gábor válogatott írásai*. Budapest.
- Devine, Luke 2010: Emergent Liberal Judaism and Lily Montagu’s Proto-Feminist Project: Exploring the Precursive and Conceptual Links With Second and Third-Wave Jewish Feminist Theologies. *Melilah: Manchester Journal of Jewish Studies* 1. 1–20.
- Erényi Tibor 1994: Zsidók és a magyar politikai élet 1848–1938. *Múltunk* 4. 3–30.
- Fejtő Ferenc 2000: *Magyarság, zsidóság*. Budapest.
- Flaskár Melinda 2014: *A zsidó szociális gondoskodás története Budapesten a két világháború között*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gazda Anikó 1991: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. Budapest.
- Gerő László (szerk.) 1989: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest.
- Kántás Balázs 2020: *A bombavető nyomában. A Horthy-korszak egyik leghírhedtebb bűntetőperének politikai kontextusáról és sajtóvisszhangjából*. Budapest.
- Karády Viktor 1993: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. *Világosság* 3. 33–60.
- Kelemen Katalin 2002: A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban. In: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A zsidó nő*. Budapest, 143–145.
- Klein Rudolf 2011: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest.
- Köves Slomó 2009: *Zsidó szakadás – Hamburgtól Nagymihályig. Európai és magyarországi zsidó történelmi fejlemények a hamburgi (1818–1820) és nagymihályi (1865) rabbinikus disputa tükrében*. Budapest.
- P. Brestyánszky Ilona 1999: *Budapest zsinagógái*. Budapest.
- Podonyi Hedvig é. n.: *Zsinagógák Magyarországon*. Budapest.
- Pók Attila 2010: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest.
- Schweitzer Gábor 2016: „Haladó zsidóság – halódó zsidóság”? Útkeresés egykor és ma. *Szombat Online* <http://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidóság-halodo-zsidóság> – utolsó letöltés: 2023. július 29.
- Szalai Miklós 2004: Cionizmus, neológia, ortodoxia. A magyar zsidó identitás dilemmái a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk* 3. 59–119.
- Toronyi Zsuzsa 1999: A pesti hitközség a templomépítkezések idején. In: Hadik András – Szegő György (szerk.): *Baumhorn Lipót építész/architect 1860–1932*. Budapest, 30–37.
- Toronyi Zsuzsanna 2008: Hiddur micva mint zsidó identitás. Naményi Ernő emlékezete. *Café Babel* Munka szám. 131–138.
- Ungváry Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Budapest.
- Vonyó József 2002: A Magyar Hiszekegy születése. *História* 1. 18–19.

Sulák Péter Sándor

„A mi feladatunk a Tsz-ek keresztség alá tartása.”

A Szolnok megyei papi békebizottság együttműködési stratégiái a kényszerkollektivizálás korai időszakában (1950–1956)

Brezanóczy Pál egri érseki ordinárius címben idézett mondata¹ elsőre a korszaknak megfelelő, az ötvenes évek persorozatai nyomán térdre kényszerített felsőpapság tisztségviselőinek megszokott, teológiai köntösbe bújtatott politikai frázisaira emlékeztet. A tanulmány tézise szerint azonban az idézett mondat kulcsfontosságú az együttműködést választó alsópapság társadalomképének, továbbá a tétesítés ebből következő recepciójának megértéséhez. Jelen tanulmány a kollektivizálás során, az alföldi régiót tekintve végig kiemelt területként kezelt Szolnok megye változatos birtokstruktúrájú és felekezeti tagozódású járásait vizsgálja.² Noha a jársági és a nagykunsági régiókat kivéve a megye felekezetiileg heterogén, s az adott egyházközségnek az egyházpolitikai intézkedésekre adott válaszreakciójában nem elhanyagolhatóak az egyházszervezeti és teológiai különbségek, terjedelmi keretek miatt, s azért, mert 1957 előtt nem voltak protestáns egyházi békebizottságok, a tanulmányban csak a megyei római katolikus papi békemozgalommal foglalkozom.

Ö. Kovács József szerint a kollektivizálás a 20. század második felének magyar történelmében a legfontosabb ösztársadalmi esemény volt.³ Ha óvatosabban is fogalmazunk ennél, a tétesítés agrártársadalomra gyakorolt struktúraváltoztató

¹ MNL OL M-KS 276-89. 278. ó. e. K/6/1287/1955. Miklós Imre (Oszályvezető, Állami Egyházügyi Hivatal) tájékoztató jelentése Komócsin Zoltán részére (osztályvezető, Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs Propagandaosztály) az egyházak támogatásának veszélyeiről a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban, 1955. november 25. 204.

² 1951 márciusára a nagykunsági Túrkeve lett Magyarország első szövetkezeti városa, lásd erről: Kerek 1989: 163–164. Az 1950-es megyerendezést veszem alapul: makroszint – megye; mezoszint – járás; mikroszint – település. (Szolnok megye; Jászapáti járás, Jászberényi járás, Kunhegyesi járás, Kunszentmártoni járás, Szolnoki járás, Tiszafüredi járás, Törökszentmiklósi járás, valamint a járási szintű városok: Jászberény, Szolnok, Törökszentmiklós, Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve.) Szolnok megyére vonatkozó hiteleti adatok: az 1949-es 449 805 fős megyei összlakosságból 294 404 fő volt római katolikus, 147 018 református, 8383 egyéb (evangélikus, nazarénus, szombatista, baptista, metodista, izraelita) és felekezeten kívüli. A római katolikus templomok száma 87, a református templomoké 38, egyéb 14 volt. A római katolikus papok száma 101 volt, a református lelkészeké 63. A megye járásai felekezetiileg heterogének, kivétel ez alól a két jársági járás (95%-os katolikus többséggel), valamint a Kunhegyesi és a Tiszafüredi járás (67, illetve 83%-os református többséggel). *Népszámlálás 1949*: 13.

³ Ö. Kovács 2012, 2015. Az ezzel kapcsolatos legújabb történészvitáról: Horváth 2022.

hatásai vitathatatlanok. Az egyházak mint társadalmi intézmények pedig kiemelkedő fontosságú kulturális és morális cselekvésorientációs szerepet töltek be a lokális közösségek életében. Az egyházi nagybirtokrendszer 1945-ös felosztása után a kollektivizálás, immár közvetett módon ugyan, de a vidéki egyházközségek legfőbb gazdasági alapját adó paraszti magánbirtokokat, valamint a „spirituális hátországát” jelentő paraszti társadalmat is meghódította. Ezzel intenzíven hozzájárult az egyházközségek addigi befolyásának megszűnéséhez, s a szovjet típusú szekularizációs tendenciák felgyorsulásához.

Historiográfiai szempontból napjainkig is nagy haszonnal forgatható Pál József monográfiája, mely a rendszerváltozást követően elsőként dolgozta fel országos szinten a katolikus papi békemozgalom történetét.⁴ A mű főként a mozgalom szervezetének intézménytörténeti szempontú feldolgozása miatt fontos: az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) iratanyaga, az akkor elérhető egyházi levéltári források és a korabeli sajtó nyomán a klérus és a pártállam egyházpolitikai küzdelmeit tárja fel, betekintést engedve a megyei szintű békepapi választmányok működésébe. Orbán József a fentiekén túl a békepapi mozgalom Rákosi-érában betöltött társadalmi szerepét is vizsgálta az alávetettség és a kollaboráció dimenziói mentén.⁵ Az államszocializmus kiépítésére adott teológiai reflexiókat vizsgáló katolikus⁶ és protestáns⁷ munkák mellett a téma szempontjából fontos megemlíteni a megyei szintű római katolikus (és református) békepapi választmányok működését vizsgáló monográfiákat és tanulmányokat is Veszprém, Zala, Somogy,⁸ Heves,⁹ Bács-Kiskun¹⁰ és Szolnok megyék vonatkozásában.¹¹

Érdekes feltenni a következő kérdéseket: az érdekek és célok szemszögéből hogyan tekintett a tagság a mozgalomra, milyen érdekegyezések és különbségek

⁴ Pál 1995.

⁵ Orbán 2001.

⁶ Kálmán 2010; Gárdonyi 2015.

⁷ Bogárdi 1995; Nagy 2019.

⁸ Gárdonyi–Horváth 2017. Horváth Gergely és Gárdonyi Máté hivatkozott tanulmánya a Veszprémi Egyházmegye által – javarészt – lefedett közigazgatási megyéket vizsgálja: tehát Veszprém, Zala és Somogy megyéket. A szerzők a Veszprémi Egyházmegye viszonylatában az ÁEH egyházügyi szakigazgatásának az újjászervezését, valamint szakigazgatási és ideológiai feladatkörét térképezték fel az 1956-os forradalmat követő megtorlásoktól a Kádár-rendszer 1962-es „konszolidációjáig”.

⁹ Gál 2023. A szerző nemrég megjelent disszertációja széles tematikai spektrumon mozogva, az ötvenes évek egyháztörténetének legfontosabb mérföldköveit tekinti át az Egri Főegyházmegye viszonylatában. Noha a kötet elsősorban egyházpolitikai megközelítésű, érdekes társadalomtörténeti szemelvényeket mutat be a békepapi mozgalom egyházmegyei állományának kiépülésével, valamint a tagságnak az érseki központ és a (párt)állami hatóságok elvárásai közötti egyensúlyozásával kapcsolatban.

¹⁰ Rigó 2019, 2020. A szerző a Bácskiskunsági Református Egyházmegye lelkészeinek a kényszerkollektivizálásban játszott szerepeiről szóló tanulmányosorozata a városi és községi szintű pártanyag, s főként a lelkipásztoroknak a felettes egyházhatósághoz írott jelentései tükrében helyezi el az egyházi személyek magatartásformáit az együttműködés – szembenállás – ellenszegülés dimenzióiban.

¹¹ Sulák 2019. A tanulmány az 1956 után újjászervezett katolikus békepapi választmány mellett a református békebizottság működésével is foglalkozik.

mutathatók ki a békepapok és a pártállam helyi képviselői között? A Szovjetunióban lezajlott újabb politikai fordulatnak megfelelően, az MDP KV 1955. márciusi határozata, vagyis a keményvonalas restauráció nyomán, retrospektíve hogyan értékelték a békepapok a Nagy Imre-kormány által tett viszonylagos engedményeket? A diktatúra társadalmiasításának¹² kontextusában, az újonnan kiépülő megyei egyházügyi szakigazgatás tevékenységéhez képest hogyan értékelhető a járási szintű tanácsai és pártszervek együttműködési hajlandósága a „demokratikus beállítottságúként” számontartott lelkipásztorokkal? Kimutathatóak-e jelentős különbségek az egyes járások között a téren, hogy a békepapok milyen mértékben népszerűsítették a tézisét a híveik körében? Valamint, hogy a lelkipásztorok mozgásterét a másik oldalról meghatározó felettes egyházkormányzati központok mennyire befolyásolták a békepapok viselkedését?

Tanulmányomban a békepapi mozgalmat létrehozó 1950. augusztus 1-jei határozat, valamint az egyház és állam között augusztus 30-án kötött egyezmény szempontrendszerét alapul véve kíséreltem meg bemutatni azokat a technikákat, amelyeket alkalmazva a békepapok azt remélték, hogy – miközben a hatalom által biztosított korlátozott nyilvánosság platformjain népszerűsítik a kollektivizálás gondolatát –, a hitéletre irányuló lelkipásztori befolyást is megszerezhetik. Ezzel párhuzamosan, döntően a járszági és a nagykunsági járások áttekintésével, igyekeztem feltérképezni az érintett papoknak a hatalom helyi képviselőivel való kapcsolatrendszerét, és annak a gyülekezeti életre gyakorolt hatásait – remélve, hogy az alábbi tanulmány hozzájárulhat a békepapi mozgalom együttműködési taktikáiról és motivációs tényezőiről kialakított történeti kép árnyalásához, hitelesebb ábrázolásához. Fontosnak tartottam azon tendenciák alaposabb vizsgálatát, amelyek a kiépült pártállam helyi szerveinek mindennapi pressziós hatalomgyakorlatára fókuszálnak, és a hitéletre, valamint a lelkipásztori viselkedésformákra, illetve a mikrotársadalmi struktúrákra gyakorolt hatásainak feltárását célozzák. A kutatás során a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) KV Agitációs és Propaganda Osztályának (APO) az Állami Egyházügyi Hivatal és a pártszervek viszonyáról, valamint a békebizottságok munkájáról szóló őrzési egységeit, míg a Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltárából a megyei tanács egyházügyi főelőadójának jelentéseit dolgoztam fel, kiegészítve korabeli újságcikkekkel.¹³

¹² A fogalom alatt a különböző társadalmi csoportok közötti érdekkülönbségek és konfliktusmezők hatalmi kiaknázása, s ennek nyomán az említett csoportoknak a rezsím működési mechanizmusába való bekapcsolásának mikéntje értendő. A társadalmiasítás történeti definíciójának vitájáról lásd Horváth 2022: 817–818.

¹³ Az ÁEH vonatkozó iratanyagát illetően: az Elnöki Iratok 6 dobozt kitevő, 1951–1956 közötti anyagában – az 1957 utáni időszakkal ellentétben – nem találtam a szóban forgó papi békebizottságok működésére vonatkozóan felhasználható forrásokat. Az Általános Iratokban található, tételek szerint rendezett, nagyon értékes személyi ügyek és megyénkénti jelentések is főleg 1958 utánra szorítkoznak, azt megelőzően inkább költségvetéssel kapcsolatos ügyek vannak. A Tematikus iratok a legértékesebbek – ott külön őrzési egység alatt megtalálhatóak a békepapi mozgalom országos szervezete, s a különböző egyházmegyei mozgalmi tagságára

A TÉESZESÍTÉS NÉPSZERŰSÍTÉSÉBEN VALÓ LELKIPÁSZTORI EGYÜTTMŰKÖDÉS LEHETŐSÉGEI ÉS HATÁRAI. TAKTIKAI EGYÜTTMŰKÖDÉS: A JÁSZSÁG – MEREV ELZÁRKÓZÁS: A TISZÁNTÚL

A békepapi mozgalom gyökerei a nemzetközi békemozgalomig nyúlnak vissza: még 1948 szeptemberében Wroclawban francia, lengyel és szovjet értelmiségiek szervezték meg a nagy béke világkongresszust, amit mintegy 500 békevédelmi kiáltvány és országos tömegmozgalmak szervezése követett. Magyarországon az első békegyűlés 1949. március 24-én, Borsod megyében történt, 20 fő részvételével. Az államhatalom nem titkolt szándéka már ekkortól – ugyancsak szovjet mintára – a katolikus egyház bevonása volt az Országos Béketanács szervezetébe, mely testület területi és helyi szervek útján próbálta szélesíteni a hivatalos politikai célkitűzések társadalmi támogatottságát. A Magyar Katolikus Püspöki Kar egyértelmű válaszát Grósz József kalocsai érsek nyilvánította ki a *Magyar Kurir* 1949. április 7-i cikkében:¹⁴ eszerint a katolikus egyház állásfoglalása háború és béke kérdésében annyira tiszta és világos, hogy a magyar püspöki kar részéről minden külön megnyilatkozás felesleges.

Az adott történeti kontextusban megállapítható, hogy a püspöki kar nem ellenezte a békemozgalom deklarált elvi célkitűzéseit, pusztán politikai helyett valláserkölcsi alapokon kívánt maradni, ráadásul a kánonjog sem engedélyezte a püspöki karnak egy politikai világkongresszuson való részvételét, mivel a katolikus ügyek nemzetközi képviselőjére csak a Szentszék illetékes. Ennek ellenére az 1950. április 25-én alakult „Megvédjük a Békét” Mozgalom Országos Tanácsa az egész társadalmat a békefelhívás aláírására szólította fel. Az egyház ellenállása miatt fokozódott a nyomás, a számos megyében megalakult kerületi bizottságok agitációi nyomán pedig néhány pap aláírta a nyilatkozatot, s ez jócskán felnagyított, országos sajtóvisszhangot váltott ki. A Katolikus Papok Országos Békebizottságát (KPOB) az 1950. június 1-jei MDP határozat hozta létre, melynek fő célja hivatalosan az egyházi társadalomnak az aktuális politikai érdekeknek megfelelő – s egyben azokat legitimáló – gazdasági-társadalmi célkitűzések érdekében történő megnyerése, valójában pedig az alsópapság szembeállítása volt a katolikus püspöki karral.¹⁵

vonatkozó források, ezeknek a témával kapcsolatos feldolgozása még folyamatban van. Sajnos a visszaminősített TÜK iratokat az ÁEH központi irattárából 1956-ban elszállították – ezért, s egyéb anyagi és logisztikai okokból célszerű volt a megyei anyaggal kezdeni, s a megyei pb agitprop osztály apparátusi iratai nyomán folytattam ezt országos szinten is. A békepapi mozgalom szervezettörténetére, s az országos egyházpolitikában elfoglalt szerepére vonatkozóan lásd még Szabó 2000: 47–49.

¹⁴ Idézi Pál 1995: 9.

¹⁵ Pál 1995: 23; Orbán 2001: 101–102; Köbel 2005: 64. Az országos szerv létrehozása után megkezdődött a megyei választmányok kiépítése is, a megyei tanácsok és békeirodák kezdeményezésével. Az alakuló üléseken békebizottsági elnököt, titkárt és tagságot választottak. A bizottságok létszáma megyénként eltért, mivel több titkár is előfordulhatott azokban a közigazgatási

Az 1950. augusztus 8-án megalakult, 22 fős Szolnok megyei békepapi választmány számára a KPOB országos határozatainak kötelező megtárgyalásán túl a megyei pártbizottság azt is kiadta kötelező feladatként, hogy minél nagyobb számban igyekezzenek bevonni a békemozgalomba a „demokratikus gondolkodású” fiatal papokat, egyébként pedig (függetlenül a mozgalmi tagságtól) lehetőleg szorítsák rá őket a soron lévő állami feladatok teljesítésére.¹⁶ Általános tendencia volt, hogy a mozgalomól éppen a nem sokkal korábban felszentelt fiatal papok, káplánok tartózkodtak a leginkább, s a többnyire kényszer hatására kialakított törzsgárda sem igyekezett kiszélesíteni a tagságát.¹⁷

Mivel a közvetlen pártirányítás tényével permanens ellentmondásban állt az ezen „alulról szerveződő, különböző osztályokat összefogó” társadalmi szervek önkéntességéről hangoztatott nézet, a megyei pártbizottság számára eleve problémát jelentett, hogy a békebizottságok agitátorai a kampányok során állandóan együttműködtek a pártszervek népnevelőivel. A terménybegyűjtés szerződéskötéseinek kapcsán például az 1950. december 14-én tartott járszákóhalmi békegyűlés arról tanúskodik, hogy a társadalom számára a hatalom nem mindig tudta az észlelési kereteket a saját érdekeinek megfelelően kijelölni. A kisgyűlés résztvevői felróták a népnevelőknek, hogy Réz Dezső esperest, a megyei választmány elnökét „kényszerrel vitték be” a békebizottságba. Másnap, templomi prédikációjában az esperesnek kellett „helyretenni a rossz nyelvek pletykáit” az ő részvételével kapcsolatban, hangsúlyozva az önkéntességet, sőt, annak evangéliumi üzenete miatt a „békéért való küzdelem” erkölcsi köteletségét. Mivel e „küzdelem” konkrét, aktuális tartalma mellett az egyébként megbecsült esperes meggyőzően tudott érvelni, a következő hónapban tartott gyűlésen a korábbi, átlagosan 180–200 fő helyett több mint 500-an vettek részt. A gyűlés másik előadója Terenyi László járszárokszálási plébános volt, aki állásfoglalásait a püspöki kar felhatalmazásától tette függővé – s aki emiatt szeptember 1-jével végül csatlakozott az egészen addig messziről elkerült mozgalomhoz. A plébános a Révai József 1950. júniusi cikke¹⁸ óta folyamatosan forrongó közhangulatot igyekezett lecsillapítani azzal, hogy megkérte az egyházközség Rózsafűzér-társulatát alkotó idős asszonyokat,

megyékben, amelyek több egyházmegye irányítása alatt álltak. Szolnok megye is ilyen volt, mivel területe megoszlik a Váci és az Egeri egyházmegyék egyházkormányzati felhatóságai között.

¹⁶ MNL OL M-KS 276-89. 152. ő. e. Javaslat a katolikus papok békemozgalmának továbbfejlesztésére, 1950. szeptember 22. Ez az augusztus 30-i kikényszerített egyezmény értelmében már amúgy sem lehetett a továbbiakban választás kérdése: a soros feladatok szószéken való hirdetése a lelkipásztor „állampolgári kötelezettségeinek” körébe tartozott, melyeknek adott esetben vagy eleget tett, vagy – vállalva az esetleges következményeket – nem.

¹⁷ MNL OL M-KS 276-89. 572. ő. e. b/791/2/1950. Jelentés Szolnok megye, a Kunszentmártoni járás, Túrkeve és Fegyvernek község agitációs munkájának tapasztalatairól, [d. n.]. A hivatkozott jelentésben – mely a megye számos területére kiterjed – több, kisebb településsel kapcsolatosan visszatérő elem a fiatal papság ellenállása, de Heves megye tekintetében hasonló észrevételekre jut Gál Máté is, lásd Gál 2023: 249–255.

¹⁸ Harc a klerikális reakció ellen. Révai József beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. *Szabad Nép* 1950. június 6. (8.) 134. 3–4.

hogy ne pletykáljanak erkölcstelen dolgokat a párttitkárról, s ne átkozzák meg a téesszcsé tagjait, mert az súlyos bűn.¹⁹

Noha az 1951 márciusára nyolc megyében és Budapesten újjászervezett megyei békepapi választmányoknak az Országos Béketanács az MDP II. kongresszusának határozatai alapján havonta adott szempontokat a soron következő feladatok elvégzéséhez, a legtöbb megyei pártszerv ekkor még nem gondoskodott a papi békebizottságoknak a megyei békeirodákba való bevonásáról.²⁰ Legfőbb kifogásként a „főpapi reakcióhoz” való változatlan kötődés, s az ennek fedésében végzett tevékenység merült fel. Annak ellenére, hogy a mozgalom hivatalos szócsöveként funkcionáló *Kereszt* című lap elkezdett a püspöki kart bíráló cikket közölni, a mozgalomra nemcsak a felsőpapság, illetve az állami hatóságok és a pártszervek, de a hívek részéről is nyomás nehezedett.²¹

A taglétszám növekedése ellenére a „békemunka” meglehetősen vontatottan haladt azt, hogy a békegyűléseken elmondott frázisszerű felszólalásokon túl egyéb feladatokat is végrehajtsanak, maguk a békepapok is igyekeztek feltételekhez kötni. A pártállam részéről számításba vehető engedmények között szerepelt a kitüntetések adományozása, valamint a püspökök által felfüggesztett mozgalmi tagoknak 600 forint összegű államsegély kiutalása. Ennek ellensúlyozására az Egri Főegyházmegyében Czapik Gyula érsek igyekezett az aula megbízható papjait a kulcspozícióként számon tartott szolgálati helyekre diszponálni, valamint – lehetőség szerint esperesi rangban –, e papokat bejuttatni a megyei

¹⁹ MNL JNSzML XXXV.41.b. 20. ő. e. 2223/1950. Az MDP Jászberény Járásí PB jelentése a békebizottságok tevékenységéről, 1950. december 14. 16. Terenyi László Réz Dezsővel együtt 1951. február 20-án a téessz-fejlesztés támogatásáról szóló nyilatkozatot is megjelentetett a *Szolnoki Megyei Néplap*ban.

²⁰ A megyei katolikus békebizottságok újjászervezéséről az MDP Titkársága 1951. augusztus 24-i határozata döntött. A tagság főleg a már „bizonyított” mozgalmi papok közül került ki, a vezetőség kiválasztásáról ismét a megyei pártbizottság gondoskodott. A papi békemozgalom növelése érdekében igyekeztek bevonni „demokratikus gondolkodású”, de addig bizonytalan papokat – vagyis valószínűsíthetően olyanokat, akik a lehető leghosszabb ideig próbálták távol tartani magukat a mozgalomtól, ám annak egyre erősödő befolyása, s a pasztorációs lehetőségek további biztosítása miatt végül a csatlakozás mellett döntöttek. A tagság személycseréje és kibővítése mögött a püspöki kar persorozatokat általi térdre kényszerítése állt. A „klérus haladó része által óhajtott békevágy” nyilvános, nagyívű demonstrálása immár nem volt elég: ettől kezdve ezen lelkipásztoroktól a „renitens” paptársaiktól való nyilvános elhatárolódást és a párt (kormány) melletti nyílt állásfoglalást is megkövetelték. A fenti határozattól a párt egyrészt a pártpolitika egyházközségeken belüli társadalmiasítása, másrészt pedig a papi renden belüli ellentétek további élezése szempontjából várt a saját maga számára kedvezőbb fejleményeket, lásd Gál 2023: 255–256; Pál 1995: 38–47; Orbán 2001: 190–195.

²¹ MNL OL M-KS 276-89. 152. ő. e. K/6/1280/4/1951. Javaslat a katolikus papok békemozgalmának továbbfejlesztésére, 1951. szeptember 22. 43. „A klerikális reakciónak a békepapi mozgalom elleni tevékenységét elősegítették a kulákság és a régi úri birtokosok képviselői [...] szoros kapcsolata a helyi pappal. A régi kegyúri jog alapján sok pap ma is a volt földesúrhoz, jegyzőhöz fordul, hogy egyes kérdésekhez hogy viszonyuljon. Ezek a tanácsadók úgy vidéken, mint a fővárosban többnyire az egyházközségek tanácsstagjai és vezetői.”

békebizottságokba, és így elszigetelni a mozgalmat az alsópapságtól.²² A helyzet abból a szempontból is kedvezhetett az érseknek, hogy például a Törökszentmiklósi és a Tiszántúli Espereskerületben általános tapasztalat volt, hogy a helyi állami hatóságok nem disztingváltak a „haladó” és a „reakciós” kategóriák között, hanem a hétköznapi szintjén a teljes papságot diszkriminálták. Az alsópapság számára folyósított 295 forintos kongrua alig fedezte a megélhetést, az államnak felajánlott javadalmi földeket sok helyütt nehezen fogadták el, miközben a beszolgáltatási terhek az alsópapságra? is vonatkoztak – ráadásul a tagjai a közellátási válság idején még élelmiszerjegyet sem kaphattak.²³

1951 áprilisára a megyei békepapok többségénél az alkalmazkodó ellenállás kategóriái közé sorolható együttműködési formák domináltak, s ezek a színlelt nyilvánossághoz való asszisztálás révén relatív mozgásteret is biztosíthattak a falvak életét jelentősen meghatározó egyházközségeknek. A koronákon²⁴ és a békegyűléseken előadott hangzatos szövegeken, s a sűrűn publikált sajtónyilatkozatokon túl az ily formán megkülönböztetett mozgalmi tagok szolgálati helyén egyre gyarapodott a templomlátogatottság, a hittanra beiratkozók és a rendszeres áldozók száma. A megyei pártbizottság – a jászfényszarui és csépai területekre különös tekintettel – utasításba adta a községi szervezeteknek, hogy ezen papokat „kézzelfogható feladatokkal kell lefoglalni, hogy ne legyen idejük az egyházi munkára, de nem szabad őket túlnépszerűsíteni.” A megyei sajtónak pedig a továbbiakban az egyezményt megszegő békepapokról is kellett „leleplező” cikkeket közölni. Mivel Réz Dezső kapcsán felmerült, hogy segíti a területén működő „reakciós” plébánosokat, érdemesnek látták tudatosítani az esperessel, hogy nevével ellentétben az „egyezmény” nem kompromisszum, hanem a párt következetes politikai munkával kivívott győzelme.²⁵

²² Czapi Gyula a *modus vivendi* előtérbe helyező főpásztorok közé tartozott, aki a békemozgalmat annak indulásakor nem támogatta, ám helyi szinten a részvételt nem is tiltotta – 1952 tavaszától viszont már Czapi érseknek is voltak a békepapi mozgalmat támogató, a rendszer melletti lojalitását demonstráló nyilatkozatai. A hivatkozott jelentés főleg Hamvas Endre csanádi püspök hasonló próbálkozásait emeli ki – elképzelhető, hogy a konszenzus felé (látszólag) nyitott főpásztoroknak adott esetben ekkor még nyílhatott némi mozgásterük a békemozgalmi törekvéseknek a személyi diszpozíciók általi mérséklésére, „tompítására”, 1951 júliusa, vagyis a Grósz-per után azonban az együttműködésre hajlandó papság számára már minden lehetőség elveszni látszott.

²³ MNL OL M-KS 276-89. 276. ő. e. M/0064/1951. Jelentés a római katolikus egyházzal kapcsolatban, 1951. március 3. 15. „Vannak elvtársak, akik a cél helyett a papok befolyása miatt aggodnak.”

²⁴ A Grósz-per után a felsópapság ellenállásának védvonalai meggyengültek, így a „békeüzener” közvetítése immár egyházmegyei fórumoknak is a feladata lett: kiemelt fontosságú ezek közül az espereskerületi értekezlet, vagyis a korona, mely eredetileg az alsópapság elméleti és gyakorlati képzésének munkaterülete volt (teológiai-dogmatikai tételek megvitatása, pápai enciklikák és püspökkari körlevelek ismertetése, hitoktatás, jegyesoktatás, egyházi ünnepek szervezése stb.), lásd Pál 1995: 55.

²⁵ MNL JNSzML XXXV.39.a. 19. ő. e. Az MDP Szolnok Megyei Pártbizottsága ülése, 1951. április 25. Jelentés a klerikális reakció elleni harcról, a papi békebizottságok munkájáról. A legnagyobb templomlátogatottsággal bíró helyek – Jászfényszarui, Jászkisér, Jászapáti, Csépa,

A TÉESZESÍTÉS EGYHÁZI TÁRSADALMIASÍTÁSÁNAK ALTERNATÍV LEHETŐSÉGE: A GRÖSZ-PER

1951 nyarán a Grösz József kalocsai érsek és társai elleni per kommunikációs szempontból nemcsak abban segítette a pártállamot, hogy – leszámolva a klérus „reakciós” tagjaival – végleg térdre kényszerítse a püspöki kart és megnövelje a békepapi mozgalom befolyását, hanem a mezőgazdasági munkaversenyek és a téeszésítés népszerűsítéséhez is hozzájárult.²⁶ A békepapi mozgalom tagjainak községenként kisgyűléseket kellett tartaniuk, ahol ismertetniük kellett a Grösz-per eseményeit, ezenfelül pedig az egyházügyi főelőadó a megyei tanács VB Mezőgazdasági Osztályának begyűjtési csoportjától, valamint a Pénzügyi Osztálytól megkapta a beszolgáltatásban és munkaversenyekben lemaradó községek neveit. Vigh József egyházügyi főelőadónak figyelmeztetnie kellett az érintett területek lelképásztorait, hogy – kongruamegvonás terhe mellett – ösztökéljék a gyülekezeteiket a keményebb munkára, mégpedig a „békearatásokhoz” szükséges segítőbrigádok szervezésével. A kettős hadigazdaság²⁷ miatt előállt közellátási válság kezeléséből az egyházközségeknek is ki kellett venniük a részüket. „Gröszék aljasságára válaszul, a béke védelmében” a Jászapáti, Jászberényi, Szolnoki, Törökszentmiklósi és Kunszentmártoni járások területén 20–20 tagú „békebrigádokat” szerveztek, ahol a többségében egyháztanácstag gazdáknak „önkéntes” vállalatot kellett tenniük az aratás, tarlóhántás és másodnövényvetés tervszámainak idő előtti vagy éppen túlteljesítésére.²⁸

A Grösz-peret követő események azonban nem váltották be a pártállam reményeit. Az októberi megyei pártbizottsági ülésen kétféle álláspont bontakozott ki a megyei békepapi választmánnyal kapcsolatban. Juhász Imréné megyei

Szolnok, Szajol, Törökszentmiklós – mind békepapok által birtokolt kulcspozíciók. A hittanra jelentkezettek száma 1950-hez (37,50%) képest még növekedett is: a megyében 62 362 diákból 23 621 iratkozott be – általános és középiskolai szinten római katolikus és református – hittanra (38,47%). A két jársági járás területén a párttagok között elterjedt, hogy békepapokhoz írássák be gyermekeiket hittanra, mert ők együttműködnek. A Kunhegyesi és a Tiszafüredi járás területén viszont a pártszervek túlságosan zárkózottan és ellenségesen viselkedtek a papokkal. Ennek fő okát a pártbizottságnál abban látták, hogy a megyei bizottság az aktuális politikai irányvonal szempontjait későn továbbította a járási szintre. Dávid Ferenc megyei első titkár a kádérállomány képzettségi hiányosságai és a rossz infrastrukturális adottságokkal való szembenézés helyett – a kommunista önkritika szertartásának megfelelően – megállapította, hogy a megyei bizottság „az egyezmény óta lebecsüli a harcot és túlnépszerűsíti a békepapokat”. Hozzá kell tenni, hogy a templomlátogatási adatok emelkedő száma megyei szinten általános jelenség volt – noha az ő plébániáikon volt ez a legszembetűnőbb, nem korlátozódott pusztán a békepapok szolgálati helyeire. Sokkal inkább tekinthető e tendencia az agrártársadalom általános ellenállásának.

²⁶ „Anyagi erővé válik a Grösz-banda elleni gyűlölet”. *Szolnok Megyei Néplap* 1951. július 27. (3.) 30. 4.

²⁷ A hidegháborús hadigazdasági túlterhelésnek két egymásra tolódo fázisáról (1948, Jugoszlávia – 1950, Korea) lásd Gyarmati 2011: 279–295.

²⁸ MNL JNSZV.ML XXXV.39.b. 107. ő. e. 347/1951. Jelentés a Szolnok megyei békevédelmi bizottságok munkájáról, 1951. július 8. 119–120.

tanácselnök szerint a mozgalmi tagság a klérus fedőszervévé vált: az emelkedő templomlátogatottság mellett Szolnokon és Törökszentmiklóson három év után újfent bérmlásra készültek, Réz Dezső a helyi gépállomástól minden további nélkül kapott járműveket a mátraverebély-szentkúti búcsújárásra. Vigh József egyházügyi főelőadó viszont a békepapok viselkedésében egy sajnálatos, de az elszenvedett inzultusok nyomán valójában várható magatartást látott. Megjegyezte, hogy a községi pártszervek rosszul hasznosítják az adott lehetőségeket: a papok bejelentései és a tanács jóváhagyása ellenére sem engedik vagy egyenesen leállítják a körmeneteket, lehetőséget adva a papoknak arra, hogy a párt ellen hangolják a lakosságot – sokszor közönségesek, durvák, nem egy esetben ittas állapotban fogadják a papokat, akikről nem várható el, hogy kommunistákká váljanak. Vigh szerint a KV-határozat helyes végrehajtása érdekében erősíteni kell a mozgalom tekintélyét a megye papsága előtt, de tagjainak tevékenységét szigorúan a szószékre kell korlátozni. A főelőadó kiemelte a választmánynak a „békearatások” és a begyűjtési feladatok terén tanúsított pozitív tevékenységét, hozzátéve, hogy felesleges a békepapokat fenyegetni: egyébként is végrehajtják a feladatukat, mert anyagi helyzetük a rendelkezések betartásától függ.²⁹

A relatíve magas hitéleti számok és a gyakorlati „békemunka” formális jellege odáig vezetett, hogy az 1952. január 31-i területi értekezleten maga Horváth János, az ÁEH elnöke is részt vett. Vigh József – főnöke jelenlétében revideálva három hónappal azelőtt elhangzott mondatait – referátumában a békepapok munkájából a személyes meggyőzés erejét hiányolta: a megyei választmány a papokat a közös feladatokra legtöbbször csak körlevelek útján szólítja fel, és ők a szószéken csak pár szóban emlékeznek meg a soron következő állami feladatokról, így azok végrehajtása is legtöbbször papíron marad. A tagság által végzett munka minőségén túl a választmány létszáma is további problémákat vetett fel. A megye 106 katolikus papja közül az 1951-es újraválasztó értekezleten mindössze 63 vett részt, legkevesebben a Törökszentmiklósi és a Tiszafüredi járásból – ez utóbbi területről mindössze négy pap írta alá a békeívet, de azóta még egyikük sem volt békegyűlésen. A klérus körében a mozgalommal szemben az itteni lelkipásztorok viseltetnek a leginkább nyílt ellenszenvvel. Miután január 11-én a Szolnok-Várplébánián szolgáló Sebestyén Sándor lett az új titkár, Pétery József váci püspök magához rendelte, s azóta a mozgalmi munka feltűnően vontatottan haladt. A püspöki aula kiterjedt személyközi kapcsolatrendszere és tájékozottsága mellett a békepapok kettős szorításáról tanúskodik az a körülmény, hogy Sebestyén Sándor ismételten ígéretet tett az elvégzett munka minőségének javítására, de az egyházügyi előadó jelentései szerint, „bizalmas körökben” ittas állapotba kerülve elsírta magát, és hangot adott annak, hogy nem akarja tovább csinálni a feladatát. Vigh javasolta Horváth Jánosnak, hogy Sebestyént egyelőre tartsák

²⁹ MNL JNSzML XXXV.39.a. 23. ö. e. Az MDP Szolnok Megyei Pártbizottsága ülése, 1951. október 9. A klerikális reakció elleni harc feladatairól.

meg a titkári pozícióban, figyeljék és adjanak munkájához segítséget: az ÁEH járjon közbe, hogy Sebestyén kaphasson egy kaplánt az aulától.³⁰

A BÉKEPAPI EGYÜTTMŰKÖDÉS HATÁRAI – A MOZGALMI TAGSÁGRA NEHEZEDŐ NYOMÁS

A márciusi megyei értekezlet a tavaszi mezőgazdasági munkák állampolgári teljesítéséről szolt. Ahogy egyre szaporodtak a téesz-községek, a lelkipásztorok próbálták a megváltozott munkarendhez igazítani a misék és szentségimádások időpontjait. Az egyházügyi főelőadó megszorított kiszállásai nyomán már azt is szigorúbban ellenőrizték, hogy a békepapok az „egyéni lelkigondozás” címén elvégzik-e a mezőgazdasági munkaversenyekre és a téeszekbe való belépésre buzdító agitációs munkát. A mozgalmi tagság és az állami hatóságok közötti lefojtott konfliktusmező tárul fel a választmány elnökének, Réz Dezsőnek önkritikát gyakorló, s az elért eredményekről szóló záróbeszéde után, amikor Vigh József az értekezletről hiányzó Sebestyén Sándor felől érdeklődött. A szolnoki Szent József plébánia esperese, Bárány Dezső megyei választmányi elnökhelyettesként tájékoztatta az egyházügyi előadót beosztottjának egészségi állapotáról, majd – az egyházügyi titkár első negyedéves jelentésének tanúsága szerint – óvatlanul utat engedett indulatainak.³¹

A papság részéről a közellátási kérdések jelentették a békegyűlések további problémáit. A korábbi békegyűlésekkel ellentétben ezúttal drasztikusan korlátozták az étel- és italfogyasztási lehetőségeket, s Vigh részéről még az is felvetődött, hogy a választmány tagjai beszállhatnának az útiköltségekbe. Réz Dezső a kongruacsökkentésre való hivatkozással – minthogy az az egyetlen bevételi forrása – ezt nem látta kivitelezhetőnek. Az alábbi helyzetben az érdekérvényesítés szűk keresztmetszetét az anyagiak diktálta kényszerhelyzet is jelenthette: Vigh a jászfényszarui templomlátogatottsági számokra utalva a perselypénzek bevételeire célzott, melyek szerint bőven fedezhetnék a Szolnokra utazásnak költségeit, mire az esperes az azóta téesz-községgé vált Jászfényszaru kapcsán azzal válaszolt, hogy hívei olyan szegények, hogy nem tudnak áldozatot hozni az egyháznak. Mivel a 63 választmányi tagból rendszeresen már csak 45 vett részt a gyűléseken, hogy elkerülje a további csökkenést, Vigh József kérvényezte a megyei tanács titkárságánál a megszorítások felfüggesztését.³²

³⁰ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 1100/20-1/1952. Jelentés az egyházügyi előadó február első felében végzett munkájáról, 1952. február 15. 10–12.

³¹ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 41-1/1952. Jelentés az egyházügyi előadó március első felében végzett munkájáról, 1952. március 17. 14–15. „Bárány [...] foglalkozott a személyemmel és a munkámmal olyan formában, hogy undort kelt az emberben [...] csak mellékelem beszédének ezt a részét és kérem az elvtársakat [az ÁEH-nál], hogy vizsgálják ki a benne foglaltakat, hogy tisztázódjék ezáltal az ügy.”

³² MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 41-1/1952. Jelentés az egyházügyi előadó március első felében végzett munkájáról, 1952. március 17. 16.

Bajtai Károlynénak, a megyei Békeiroda igazgatójának Vigh Józsefhez küldött levele szerint a március 25-i, budapesti titkári értekezleten a megyei választmányi gyűlés anyagának kijelölése mellett Bárány tudomására hozták, hogy felelős a mozgalomért, a papjaiért. Bajtainé szerint Bárány érzi ennek súlyát, és ez várhatóan tükröződik majd a munkájában. Bárány készséges együttműködése odáig elment, hogy nemcsak a fiatal papok előtt népszerűsítette a mozgalmat, hanem más feladatot is elvállalt: a csépai tanácselnök átmeneti jelleggel – káderhiány miatt, s a békemozgalmi titkár tanári végzettségére való tekintettel –, kiadta a plébánosnak a gazdalajstromot, melyből Bárány plébániai hivatali munkaidején túl, otthon kiírta a begyűjtéssel elmaradók névsorát a teljesítendő tervszámokkal együtt. Az a körülmény, hogy a plébános az irodavezető munkáját feleannyi idő alatt és még pontosabban is elvégezte, és hogy egy hónap után már tegeződő viszonyba került a tanácselnökkel, a megyei és járási szerveket óvatosságra, a községi tanácsot pedig a „pap túlszerepeltetésének” veszélyeire intette.³³

A Jászapáti, Jászberényi és Szolnoki járásokkal szemben a Tiszától keletre eső területeken, főképp a Törökszentmiklósi, Kunhegyesi és Tiszafüredi járás területén viszont más kép bontakozik ki: a „klerikális reakció kuláksággal való szövetségről” szóló pártállami indoktrináció szellemében a járási pártbizottságok agitprop felelősei párhuzamot vontak a beadási kötelezettségeket illető legrosszabb mutatók és az egyház befolyása között, mivel ezeken a területeken volt a legkisebb befolyása a békepapi mozgalomnak. A papokkal szembeni legalábbis tartózkodó, gyakran inkább ellenséges magatartás az adott térségben nem volt felekezetspecifikus jelenség: az egyházügyi előadó jelentése az ottani református lelkészek tevékenységét általában szintúgy negatív színben tünteti fel, ám ennek elsődleges okát változtatlanul a községi pártszervek által tanúsított ellenséges magatartásban jelöli meg.

„PAPOK A TÉESZBEN” – EGY ROSSZUL SIKERÜLT TÁRSADALMIASÍTÁSI KÍSÉRLET

A községi szervek ezen attitűdjét a Törökszentmiklósi járás indokoltnak tartotta, épp a megelőző két év „opportunizmusának” korrekciójaként. Majnár József, a járási tanács VB mezőgazdasági osztályvezetője ellen szeptember elsején még fegyelmi eljárást is indítottak a BM küldötteinek javaslatára. A járás területén több téeszben 60 fő felett becsülték a „kulákok” számát, ráadásul még két téesztag papot is találtak.³⁴ A járási tanács jelentése szerint Majnár a téeszek

³³ MNL JNSzML XXXV.39.a. 27. ő. e. Az MDP Szolnok Megyei Pártbizottsága ülése, 1952. április 21. Jelentés a klerikális reakció és a kulákság elleni harc feladatairól, javaslat a további feladatokra.

³⁴ MNL JNSzML XXIII.4.c. (6. d.) 0339/1952. Majnár József törökszentmiklósi lakos járási mezőgazdasági osztályvezető fegyelmi ügye, 1952. október 1. 1–2. A megjelölt községek: Kétpó (Kossuth I. típusú téesz: 40 fő, Alkotmány I. típusú téeszben 13 fő), Örményes (Új Élet III.

megszilárdításának időszakában tudott erről, de az említettek kizárása érdekében mégsem tett semmit, feletteseinek nem jelentett. Murányi Zsigmond községi tanácselnök és Murányi István, a Vörös Október téveszelnökének tanúvallomása szerint Kuncsorba már 1951 novemberében téesz-község lett, tehát a módos parasztagzadák és a két lelkipásztor a járási tanács tudtával lett beszerelve. Murányi Zsigmond pusztán a járás által továbbított utasításokat próbálta „dialektikusan értelmezve” végrehajtani, az „ideológiai ellenség” pártcélok megvalósítása érdekében való felhasználásával.³⁵ Véltetően arról volt szó, hogy az egyéni parasztagzadák belépési szándéka döntő mértékben a társadalmi fejlődés „kerékkötőiként” megbélyegzett „kulákok” és a lelkipásztorok belépésén múlt – annál is inkább, mert Murányi vallomása szerint a papot és a lelkészt is a járási tanács kérésére léptették be, s csak egy évvel később, az MDP KV Agitprop Osztálya vezetőjének, Horváth Mártonnak a referátuma nyomán zárták ki őket.³⁶ A helyzetet súlyosbította, hogy a katasztrofális nyári aratási eredményekért és a sűrűn előforduló üzemi balesetekért is a két lelkipásztort tették felelőssé. Majnár azért is tagadta a beszerzésben való közreműködését, mert 1951 decemberében, mikor ő hivatalba került, éppen a megyei tanács VB Mezőgazdasági Osztálya és a járási tanácselnök hívta fel figyelmét a „téeszekben bujkáló ellenséges elemekre”. Járási tanácsai mezőgazdasági osztályvezetőként Majnár feladata a terhelő bizonyítékok gyűjtése, valamint ezek birtokában a téesz-közgyűlés előtt a két lelkipásztor lejárata lehett. Mivel eleve „fertőzött [sic!]” téeszeket vett át, ezért a „kulákok” és a két lelkipásztor kizárásáról júniusnál hamarabb nem is intézkedhetett – a fentiek miatt Majnár ártatlannak vallotta magát.

Ebben megerősítette őt Budai András, járási tanácsai VB-elnökhelyettes vallomása is: Budai az események idején még Örményes község tanácselnöke volt, és szintén azt állította, hogy a járási tanács már 1951 nyarán tudott a papokról. Eszerint Csutor Imre és F. Tóth Sándor először fel akarták ajánlani az államnak a plébániai, illetve a lelkészi javadalmi földeket, de Pesti László járási tanácselnök ehelyett a belépésre buzdította a lelkipásztorokat. Pesti valószínűleg a téeszésítési kampány kiélezett helyzetében, a megyétől jövő versenykényszer nyomása alatt gyors eredményeket akart, és arra számított, hogy a helyi papok belépését – azok tekintélye és befolyása miatt – az egyházközségek tagjai is követni fogják. F. Tóth konzultált Gaál István törökszentmiklósi református esperessel, aki ez ügyben kifejezetten támogatta a belépést, amennyiben a lelkész emellett is képes ellátni egyházi hivatalát. Csutor a kuncsorbai katolikus egyházközség kétségbeejtő anyagi helyzete miatt önhatalmúlag döntött a belépésről – ezért kizárása után

típusú téesz: 2 fő), Kuncsorba (Vörös Október III. típusú téesz: „8 fő kulák”, illetve Csutor Imre római katolikus plébános és F. Tóth Sándor református lelkész).

³⁵ MNL JNSzML XXIII.4.c. (6. d.) 0339/1952. Majnár József törökszentmiklósi lakos, járási mezőgazdasági osztályvezető fegyelmi ügye, 1952. október 1. 3.

³⁶ A referátumról tudósít, s annak kivonataiból szó szerint idéz a *Szabad Nép* 1952. június 29-i cikke: „A Párt felvilágosító munkája a tömegek között. Horváth Márton elvtárs beszámolója a Központi Vezetőség ülésén”, 10. évf. (1952) 152. sz. 3–4.

az Érseki Hivatal egyházfegyelmi úton fél évre felfüggesztette. Míg a plébános tagsága jóformán névleges maradt, addig a lelkész munkaidejének legnagyobb részét a Vörös Október Tsz könyvelőjeként töltötte. Ennek ellenére a templom látogatottság sem csökkent – a fenti körülmény, s a vonatottan haladó munkálatok között a vezetőség természetesen összefüggést látott, s a téesztagság ellenkezésének dacára végül kizárta F. Tóth Sándort. Mindezek után a megyei tanács arra jutott, hogy a nagykunsági téeszvárosok fejlesztése miatt a kisebb községekre nem terjedt ki a párt figyelme. A látszatsikerekre való törekvés „opportunizmusa” miatt Majnár megúsza figyelmeztetéssel, Pestit és Murányit viszont leváltották tisztségükről, utóbbi még párttagságát is elveszítette.³⁷

A tiszántúli régió tanácsai szerveivel – önbíráskodó magatartásuk miatt – Cseh Lajosnak,³⁸ az új megyei egyházügyi főelőadónak is meggyűlt a baja: arra hivatkozva, hogy továbbképzései miatt még nem tudja rendszeresen felügyelni ezeket a kádereket, fordulhatott elő az, hogy a tiszaburai tanács elvette a templom építésére kiosztott 700 négyszögöl földet, Tiszapüspökin pedig államosították a harangozó lakását. Cseh Lajos az ügyben felhívta a tiszapüspöki tanácselnököt, aki nem volt hajlandó intézkedni és még tiszteletlenül is viselkedett, mire az egyházügyi főelőadó még aznap kiszállt a helyszínre „bemutatkozni”. A tanácselnök elnézést kért, amiért „nem tudta, kivel beszél” – a harangozó pedig visszakarta a lakását.³⁹ Ezzel szemben az MDP KV APO 1953. május 16-i jelentéséből országos szinten az a kép bontakozik ki, hogy a Grösz-per és az ÁEH megalakítása után az egyházi tulajdonú földek felajánlása, a papok egzisztenciájának állami hozzájáruláshoz kötése, valamint a békepapi mozgalom támogatásának következtében végül kialakult az alsópapság és az államhatalom gyümölcösöző kapcsolata, és ezen tendenciák miatt már a püspöki karnak is nagyobb engedményeket kellett tennie. A jelentésben jól tapintható ellentmondásként szerepel az az állítás, miszerint a „békepapi mozgalom a papok jelentős részét a kormány mellé állította a béke kérdésében és az állami feladatok végrehajtásában”. A következő mondatban viszont már az szerepel, hogy a püspöki kar nemcsak elfogadja a békepapi mozgalom álláspontját társadalmi kérdésekben, de „azokat [a püspökkari

³⁷ MNL JNSzML XXIII.4.c. (6. d.) 0339/1952. Majnár József törökszentmiklósi lakos, járási mezőgazdasági osztályvezető fegyelmi ügye, 1952. október 1. 4–6.

³⁸ MNL JNSzML XXXV.39.a. 27. ő. e. Az MDP Szolnok Megyei Pártbizottsága ülése, 1952. április 21. Szóbeli előterjesztés az április 28-i és a május 5-i megyei pártbizottsági ülés napirendjére. A megyei pártbizottság elégedetlen volt Vigh József egyházügyi főelőadó tevékenységével, a papsággal szemben tanúsított túlságosan elnéző magatartása miatt. Dávid Ferenc megyei elsőtitkár visszatérően kifogásolta, hogy a községi pártszervek helyett a papok oldalára áll, miközben a Vigh által megnevezett hiba – hogy késve értesülnek a munkavégzéshez szükséges központi utasításokról, illetve nem értik azokat – is voltaképpen az egyházügyi titkár felelőssége. Mivel Dávid Ferenc szerint „Vigh elvtárs úgy beszél, mintha a klerikális reakció megagitálta volna [...] az ellenség szól rajta keresztül”, 1952. augusztus 21-étől a pozíciót a korábban rendőrként szolgáló Cseh Lajos töltötte be.

³⁹ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 0071/1953. Jelentés az egyházügyi előadó március második felében végzett munkájáról, 1953. április 6. 3–4.

körlevelek útján] sokkal nagyobb hatással tudják érvényesíteni a lelkeskedő alsópapság felé, mint a békepapi mozgalom”.⁴⁰

AZ „ÚJ SZAKASZ” NYOMÁN FELVILLANT REMÉNYEK ÉS A KEMÉNYVONALAS RESTAURÁCIÓ VALÓSÁGA

Noha a hatalom célja az volt, hogy a hivatalos egyház a békepapi mozgalom által reprezentált irányvonalat képviselje, hiszen az alsópapság a dogmatikus engedelmesség okán az egyházi előjárók engedélyét tekintette mérvadónak, a valóságban a papi békemozgalomnak még mindig a vidéki alsópapság körében volt a legnagyobb elutasítottsága, mely tendenciát csak tovább mélyítették a helyi párt- és tanácsai szervek által elkövetett visszaélések. Viszont az 1953. júniusi „új szakasz” óta a békepapi mozgalom tagjai is bátrabban léptek fel a helyi hatóságoknál, legtöbbször a hittan beíratások során tapasztalt sérelmeik jogorvoslatával vagy éppen az államosított egyházi ingatlanok visszaigénylési kérelmeivel kapcsolatban. A kormány által az egyházaknak tett engedmények – különösen a hittan pótbéíratás –, a Mária-évre való készülődés, az egyházi járulékszedés, a bérmlásra való előkészítések megélénkülése miatt Cseh Lajos a tanácsok „rossz tömegkapcsolatait” okolta. Ebben volt is némi ráció, amennyiben a lelkipásztorok az egyházi rendezvényeket az előírásoknak megfelelően, időben bejelentették, a tanácsok azonban „nem mozgósították a társadalmi szerveket”,⁴¹ hogy kifejezetten a lelkipásztorok által bejelentett időpontokra szabadidős programokat szervezve akadályozzák az egyház ifjúságpasztorációs munkáját.

Az MDP KV 1955. márciusi határozata azonban minden konszolidációval kapcsolatos reményt elosztatott. A források tanúsága szerint a békepapok jelentős része tartott attól, hogy innentől kezdve egyrészt a Hazafias Népfront (HNF) – és rajta keresztül a mozgalom – veszít a jelentőségéből, illetve, hogy visszatér az 1953 június előtt uralkodó „kemény kéz” politikája. Első negyedéves jelentésében Cseh Lajos – a vezetőségnek tulajdonított elvárásoknak megfelelően – a megyei katolikus békepapi válaszmány egyöntetű, helyeslő⁴² véleményéről ír, amennyiben a püspöki kar az elmúlt másfél évben az állammal való kapcsolatát a főpapok személyes céljainak elérésére használta, míg a „lelkeskedő papságot

⁴⁰ MNL OL M-KS 276-89. 276. ő. e. K/6/1551/1953. Jelentés az ÁEH munkájáról, 1953. május 16. 204.

⁴¹ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 005/1954. Jelentés az egyházügyi előadó március első felében végzett munkájáról, 1954. március 1. 71. Társadalmi szervek alatt itt a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége értendő.

⁴² Ezalatt az aktuális, újfent „bekeményítő” politikai irányvonalat helyeslő békepapi vélemény értendő – ami az egyházügyi előadó részéről megint csak egy, a klérus egyes tagjai között tagadhatatlanul meglévő, túlélésre apelláló, pártállami szóhasználatból élve „opportunisták” tendenciájának a felnagyítása.

kiszolgáltatta egyes püspökök önkényének”.⁴³ A fentieket némiképp árnyalják a rendes tavaszi espereskerületi koronák, melyek arról tanúskodnak, hogy az együttműködő papság nagyon világosan látta az egyházpolitika irányváltása mögött álló hatalmi érdekeket.⁴⁴

A kötelező önkritikának az ÁEH is eleget tett: a hivatalos formula szerint az Állami Egyházügyi Hivatal „határozatlansága, liberalizmusa és jobboldali opportunizmusa” lehetővé tette a klérus számára az engedményekkel való sorozatos visszaéléseket, melyek közül – a hitéletet fellendítő tevékenységek mellett – kiemelkedtek az 1954-ben éves szinten összesen 500 000 forint értékű pót-egyháziadó gyűjtések – jellemzően azokról a területekről, melyek egyébként is adóhátralékban voltak az állammal szemben. Az így beszedett összegből országszerte kegszereket vásároltak, templomokat renováltak, melyekre engedélyt a helyi tanácstól, építőanyagot pedig számos esetben a téesszektől kaptak. Az MDP KV Agitprop Osztályának kiértékelő jelentése szerint az ÁEH túlbecsülte a katolikus egyház – és főleg Czapik Gyula egri érsek – együttműködését. A belső használatra készült dokumentumok a társadalmi valóság pontos ismeretéről tanúskodnak: a püspökkari körleveleket ugyan továbbra is fontosnak, ám a békepapi mozgalom tevékenységét többnyire formálisnak tartották. A békepapok az állami és egyházi hatóságok⁴⁵ elvárásai között egyensúlyozva, legtöbbször a helyi egyházügyi előadó és a tanács kifejezett kérésére beszéltek a hívek előtt „állampolgári kötelezettségeiknek” teljesítéseként a mezőgazdasági tervidőszakra vonatkozó, aktuális állami feladatokról – az alsópapság mozgalmon kívüli része azonban erre is csak akkor volt hajlandó, ha kifejezetten a felettes egyházi hatóságtól kapott rá utasítást. A párt mindenestre elmarasztalta az ÁEH-t, amennyiben az helytelenül értékelte az 1953 júniusa előtti politikai irányvonalat, s eltúlozta az egyházakat illető adminisztratív intézkedések hatásait. A jelentés szerzője visszamenőleg igazolja az „új szakasz” előtti eredeti, sztálinista egyházpolitika helyességét, kiemelve, hogy az egyházak felé tett engedmények mellett annak idején kifejezetten Horváth János ÁEH-elnök kardoskodott.⁴⁶

⁴³ MNL OL M-KS 276-89. 277. ő. e. K/6/239/1955. A Párt Központi Vezetőségének 1955. III. 9-én megjelent határozatával kapcsolatos róm. kat. papi észrevételek, 1955. március 11. 97–102.

⁴⁴ MNL JNSzML XXIII.26.b. (2. d.) Tiszántúli Espereskerület tavaszi korona, Tiszaörs, 1955. május 10. 72–74. „Ha Moszkvában esik az eső, miért kell nálunk is esernyőt nyitni?” „Miért csak Nagy Imrét vádolja a határozat, mikor a vezető szerep a Központi Vezetőségé?”

⁴⁵ Noha az Egri Főegyházmegye részéről – Szolnok megye viszonylatában a Tiszántúli, Karcagi, Törökszentmiklósi, Alsójárásági, Felsőjárásági Espereskerületek – Czapik Gyula érsek a saját embereit igyekezett bejuttatni a békebizottságokba, a megye római katolikus papságának másik, Váci Egyházmegyéhez tartozó részén – Szolnoki, Tiszajobbparti és Abony-Újszászi Esperesi Kerületek – sem Pétery József, sem Kovács Vince püspökök nem próbálkoztak ilyesmivel. 1952 közepétől egyébként az érsek maga is közeledett a papi békemozgalomhoz, mivel a püspöki kar elnökeként muszáj volt tárgyalnia a párt, a kormány és az ÁEH prominens képviselőivel. Az állami igények bizonyos szintű kiszolgálását az egyház fennmaradásának feltételeként értelmezte.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276-89. 277. ő. e. R/1380/1955. Kiegészítő feljegyzés az Állami Egyházügyi Hivatal jelentéséhez, 1955. június 22. 231–235.

Mindezzel egy időben „új lendületet kapott” a téeszésítés: az ÁEH 1955. szeptember 6-i kollégiumi ülésén, az MDP KV márciusi párthatározata alapján megszabta az egyházak feladatait a téeszfejlesztés támogatásában s az ellenállást tanúsító papok elszigetelésében.⁴⁷ A Veszprémi és Székesfehérvári Egyházmegyéek kivételével a püspökkari körlevelek is a kurrens egyházpolitikai irányvonal szellemében születtek. Noha a békepapi mozgalom sajtója szerint a hívek örülnek annak, hogy már az egyház is segít „a falu szocialista építésében”,⁴⁸ az egyházügyi főelőadói jelentéseknek a híreleti tendenciákat taglaló részénél a fenti okok miatt visszatérő motívum a csökkenő templomlátogatottság.⁴⁹ Az egyházügyi főelőadók szemszögéből nézve a sikeres végrehajtás legfőbb kritériumának a kistéleplülések párt- és tanácsi szerveivel, valamint a megyei békepapi választmánnyal való jó munkakapcsolat számított.

A legfontosabb súlyponti megye a Dunántúlon Somogy, az Alföldön pedig ismét Szolnok volt.⁵⁰ Cseh Lajos mind a soros megyei békegyűléseken, mind a lelkészköri értekezleten nyomatékosította a gyülekezet tagjaival való egyéni beszélgetés fontosságát, valamint azt, hogy a lelkipásztor az egyházközségi tanácstagokat, illetve a presbitereket győzze meg először a belépésről, annak reményében, hogy példájukat követni fogják. Ezzel kapcsolatban az egyéni gazdák belépési hajlandóságán túl a problémát az egyházközségi képviselőtestületi tagok foglalkozás és életkor szerinti megoszlása jelentette – főleg a Jászság területén. A katolikus békebizottság passzivitásában ezúttal nagyobb szerepet játszott a járási és községi párt- és tanácsi szervek bizonytalan magatartása; ezek nem sokkal korábban ugyanis még megrovásban részesültek a megyétől, amiért a megelőző másfél évben a helyi HNF-bizottságokon belül túl nagy mozgásteret hagytak

⁴⁷ Az ÁEH területfelelősei a kiszállásaikat is a súlyponti teleplülésekre összpontosították, s az adott gyülekezetben belül a lelkipásztor, aki az egyháztanácsi, presbiteri gyűlésen sikeresen győzte meg a tagok többségét a belépéssel kapcsolatban – ami aztán szélesebb körben a hívekre is hatott –, kongruakiegészítésben vagy akár kitüntetésben is részesítették. Ugyanakkor a nyári diszpozíciókat a belépést akadályozó lelkipásztoroknak a „téesz-községekből” való elhelyezéséhez igazították. Ezért a lelkipásztorok többsége a „semmit sem mellette, semmit sem ellene” álláspontjára helyezkedett: a püspöki körlevél szószerében való kötelező felolvasásával teljesítettnek látta a feladatát.

⁴⁸ „Egy délután a téesz-tagok között”. *Kereszt* 1955. november 6. (6.) 22. 2. A „szocialista építés” által felvetett okok jelen esetben a mezőgazdaság kényszerkollektivizálása miatti átalakuló életformát jelentik. Persze az is igaz, hogy a csökkenő templomlátogatottság ténye ellenére a hívó emberek is örülhettek, ha a teleplülésükön nagyobb infrastrukturális fejlesztésekre került sor, ugyanakkor ezzel kapcsolatosan a jelentés szerzője vélhetőleg direkt nem vonja le a következtetéseket: a forrás keletkeztetője által felépített, vélt és valós elvárásokra épülő fikció szereplői megegyeznek a békepapok „szocializmust építő közreműködésének örülő hívó dolgozók” tömegeivel.

⁴⁹ MNL OL M-KS 276-89. 278. ő. e. K/6/1145/1955. Jelentés a termelőszövetkezeti mozgalom és a mezőgazdasági munkák egyházak részéről történő támogatásának eddigi tapasztalatairól, 1955. október 11. 127–133.

⁵⁰ MNL OL M-KS 276-89. 278. ő. e. K/6/954/1955. Határozat az ÁEH munkájának megjavítására és az egyház reakciós tevékenységének visszaszorítására, 1955. augusztus 4. 1–2. Megyénként 8–10 súlyponti községgel számoltak. Somogy megyében az adott időszakban nem is volt egyházügyi főelőadó, Szolnok megyében pedig a főelőadó, a helyi szervek és a papság rossz kapcsolata dominált.

a klérusnak. Mindenesetre Cseh Lajos utasította a kerületi espereseket, hogy lelkipásztoraikkal igyekezzenek úgy szervezni a miserendet, hogy az ne ütközzön se a mezőgazdasági munkák, se az agitációs brigádok látogatásának időpontjaival.⁵¹

Októbertől megyeszerte újabb tagosítások kezdődtek, melyek kapcsán Cseh Lajos – az ÁEH Személyzeti Osztályának javaslatára – október 3-án találkozót kezdeményezett a megyei pártbizottság és a megyei katolikus papi békebizottság, valamint a kerületi esperesek között. Juhász Imréné tanácselnök a fiatal papság elzárkózásának problémáját vetette fel a jelenlévő esperesek előtt. Juhászné az 1950-es megállapodásra való hivatkozással kvázi az egyházi békefeladatok kötelező érvényének evidenciájára célzott, míg a koronákon és a békegyűléseken csak elvétve szóltak fel káplánok. Megkockáztatható, hogy a püspöki karnak a pártállam felé tett kényszerű engedményei ellenére, az esperesek és plébánosok igyekeztek a frissen végzett káplánokat minél tovább távol tartani a békepapi mozgalomtól. Kiss Imre jászladányi, Lékó Béla jászjákóhalmi és Kocsis Imre jászteleki plébánosok káplánjai kifejezetten megtagadták a tanács felkérését a téesszmozgalom szószéken való népszerűsítését illetően azzal az indokkal, hogy azt végrehajtani csakis a felettes egyházi hatóság utasítására áll módjukban. Réz Dezső ígéretet tett a káplánok szélesebb körű bevonására, de azt is kijelentette, hogy „nem lehet az esperes a kerület minden papjának a pesztrája”. Amellett, hogy a választmány tagsága továbbra is templomi prédikációk, személyes találkozók és sajtónyilatkozatok útján hirdette hívei körében a belépés fontosságát, a belépett gazdák további sorsát is figyelemmel kísérte, ez azonban már „templomi kereteken kívüli” tevékenységnek számított. Kérdéses, hogy Bárány Dezső esperes mennyiben játszott kezdeményező szerepet, de a Szolnoki Espereskerület több településén – Tiszaföldváron, Tiszavárkonyban, Töszegen, Újszászon és Zagyvarékason – a plébánosok számos alkalommal látogatták meg rövid időre a helyi téesszekben és gépállomásokon dolgozó híveiket.⁵² A Karcagi Espereskerület kapcsán viszont felvetődött, hogy Juhász József esperes a koronákon „szinte kiközösíti” a kerülethez tartozó és a békemozgalomban részt vevő papokat, mire az esperes – óvatosan kamatoztatva csekély zsarolási potenciálját – az állami hatóságok részéről a hittan beíratások során tapasztalt sajnálatos visszaélések említésével válaszolt, hozzátéve, hogy az egyezmény betartása az állam és az egyház számára kölcsönös érdek. Decemberre viszont a beléptetés ütemének lendülete – főként az őszi vetési munkálatok miatt – megtörni látszott. Dávid Ferenc megyei

⁵¹ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 0015/1955. Jelentés az egyházügyi előadó július második felében végzett munkájáról, 1955. augusztus 2. 98–101. „Felmértük a Jászapáti járásban, hogy kik a képviselőtestületi tagok és arra az álláspontra jutottunk, hogy tsz-be való beszervezésre alkalmas testületi tag nincsen. Ugyanis a képviselőtestületi tagok vagy osztályidegen elemek, vagy idősebb iparosok vagy nyugdíjasok.”

⁵² MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 0505/1955. Szeptember havi jelentés, 1955. október 3. 102–106. A *Néplap* ezeket a termelői munka megzavarásaként interpretálta, de valószínűsíthető, hogy ezek a „behatolási kísérletek” és „kérdősködések” ténylegesen az egyházközségi tagok hogylétének szóltak.

első titkár elégedetlen volt a mozgalom tevékenységével,⁵³ mivel többen arra hívtakoztak, hogy a községükben épp nem folyik „téesz-fejlesztés”.

„A TERMELŐSZÖVETKEZETI MOZGALOM EGYHÁZI TÁMOGATÁSÁNAK VESZÉLYEI”

A téeszésítés egyházpolitikai vonatkozásai, annak végrehajtásának társadalmi gyakorlata a vidéki egyházközségek szovjetizálásának kontextusában értelmezhetők. Jelen esetben a téeszésítés klérus általi népszerúsítését célszerű a diktatúra egyházközségeken belüli társadalmiasításának egyik lehetséges eszközeként értelmezni. Míg a negyvenes–ötvenes évek fordulóján a háború utáni hitéleti fellendülés és a frontális egyházellenes offenzíva párhuzamosan futó folyamatai közepette a klérus által tanúsított, a külföldi hatalmak beavatkozásában reménykedő nyílt szembeszegülés volt jellemző, a tervutasításos logikának megfelelően sebtében felállított, s ezáltal tevékenységüket tekintve formálisan működő egyházi békebizottságokkal, addig az ÁEH 1955. novemberi kollégiumi ülésén már teljesen más kép bontakozott ki. A békepapi mozgalom országos szintű – főleg a nyugati megyékre jellemző – kezdeményezései a párt és az ÁEH szemében veszélyforrásnak tűntek. A békepapok többségének tudatos előremenekülése itt korántsem a fennálló *status quo* passzív tudomásulvételét, hanem a dinamikus változó keretekhez való igazodással óvatosan kiépített pasztorációs rejtetekutak érvényesítési kísérleteit jelentette.⁵⁴ Ennek a pártállami nyelvhasználat által „tömegbefolyásként” címkézett törekvésnek a sikeressége az adott települések gazdasági-társadalmi, illetve felekezeti adottságain, valamint a lelkipásztor és a helyi hatóságok közötti személyközi kapcsolatrendszeren túl attól is függött, hogy a téesz, amelyikbe az egyházközség tagjai beléptek, a kollektivizálás mely szakaszában alakult. Egyelőre ugyan nem találtam átfogó, számszerűsíthető kimutatást a téeszeken belüli vallásos tagság számarányáról, de elképzelhetőnek tartom, hogy az 1949–1953 között alapított téeszeken belüli arány magasabb lehetett. A „dolgozók vallásos befolyása és vallási szertartásokon történő részvétele” munkaegység-levonással, a családtagok további mobilizációs lehetőségeit korlátozó intézkedésekkel, ritkább eset-

⁵³ MNL JNSzML XXXV.39.b. 150. ő. e. 0015/1955. November havi jelentés, 1955. december 2. 112–114. „Annak ellenére, hogy igen komoly mértékben vallásos személyek is lépnek be, nem komoly mértékben ténykedtek a papok.”

⁵⁴ MNL OL M-KS 276-89. 278. ő. e. K/6/1287/1955. Tájékoztató az egyházak támogatásának veszélyeiről a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban, 1955. november 25. 204–206. „Együttműködő viszonyoknak megvannak a veszélyei. [A békepapoknak a] vallástól még erősen fertőzött paraszti tömegek előtt szimpátiájuk, befolyásuk és megbecsülésük növekszik, másrészt számolnunk kell a jobboldali elhajlás veszélyének fokozódásával, különösen az alsó állami szervek viszonylatában, hisz az aktívan segítő papok is különösen és tudatosan tekintélyük és befolyásuk növelésére igyekeznek felhasználni az állami szervekkel kialakult jóviszonyukat. Növekszik az aktív lojalitást tanúsító papok száma, mert már a püspökkarban is értelmetlennek tartják a tsz-ellenes ágálást.”

ben pedig akár fizikai abúzzsal is járhatott.⁵⁵ Amennyiben viszont a téesz megalkotását a lelkipásztor a kezdetektől fogva figyelemmel kísérte, esetleg abban bárminemű szerepet játszott, s a fenti körülmény miatt, vagy attól függetlenül a tagjai közé nagyobb számban léptek be gyakorló hívők, akik a lelkipásztorral együtt szintén felismerték az új helyzet által kínálkozó lehetőségeket – ezekben az esetekben a pártállam a „klerikális reakció aktívahálózatáról” beszélt. A hívő téesztagokon keresztül ugyanis a békepapok és a „demokratikus gondolkodású lelkészek” becsempészhették a téeszek által megváltoztatott életrend kereteibe a vallásos élet biztosítékait.⁵⁶

Láthattuk a járszági régió és a Szolnoki járás esetében, hogy a városi és községi hatóságok egy diktatúra kereteihez képest mekkora teret engedtek a békepapoknak a közösség életének formálásában. Fenti körülményekben a jász vidékek tradicionális katolicizmusa mellett nagy szerepet játszott az azonnali eredményeket hajszoló tervutasításos logika és a meglévő káderállomány hiányos kompetenciája. Ezek megvallása természetesen a rendszer működésképtelenségének elismerését jelentette volna, így a problémákat taglaló jelentések visszatérő motívumaként a „békepapok túlszerepeltetésével” az „éberség elalvásának veszélye” jelent meg. A fenti területeken a békepapi választmány tagsága a szószéki prédikációk keretében, sajtónyilatkozatokban, vagy akár a gyülekezethez tartozó családoknál tett személyes látogatások alkalmával aktívan közreműködött. Annak ellenére, hogy a békepapokat a hívek sok esetben ellenszenvvel fogadták, megyei szinten szinte minden esetben azokon a „kulcspozíciónak” számító területeken jelentkeztek a legtöbben hitoktatásra, ahol ők szolgáltak, és ez árnyalja az őket övező egyöntetű ellenérzésről tanúskodó képet.⁵⁷ Az ÁEH a pártállami források által „hitéleti profitszerzésnek” kikiáltott, színlelt együttműködés kockázataira figyelmeztette az egyházügyi előadót – mely tendenciák javarészt a Nagy Imre-kormány által az egyház részére tett engedmények nyomán szaporodtak el.⁵⁸ A nagykunsági és tiszántúli régiókban viszont a rosszabb gazdasági adottságok miatt a nagyobb arányban jelenlévő, főleg

⁵⁵ Ezzel kapcsolatos módszertani szempontokat lásd Ö. Kovács 2012: 407–415.

⁵⁶ Ez a pártállam számára az alábbiakat jelenthette: a téeszközgyűlések menetének vontatottsága, rossz zárszámadási eredmények, üzemi balesetek. Ezzel párhuzamosan tapasztalható a hitéleti fellendülés, amit a templomlátogatottság és az egyházi szertartások számának emelkedése, továbbá az egyházi ingatlanok felújítása és a búcsújárások esetén a téeszek által építőanyagok, munkáskezek vagy járművek formájában nyújtott közreműködés jelez.

⁵⁷ A békepapok egy része a megváltozott társadalmi viszonyok között hajlandó volt a helyi hatalom képviselőivel kötött eme kompromisszumra, s az egyházi élet folytonossága érdekében hitéleti befolyásának, kapcsolatrendszerének a felhasználására – amellet, hogy ez a helyi tanácsi potentátók és egyes papok között a megyei pártbizottság szemében már túlságosan informális kapcsolatok kiépítésére adott lehetőséget a papok részére, s emiatt ez az együttműködés már átlépte a központilag engedélyezett kereteket.

⁵⁸ A másfél esztendő Nagy Imre-féle „reformidőszak” itt csak érintőlegesen szerepel, mivel a kormány által az egyháznak tett viszonylagos engedmények főleg hitéleti – pl. bérmlás és hittan beíratás – és anyagi – pl. templomrenoválás – jellegűek voltak, viszont a megyei papi békemozgalom ekkoriban keletkezett forrásai csak elenyésző esetben kötődtek az egyházközségi tagok téeszekbe kényszerítésének lelkipásztori recepciójához.

református vallású, szegényparaszti és agrárproletár lakosság nagyobb számban lépett be a téeszekbe, és ebben a folyamatban? az elszórtan közreműködő, népszerűlenebb és számarányában is kevesebb békepap elenyésző szerepet játszott. Közreműködésüket illetően mind bennük, mind a helyi hatóságban elutasító álláspont fogalmazódott meg. A rezsimnek ez szintén problémát jelentett, ugyanis a diktatúra hatékony társadalmiasítását célzó központi elvárásoknak nem felelt meg a papság többségének távolságtartása attól, hogy a hívek körében népszerűsítse a téeszítést, ugyanakkor a megyei pártbizottság számára további fejtörést okozott, hogy az érintett járások települési szintű párt- és tanácsi szervei is alig próbálkoztak ezen lelkipásztorok felhasználásával, sőt, kifejezetten durván bántak a papokkal. Ez szintén szembement a központi elvárásokkal.⁵⁹

Összességében kulcsfontosságúnak tartom Brezanóczy Pál érseki helynök címben szereplő mondatát – ez első olvasatra úgy tűnik, mintha a papság kollaboráló részének rendszerkonform nyilatkozata lenne; ugyanakkor a kijelentés az egyházi társadalom kényszermodernizáció során megváltoztatott életrendjének konfeszszionalizációs problémáira adott gyakorlati programpontjaként, az együttműködő stratégia mentén kialakított mozgástér leírásaként is értelmezhető. Emellett érdemes számításban venni az adott lelkipásztor habitusát, tapasztalatait, cselekvési lehetőségeit, valamint a lokális környezet és a történelmi mozgások függvénye által kínált mozgástér jó érzékkel való felismerésének és kihasználásának képességeit is. Az államhatalom és az egyházi társadalom vertikális viszonyrendszerén túl, az „elnyomás-elnyomatás” dimenziói helyett, egy teljesebb történeti kép kialakítása véggett célszerűbb a közép- és alsópapság érdekérvényesítő képességeit vizsgálni interperszonális kapcsolatrendszerének és érdekérvényesítési potenciáljának tükrében.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára (MNL JNSzML)

XXIII.4.c. Szolnok Megyei Tanács VB Titkársága, TÜK-iratok, 1951–1974.

XXIII.26.b. Szolnok Megyei Tanács VB Egyházügyi Titkárságának iratai. Számnélküli iratok, 1950–1991.

⁵⁹ A kisszámú, passzív békepapság és a nem pusztán elzárkózó, hanem az önkényes túlkapaszkodat gyakran alkalmazó helyi hatalom közötti határvonalak sokkal statikusabbak voltak a Tiszától nyugatra eső területekhez képest. Ez ugyan kevesebb problémát jelentett a megyei bizottságnak, ám a vonatkozó, központi politikai akaratnak mégsem felelt meg maradéktalanul, tekintve, hogy egy markáns kivételtől eltekintve (Kuncsorba) a helyi párt- és tanácsi szervek minimális próbálkozásokat tettek a téeszítés ily módú társadalmiasításának ügyében, melyhez némi, a papság felé teendő, minimálisan nagyvonalú gesztusra lett volna szükség. A tanulság az, hogy a rezsim számolt az egyházak társadalmi hatásával, a klérus együttműködő részére „transzmiszziós szíjként” tekintett és eszerint is állt a békepapokhoz, ám a végrehajtás fenti problémái, s az egyház mozgástere miatt a kényszerkollektívizálás országos történetének viszonylatában a békepapok felhasználása nem volt döntő jelentőségű.

- XXXV.39.b. Az MDP Szolnok Megyei Bizottsága apparátusi iratai, 1948–1956.
 XXXV.41.b. Az MDP Jászberényi Járási Bizottsága apparátusi iratai, 1949–1955.
 20. ő. e. Békebizottságok megszervezésével és munkájával kapcsolatos iratok, jelentések, jegyzőkönyvek, levelek, 1950–1951.
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 M-KS 276-89. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya iratai, 1950–1956.
- Népszámlálás 1949: 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként.* Budapest, 1996.
- Kereszt*, 1955.
Szabad Nép, 1950.
Szolnok Megyei Néplap, 1950–1951.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bogárdi Szabó István 1995: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen.
- Gál Máté 2023: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében (1950–1962)*. Budapest.
- Gárdonyi Máté 2015: Egyház a szocialista társadalomban – mint teológiai probléma. In: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*. Budapest, 9–14.
- Gárdonyi Máté – Horváth Gergely Krisztián 2017: Megtorlástól a kollektivizálásig. A „klerikális reakció elleni harc” a Veszprémi Egyházmegyében 1956 és 1962 között. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül a romok között.” A Veszprémi Egyházmegye 1945 és 1972 között. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2016. augusztus 24–25-én rendezett konferencia előadásai*. Veszprém, 133–195.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest.
- Horváth Gergely Krisztián 2022: A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle* (64.) 4. 805–824.
- Kálmán Peregrin OFM 2010: Dogma – történet. Módszertani kérdésfeltevés a katolikus egyház 1945 és 1990 közötti történetének értelmezéséhez. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 13–30.
- Kerek Béla 1989: A mezőgazdaság kollektivizálása Szolnok megyében 1948–1961. 1. rész. In: Botka János (szerk.): *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár évkönyve 4.* Szolnok, 147–187.
- Nagy Károly Zsolt 2019: „Az Igét szolgálni híven, de a mának...” A „szocialista lelkesztípus” kialakítása 1. A keretek átalakulása (1948–1963). In: Horváth Gergely

- Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2.* Budapest, 279–351.
- Orbán József Gyula 2001: *Katolikus békepapok mozgalma Magyarországon (1950–1956).* Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest.
- Ö. Kovács József 2015: *Vidéki Magyarország, 1945–1970. Dokumentumok földről, határolról, emberi sorsokról.* Budapest.
- Pál József 1995: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989).* Debrecen.
- Rigó Róbert 2019: Kettős szorításban. A Bácskiskunvári Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960). In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem.* Budapest, 295–315.
- Rigó Róbert 2020: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2019. Hagyomány, Identitás, Történelem.* Budapest, 165–199.
- Sulák Péter Sándor 2019: „A téesz-mozgalom egy csodás bűvópatak, mely tóvá alakul!” A kényszerkollektivizálás békepapi recepciója Szolnok megyében (1959–1962). In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2.* Budapest, 381–419.
- Szabó Csaba 2000: *Egyházi hangulatjelentések 1951–1953.* Budapest.

A Bokor papjai. Egy katolikus megújulási mozgalom egyházi hálózatai az 1970-es, 1980-as években

A Bulányi György (1919–2010) piarista szerzetes által az 1960-as évek végén megalapított Bokor katolikus bázisközösségnek az 1945 utáni magyar katolikus egyház történetében betöltött szerepét a mai napig ellentmondásos megítélés jellemzi, hiszen a szerzetes egyes tanításait a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1982 júniusában elítélte, őt magát pedig a nyilvános működéstől eltiltotta. Ügye ezt követően a Hittani Kongregáció elé került. Róma végül 1997-ben kimondta Bulányi rehabilitációját, de a szerzetes és a Bokor közösség ezt követően is marginális helyzetben maradt, s Bulányi tanait és életművét a magyar katolikus egyház érdemi párbeszéd híján sosem volt képes integrálni.

A legátfogóbb értékelést a mozgalom teológiájáról Máté-Tóth András vallás-szociológus adta német nyelven megjelent értekezésében.¹ Ha a Bokor mozgalom jelentőségét meg akarjuk érteni, mindenképpen szemünk előtt kell tartani Máté-Tóth azon megállapítását, mely szerint Bulányi működésének kivételessége abban rejlett, hogy teológiai választ adott az 1945 után bekövetkezett nagy horderejű társadalmi-politikai változásokra. Bulányinak az evangéliumok eredeti üzenetét megragadni kívánó teológiai művei, a Bokornak az ősegyházi mintát követő kisközösségi formája, az egyetemes papság elvének következetes végigvitele, az evangéliumok kiscsoportokban történő újraolvasása és újraértelmezése (végső soron pedig az egyház tartalmi és strukturális megújításának gondolata) mind ebből az indítatásból születtek. A magyar katolikus egyház és azon belül a hazai kisközösségek gyakorlatában ez így együttesen egyedülállónak számított, viszont összhangban állt a II. Vatikáni Zsinat szellemiségével, különösen ihletően hatott Bulányira a VI. Pál által 1965. november 18-án kihirdetett, *Dei Verbum* (dogmatikus konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról) kezdetű dokumentum.

Bulányi tanainak és a Bokor gyakorlatának további egyediségét az egyéni lelkiismeret középpontba állítása adta. Ennek az elvnek az érvényesítése különösen kockázatos volt egy totalitárius rendszerben működő, hierarchikus felépítésű egyházban. A tanulmány arra kíván koncentrálni, hogy milyen konfliktusok alakulhatnak ki az államhatalommal és az egyházi vezetéssel akkor, amikor egy közösség láthatóvá teszi, hogy a katolikus tanításban benne rejlik az „engedetlenség” gondolata, a lelkiismereti szabadság és meggyőződés melletti kiállás, s ennek

¹ Máté-Tóth 1996.

érdekében olyan civil technikák alkalmazása, melyek az adott politikai-intézményi keretek között mindenképpen szokatlanok és provokatívak. A dolgozat az eddigi szakirodalom felhasználása mellett az Állami Egyházügyi Hivatal vonatkozó iratanyaga, állambiztonsági jelentések, valamint a Bokor-szamizdatirodalom és a Bokor-tagokkal készült interjúk alapján kívánja bemutatni a közösség történetének ezen aspektusát.

A Bokor katolikus bázisközösség történetét többféle értelmezési keretben vizsgálhatjuk.² Megszületése – mint ahogy ezt Bulányi egyértelműen megfogalmazta visszaemlékezéseiben és számos vele készült interjúban – nem függetleníthető a Vatikán keleti politikájától, a magyar állam és a Szentszék közötti 1964-es részleges megállapodástól és annak következményeitől.³ Létrejöttét tekinthetjük ugyanakkor a katolikus önértelmezés megújítására tett kísérletnek is, mint ahogy azt Árpád von Klimó tette.⁴ A szerző Lorenzo Milani olasz pap és Bulányi György tevékenységét állította párhuzamba. Véleménye szerint eltérő politikai-társadalmi környezetben ugyan, de mindketten a katolikus megújulás szimbolikus alakjává váltak. Klimó összehasonlítása alapján megállapítható: tevékenységüket a tekintélytisztelet elvetése, az engedelmesség megkérdőjelezése (pontosabban: az egyéni lelkiismeret követésének hangsúlyozása), a szegénységhez való odafordulás, a fogyasztói társadalom és a konformizmus elutasítása, a radikális pacifizmus, a kics csoportos formában történő, nem hierarchikus oktatási forma preferálása és a II. Vatikáni Zsinat progresszív értelmezése jellemezte.

Klimó azt is kijelenti:

„[...] érdemes a nem egyházi vagy vallásilag nem elkötelezett történetírás számára is vizsgálat tárgyává tenni a magyar társadalomban 1945 után vallási téren végbemenő változásokat, és egyben kritikusan szemlélni a sokkal inkább csak állítólagos, mintsem bizonyított szekularizációs feltevéseket.”⁵

Az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején valóban megfigyelhető a magyar katolikus egyházon belül a kisközösségi élet fellendülése, és elsősorban a fiatalok körében végzett pasztoráció megújulása. Ennek egyik legszembeűnőbb jelensége volt az 1971-ben Kismaroson kezdődő, majd 1978-tól Nagymaroson folytatódó ifjúsági találkozók létrejötte, s az új egyházzenei formák megjelenése.⁶ Mezey András az 1961-től a hatvanas évek végéig tartó időszakot a kisközösségek

² A Bokor elnevezés Bulányi Györgynek a közösség 1974-es *Karácsonyi Ajándék* című szamizdatkiadványa 3. kötetében megjelent, *A jézusi célkitűzés megvalósításának szociológiai vonásai* című tanulmányából ered, amelyben a párhuzamosan létrejövő kics csoportokat nevezte bokornak. KarAj 1974/2: 135–159. A megnevezés azonban csak lassan állandósult, a lelkiismereti mozgalmat s annak tagjait még a 80-as évek elején is inkább a „bulányista” jelzővel illették. A mozgalomról máig a leg részletesebb áttekintés: Máté-Tóth 1996, újabban pedig Benyhe 2015.

³ Szakolczay [1989]: 64–65; Bulányi 1993: 39–44.

⁴ Klimó 2007.

⁵ Klimó 2007: 134.

⁶ Kamarás 1989.

„jégkorszakának” nevezte, a hatvanas évek végétől (az első beat-mise 1967-es bemutatásától) az 1976–1977-ig terjedő szakaszt azonban egyértelműen a hazai és külföldi eredetű lelkiségi mozgalmak terjedésével, megerősödésével jellemezte.⁷ Horváth Zsuzsa vallásszociológus szerint az ötvenes-hatvanas éveket meghatározó erős represszió után a hetvenes években azok, akik csak kényszerből alkalmazkodtak az ideológiai-politikai elvárásokhoz, és megtartották a hitüket, ismét az egyház irányába tájékozódtak.⁸ Kérdés persze, hogy ezeknek a lelkiségi mozgalmaknak mennyire sikerült a katolikus egyházhoz sohasem kötődő vagy attól már elforduló személyeket (újra) megszólítani, s mennyire inkább csak a hagyományos vallásgyakorlatba belenőtt, de annak tartalmi megújítására fogékony híveket tudták integrálni. A Magyarországon a 70-es években működő bázisközösségek (Regnum Marianum, Bokor, karizmatikusok, Fokoláre Mozgalom, taizéi csoportok) létrejöttének, tevékenységének és önképének mikroszintű történeti vizsgálata nemcsak az egyházon belüli megújulási törekvéseket, hanem a civil társadalom e sajátos szegmensének autonómiatörekvéseit is láthatóbbá teheti – s ilyen értelemben a társadalomtörténet érdeklődésére is számot tarthat.

Schanda Beáta szerint a Bokor közösség összetartozásának alapja Bulányi György *Keresétek az Isten Országát* (KIO) című többkötetes alapművében megfogalmazott, a jézusi örökséggel és az ebből következő etikával való azonosulás.⁹ Ennek lényege: az Isten = Szeretet, a Szentháromság = Szeretetközösség, az Isten Országá pedig a szeretet birodalma. A Bokor közösségben a szeretet életre váltásának gyakorlata az adás, a szolgálat és a békeségteremtés (vagy másként: az erőszakmentesség, erő-nem-alkalmazás) hármas eszményében kristályosodott ki. „Ezeket az erkölcsi elveket a Bokor tagjai közösségi kapcsolatok hálózatában igyekeznek egyre jobban megérteni és megélni” – fogalmazott a szerző.¹⁰ E hármas eszménynek megfelelően a közösség tagjai a gyónásra, a lelkievezetővel való beszélgetésre készülve elsősorban az idő-, a pénz- és a szeretetadással való elszámolásra koncentráltak. A tagok jövedelmük meghatározott részét közösségi és karitatív célokra fordították. Az adástörvény talán leglátványosabb megnyilvánulása volt, hogy rendszeresen támogatták a harmadik világ szegényeit, mindenekelőtt Cedrik Prakash indiai jezsuita iskolahálózatát. Az erőszakmentesség pedig 1979 őszétől a katonaság megtagadásában vált kézzelfoghatóvá, s komoly, nemzetközi visszhangot is kiváltó jelenséggé. A Bokorban hangsúlyos elvárás volt a folyamatos önnevelés és önképzés, az egyes közösségek önálló szellemi műhelyként dolgoztak. A Bokor-eszmények között szerepelt még a nagycsalád, az egykeresős családmódel és a hármas eszmény következményeként a kicsiség, a hatalomnélküliség, a társadalmi alulértékelés.

A Jézussal való lét- és magatartásbeli azonoság, valamint sorsazonosság, azaz az üldözöttség vállalása központi eleme volt a Bokor identitásának: „Ha tehát

⁷ Mezey 2013: 20–21.

⁸ Horváth 1987: 109.

⁹ Schanda 1998.

¹⁰ Schanda 1998: 552.

engem üldöztek, titeket is üldözni fognak.” (Jn. 15, 20), valamint „Nem nagyobb a szolgál uránál, sem a tanítvány mesterénél” (Mt. 10, 24). Bulányi az 1945 után bekövetkezett társadalmi-politikai változásokra adott válaszában azonban mégsem az üldözöttség-áldozatiság narratíváját hangsúlyozta, ezt ugyanis politikai rendszerektől függetlenül a Jézust követők természetes állapotának tekintette.¹¹ Bulányi már 1949-ben eljutott az ellenségszeretet gondolatához, amely a *Szeretet az Isten* című korai munkájának is egyik fő mondanivalója. A közösség egyik tagja, Demeczky Jenő a vele készített interjúban a Bokor és a többi kisközösségi mozgalom közötti leglényegesebb különbséget az ellenségszeretet középpontba állításában látta,¹² maga Bulányi pedig egy vele készült interjúban így fogalmazott: „a kisközösség a forma, a tartalom az ellenségszeretet”.¹³ Ez a gondolata tehát az a tartalmi elem, amely a legerősebb kapcsolatot jelenti Bulányinak az 1952-es letartóztatását megelőző tevékenységével, valamint az a felismerés, hogy az evangélium tanítása politikai rendszerektől függetlenül életre kelthető és megélhető.¹⁴

Fontos különbség volt még a többi lelkeségi mozgalomhoz képest, hogy a Bokorban az egyetemes papság jegyében a civileknek kezdettől fogva strukturálisan is ugyanolyan fontos szerepük volt a közösségszervezés és közösségvezetés terén, mint a papoknak, szerzeteseknek. Ez alapvetően változtatta meg a laikusok szerepértelmezését és a Bokor-papok identitását. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a papok erőfeszítései döntően járultak hozzá az egyes csoportok létrejöttéhez, a közösségek működéséhez szükséges infrastrukturális háttér biztosításához, s nem utolsósorban a szerepük is megkerülhetetlen volt a mozgalom tagjainak lelki gondozásában, még akkor is, ha a lelkivezetést idővel civil férfiak és nők is magukra vállalhatták. Bulányi 2003. február 7-i naplóbejegyzésében, az 1980-ban keletkezett *Egyházrend* című írásában kidolgozott, kisközösségalapú egyházmodell kritikáját is megfogalmazva, a következőket írta:

„[H]ogyan jussunk vissza oda, hogy legyenek szemináriumba elmenni kész fiaink, s azokat felszentelni kész egyházmegyes püspökeink? Nagyjából húsz év óta nem szenteltek közülünk az egyházmegyes püspökök maguknak papot a Bokor tagjai közül. Mire és minek nekünk a papok? Mert az első nemzedéket Török, Juhász, Himfy, Lakos, Bulányi nevelte – ha mellettük azért civilek is –, még hozzá börtönöket vállalva ezért. Mert a második nemzedéket Halász, Dombi, Barna, Tarnai, Ko. Laci, stb. egészen a legfiatalabb Vincze Józsiig, Szabó Gyusziig nevelte – ha mellettük azért civilek is. De a munka dandárját alighanem a papok végezték. A harmadik nemzedék regrutálódása körüli nehézségeink alighanem abból (is) adódnak,

¹¹ Bulányi 1993: 30.

¹² Interjú Demeczky Jenővel, 2022. április 21.

¹³ Bulányi 2012.

¹⁴ Máté-Tóth 2012.

hogy nincs pap, aki produkálni tudja számukra, amit az első két nemzedék számára papok produkáltak.”¹⁵

Ez a tanulmány éppen ezért a Bokor közösséghez csatlakozó papok csoport-profilját kívánja megrajzolni: kik voltak azok, akik az 1970-es, 1980-as években hosszabb vagy rövidebb ideig azonosulni tudtak a Bokor teológiájával és gyakorlatával?¹⁶ Hogyan alakult meg az első, papokból álló Bokor közösség, miként épült ki Bulányi körül ez a típusú kapcsolati háló, s ennek milyen rétegei voltak? Milyen volt a későbbiekben a Bokor-papok generációs megoszlása, mely szemináriumokból kerültek ki, milyen konfliktusaik voltak egyházi előjáróikkal, ki tartottak-e papi hivatásuk mellett, vagy idővel a civil életet választották? Fontos kérdés, hogy az „egyházi ellenzéknek” tekintett Bokor közösség rendelkezett-e megfelelő papi utánpótlással a rendszerváltás időszakában, s hogy az e téren jelentkező probléma megoldására milyen stratégiát választottak.

A kilenc társával 1952. augusztus 28-án letartóztatott és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Bulányi György 1960 decemberében amnesztiával szabadult a börtönből. Visszaemlékezésében Bulányi arról írt, hogy még börtönbüntetése idején, annak utolsó állomásán, Márianosztrán megfogadta, többé nem hoz létre kis-közösségeket.¹⁷ Elmondása szerint évekig szinte kizárólag csak korábbi, szintén börtönből szabadult munkatársaival, az ún. második Bulányi-perben elítélt Fekete Gabriella hitoktatónővel, továbbá a Szociális Missziótársulat tagjával, Vadas Évával és Juhász Miklós piarista szerzetessel járt össze névnapok alkalmával.¹⁸ Bulányi egykori debreceni tanítványa, Kállay Emil piarista szerzetes a vele készült interjúban ugyanakkor elmondta: volt osztálytársával, a szintén piarista Terényi Lajossal és Bulányival hármásban már a hatvanas évek elején-közepén elkezdtek elemezni az evangéliumokat, s megbeszélték, hogyan is képzelte Jézus az Isten Országát.¹⁹ Bulányi 1964-ben kezdte el írni a Bokor szempontjából alapvetésnek tekinthető, *Keressétek az Isten Országát* című szintézisét, amely 5 részből áll, de számozott kiadása 6 kötetes (a 3. rész eredetileg két kötetben készült el): hét év munkájába telt, míg a mű többszöri átdolgozás után elnyerte végleges formáját.²⁰ Bulányi Márianosztrán tett fogadalma után 7–8 évvel, tehát a hatvanas évek végén, a KIO írása közben kezdett el ismét közösségeket szervezni. Egyfelől korábbi tanítványaival, csoporttagjaival vette fel a kapcsolatot, de maga köré gyűjtötte Juhász Miklós egykori csoportjainak néhány tagját is – ők alkották a Bokorban az idősebb nemzedéket (Öregek I. és Öregek II. közösségek). Más-

¹⁵ Bulányi 2000–2003.

¹⁶ Hasonló elemzésre vállalkozott Horváth Gergely Krisztián, amikor a Mindszenty József veszprémi püspökkel együtt 1944 novemberében letartóztatott 25 pap és kispap életútját mutatta be. Horváth 2018: 178–189.

¹⁷ Bulányi ezzel kapcsolatos visszaemlékezése Bulányi é.n. [2005]: 189.

¹⁸ Bulányi é.n. [2005]: 152.

¹⁹ Interjú Kállay Emillel 2015 januárjában és februárjában.

²⁰ Az elemzés módszeréről Bulányi é.n. [2005]: 164, 170, 172.

felől a hatvanas évek közepétől, második felétől elkezdett egyénileg foglalkozni fiatalokkal: elsőként Demeczky Jenővel, Debreczeni Zsuzsával és Turiák Ildikóval, majd valamikor 1968 végén alakult meg a Fiatalok I. elnevezésű közösség.²¹ A hatvanas évek végén Bulányi körül megjelentek azok a papok is, akik a következő években bekapcsolódtak a Bokor mozgalom életébe.²²

AZ ELSŐ PAPI KÖZÖSSÉG

Bulányi először 1970-ben szervezett lelkigyakorlatot új közösségei számára, az ekkor 6 fős papi közösség Pécelen, Halász Endre plébániáján gyűlt össze. Visszaemlékezésében Bulányi Halász Endrén kívül Bisztrai László, Dombi Ferenc, Barcza Barna és Thiry István nevét említette. Belőlük jött létre a Papok I. csoport, ide csatlakozott rövidesen Havasy Gyula és Szegedi László is, majd valamivel később az ifjabb nemzedékhez tartozó Kovács Tádé esztergomi káplán és az 1972 januárjában közúti balesetben, tragikusan fiatalon elhunyt gemzsei plébános, Czako Imre.²³ A közösség tagjai négyhetente találkoztak valamelyikük plébániáján, a találkozó reggel 9-től délután 3-ig tartott, közös ebéddel egybekötve.²⁴

Az első papi közösség tagjai közül többen már az 1952-es letartóztatását megelőző időkből is ismerték a piarista szerzetest. Thiry István Bulányi legfiatalabb öccsének, Lászlónak volt iskolatársa a mátyásföldi Corvin Mátyás Gimnáziumban, ő a későbbiekben nem lett aktív tagja a Bokor közösségnek, csupán annak peremén mozgott egy ideig. Halász Endre és Havasy Gyula az 1940-es, 1950-es évek fordulóján kapcsolatban állt Bulányiék mozgalmával, sőt személyesen is találkoztak a szerzetessel.²⁵ Az is bizonyos, hogy Bisztrai László tudott tevékenységükről, és az általuk készített korai samizdatirodalom néhány darabja (*Szeretet*

²¹ Interjú Debreczeni Zsuzsával, 2022. április 1.; Interjú Demeczky Jenővel, 2022. április 21.

²² Bulányi é.n. [2005]: 175–183.

²³ Halász 1915-ben, Bisztrai 1920-ban, Dombi 1927-ben, Barcza 1931-ben, Thiry István 1933-ban, Havasy 1920-ban, Szegedi 1934-ben, Kovács 1944-ben született. Halászt, Havasyt és Bisztrait Bulányihoz hasonlóan még 1945 előtt szentelték.

²⁴ Erről Bulányi György beszélt egy, a Hang közösség két tagja által 2010 elején készített interjúban. Az interjút Mlecsenkov Angel bocsátotta rendelkezésemre.

²⁵ Bulányi 1952. szeptember 17-i vallomása szerint 1950 áprilisában az AC irodájában tartott megbeszélésen Halász ott volt, és hozzá is szólt az elhangzottakhoz. Bulányi 1952. október 1-jén tett vallomásában pedig arról beszélt, hogy a mozgalomban részt vevő papok utolsó összejövele 1952. augusztus 11–14. volt Budapesten, ezen részt vett Havasy Gyula is. ÁBTL 3.1.5. O-11959 Lombardisták. Bulányi 1996-ban, Havasy temetésekor így emlékezett kapcsolatuk kezdetére: „Akkor szenteltek, amikor a Felvidék éppen hazatért, s harmadik papi évében utánamész a Csallóközből a Cseh-medencébe deportált híveidnek. A békeszerződés után kiutasítanak, és Te idehaza Juhász Miklós, szintén hazaköltözött testvérünk oldalán már a negyvenes évek végén elkezdted a 15 évvel később pápai enciklika által az Egyház reménységeként ajánlott kisközösségi munkát, mely az ateista diktatúra idején apostolokat nevel Jézusnak s egyházunknak.” Bulányi 1996.

az Isten, *Papi rekollekciós elmélkedések*) is birtokában volt,²⁶ továbbá 1949-ben részt vett lelkigyakorlataikon is,²⁷ bár személyes kapcsolat ekkor még nem alakult ki közöttük. Visszaemlékezésében Bulányi arról írt, hogy Szegedi Lászlóval először 1949-ben találkozott Pécsen: „Akkor középiskolás volt, s a Tettyén ismertem meg, amikor Ágoston Julián meg Cserháti meghívtak a pécsi egyetemistákhoz.”²⁸ Bulányi azt már nem tudta felidézni, hogyan vették fel újra a kapcsolatot, Szegedi azonban egy vele készült interjúban elmondta, hogy az ismeretség a szintén váci egyházmegyes Barcza Barna révén elevenedett fel.²⁹ Szegedi és Barcza egyébként akár már a Központi Szemináriumról is ismerhette egymást: az 1958–59-es tanévben Barcza elsőéves, Szegedi pedig ötödéves teológushallgató volt, így közösen vehettek részt a szeminaristák között 1959 elején kibontakozó ellenállásban. A Budapesti Központi Papnevelő Intézet növendékei 1959. január 23-án megtagadták, hogy részt vegyenek az *Opus Pacis* békegyűlésén.³⁰ Szegedi a megtorlás következtében elbocsátott diakónusok közé tartozott, őt 1959. november 30-án szentelte fel Szabó Imre esztergomi segédpüspök.³¹ Barcza pedig először Tabódy István segítségével magánúton, majd vidéken, a szegedi szemináriumban kényszerült folytatni tanulmányait 1960 őszétől.³²

Bulányi, miután szabadulása után hiába jelentkezett papi beosztásért Hamvas Endre csanádi püspöknél, fizikai munkaként helyezkedett el, majd Fekete Gabriella közvetítésével vette fel a kapcsolatot az 1951 óta Pécelen plébánosként működő Halász Endrével, aki lehetővé tette számára, hogy vasárnaponként kiegészítőként dolgozzon, s misét mondjon a plébánián. 1961-ben életre szóló barátság vette kezdetét Halással, s a későbbiekben Pécel a Bokor mozgalom egyik fontos bázisa lett. Bulányi a péceli plébánosnál találkozott személyesen Bisztrai Lászlóval is, Havasy Gyulával pedig a 60-as évek elején elevenítette fel az ismeretséget. Havasy azért is játszott később különösen fontos szerepet, mert jó másfél évtizedig többnapos papi lelkigyakorlatokat szervezett Pannonhalmán:

„Valamikor a 60-as évek során indítja el a nyolcnapos pannonhalmi papi lelkigyakorlatok sorozatát. Isten csodája, hogy engedte ezt neki az ÁEH. Vagy tíz éven keresztül folytak ezek a pasztorális megbeszélésekkel dúsított találkozók. Mintha a magyarországi papság lelki krémje találkozott volna itt egymással! Hatvanan-hetvenen is összejöttek, és nyolc napra! Majd a 70-es évek második felében Lékai veszi el tőle ezek további megrendezésének lehetőségét. Azt hiszem, az is, hogy rendezhette, s az

²⁶ Lásd erről a Kornél fedőnevű ügynök 1952. március 31-i jelentését. ÁBTL 3.1.5. O-11959/1 Lombardisták.

²⁷ Bisztrai László 1953. szeptember 25-i kihallgatása. ÁBTL 3.1.9. V-111700/1 Benke Sándor és társai.

²⁸ Bulányi é.n. [2005]: 182.

²⁹ Szegedi 1995.

³⁰ Bertalan 2010.

³¹ Bertalan 2010: 123.

³² Székely 2011: 130, 141, 144, 147, 151, 157, 439, 597, 606, 619, 624, 631.

is, hogy nem rendezhette tovább, következménye volt a Vatikán s a magyar állam közt létrejött megállapodásnak, kezdeti és kibontakozó fázisának.”³³

A Bokor-papok idősebb nemzedékéhez tartozó Tarnai Imre Havasyn keresztül kapcsolódott be a közösség életébe, ismeretségük még az 50-es évekre datálódott: 1952–53-ban mindketten Szécsényben voltak káplánok.³⁴ A már említett két fiatalabb pap, Czákó Imre és Kovács Tádé pedig a pannonhalmi lelkigyakorlatokon ismerkedett meg Bulányival.³⁵

Az első papi közösség tagjai közül nem Bulányi volt az egyetlen börtönviselt: Thiry Istvánt az 1961-es Fekete Hollók-akció során, a Bolza Marietta és társai elleni per másodrendű vádlottjaként öt évre, 1964-ben, a második Regnum-per alkalmával pedig újabb három évre ítélték.³⁶ Havasy szécsényi káplánként 1953-ban a hitoktatáshoz szükséges segédanyagok sokszorosításáért, pontosabban a sokszorosító be nem jelentéséért hét hónapot kapott.³⁷ Az 1952-től Vác-Hétkápolnán szintén káplánként működő Bisztrai az akkor még az ELTE Természettudományi Karán egyetemi tanulmányait végző Barcza Barnával együtt 1954 januárjában 8, illetve 6 évre küldték börtönbe a Népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt. Bisztrai vizsgálati anyagából tudható, hogy miután 1953-ban a kormány Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepét munkanappá nyilvánította, ő arra kérte a híveket, hogy tiltakozzanak a döntés ellen. Ezt követően pedig nem olvasta fel a püspöki karnak az 1953. május 10-én kelt körlevelét a közelgő választásokkal kapcsolatban. Emiatt szabadságolták. Közvetlenül letartóztatása előtt több helyen kisegítő lelkészként dolgozott a váci egyházmegyében.³⁸

A KÖZPONTI SZEMINARISTÁK

Bulányi visszaemlékezése szerint Barcza Barnát 1967-ben a Vácott élő rendtársa, Juhász Miklós küldte hozzá.³⁹ Ettől kezdve Barcza a Bulányi körül kialakuló papi közösség meghatározó alakja lett – erről tanúskodnak annak a Székely József fedőnevű ügynöknek a jelentései is, aki 1969-ben egy rövid ideig Barcza káplántársa volt a hatvani főplébánián.⁴⁰ Rövidesen Barcza összeismertette Bulányit unokatestvérével, Dombi Ferencel, aki ekkor Halásztelken teljesített papi szolgálatot. Ide hívta meg 1969-ben a piarista szerzetest rendszeres fizetés ellenében

³³ Bulányi 1996; Havasy 1990: 402.

³⁴ Schanda 1999: 22.

³⁵ Bulányi 1988: 46.

³⁶ Vö. Havasy 1990: 404; Wirthné 2015: 189. 631. jegyzet; Dobszay [1991]: 146.

³⁷ Havasy 1990: 402.

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111700/1 Benke Sándor és társai.

³⁹ Bulányi é.n. [2005]: 175.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.2. M-31024, M-35963 Székely József, különösen M-35963 1970. június 8-i, 1970. július 2-i jelentés.

az adminisztrátori teendők ellátására. Pécel mellett Halásztelek és környéke is fontos szerepet töltött be a Bokor életében, hiszen hamarosan itt is új közösségek alakultak. Bulányi pedig váratlan lehetőséget kapott arra, hogy a teológushallgatók körében is követőkre találjon.

Halásztelekre való volt ugyanis az esztergomi szemináriumban tanuló Király Ignác, aki 1969 elején találkozott először a piarista szerzetessel, s rövidesen a Bokor közösség egyik kulcsfigurájává vált. Király az első két év befejezése után felkerült a Központi Szemináriumba, ahol 1970-ben székesfehérvári egyházmegyes kispapokból létrehozott egy közösséget. Ennek tagjai Bohn István, Csiky Lajos voltak, hozzájuk csatlakozott Gromon András, majd Kispál György. Heti rendszerességgel tartott összejöveteleiken szentírási szövegeket elemeztek, s az újabb teológiai irodalmat tanulmányozták. Csiky Lajos a vele készült interjúban elmondta, hogy milyen kivételes élményt jelentett az 1973-ban Zebevényben, a Regnumhoz tartozó Deák család házában az ország különböző szemináriumából érkező 15–20 teológushallgató számára megtartott lelkigyakorlat, amelyet Bulányi vezetett. Csiky kiemelte, mennyire megragadta az ott hallott „tisza beszéd”, szemben azzal a sok „elkenéssel” és az állam iránti lojalitással, amit a teológián hallott. Ugyanígy nagy hatással volt rá az előadott erkölcsstan „jézusi radikalitása”.⁴¹ Professzoraik tudtak ugyan a tevékenységükről és Bulányival való kapcsolatukról (volt olyan teológustársuk és tanáruk, aki jelentéseket adott róluk, mint például a Rajnák Vilmos vagy a Hajós fedőnevű ügynökök), de tanulmányaik befejezése s felszentelésük elé ekkor még nem gördítettek akadályt.⁴² Ugyanakkor később szolgálati helyükön a Bokor mozgalomhoz való tartozásuk miatt káplánként rendszeresen konfliktusba keveredtek plébánosaikkal, egyházi előjáróik pedig áthelyezésekkel igyekeztek ellehetetleníteni közösségszervező munkájukat.

Gromont 1976. június 24-én szentelték fel, s 1981 őszén történt felfüggesztéséig négy helyen, Tökölön, Pilisszentivánon, Sárbogárdon és Pomázon szolgált káplánként. Pilisszentivánon tarthatott ifjúsági hittant, Tökölön és Sárbogárdon azonban egyáltalán nem foglalkozhatott fiatalokkal, Sárbogárdról pedig plébánosa a közösségi találkozóira sem akarta elengedni. Pomázon csak az általános iskolások hitoktatását bízták rá, a családok látogatását azonban már megtiltották neki, ahogyan azt is, hogy ismerőseit a plébánián fogadja. 1977 januárjában a rendőrség mindkét útlevelét bevonta.⁴³

Némileg másként alakult Csiky Lajos élete. Őt 1975-ben szentelték, 1974 decemberében, még teológushallgatóként vonták be útlevelét, miután több társával együtt teológiai tárgyú könyveket akart átvinni Romániába, de a határ túldoldalán feltartóztatták őket. Első szolgálati helyéről, Bicskéről 1977-ben, 1 év 2 hónap után Móra helyezték. Itt a békepaként számontartott plébánosa, Kiss János nem akadályozta ugyan munkáját, de Lovrek Károly, a Fejér megyei

⁴¹ Interjú Csiky Lajossal, 2022. június 22.

⁴² Interjú Király Ignáccal, 2022. június 9.

⁴³ Interjú Gromon Andrással, 2022. április 7.; KarAj 1981/9. 64–66.

egyházügyi megbízott többször is igyekezett nyomást gyakorolni rá, hogy szakítsa meg a kapcsolatot Bulányival. 1981 végén végül otthagyta a papi hivatást, és a civil életet választotta. Király Ignác pedig még diakónusként döntött úgy, hogy megnősül, ő már családos emberként hozott létre Érden több kiscsoportot, s máig a Bokor közösség egyik meghatározó alakja maradt.

A civilek közösségszervező tevékenysége a 70-es években, különösen annak második felében már kevesebb nehézségbe ütközött, mint a papoké, akiket előljáróik diszpozícióval, sőt felfüggesztéssel szankcionálhattak – bár kétségtelen, hogy a civilek tevékenysége sem volt kockázat nélküli, hiszen egyetemről vagy munkahelyről való elbocsátással is járhatott. A Bokor közösséggel kapcsolatba kerülő teológushallgatók és fiatal papok számára vonzó példa volt a civilek hiteles kereszténysége. Csiky Lajos a vele készült interjúban elmondta, hogy őt az 1974-ben Pilisszentlelken, Havasy Gyulánál tartott lelkigyakorlaton nemcsak Barcza Barna elmékedése, de az ott jelen lévő, nagyjából húsz civil komoly elkötelezettsége is lenyűgözte.⁴⁴ Horváth József még harmadéves teológushallgatóként került fel Győrből a Központi Szemináriumba. Csiky Lajossal ő is részt vett a Barcza által tartott lelkigyakorlaton, ami rá is nagy hatással volt: megerősítette hivatásában, s abban, hogy a magyar egyház jövőjét a kisközösségek jelentik.⁴⁵

Az 1970-es években tehát több, a Központi Szemináriumban végzett „bulányista” papot szenteltek fel: Bohn István (1973), Csiky Lajos (1975), Gromon András (1976), Kispál György (1978) a székesfehérvári, Horváth József (1975) a győri egyházmegyében kezdte meg szolgálatát. Ezzel párhuzamosan indult el azon regnumos papok újabb generációjának a működése, amelynek tagjai az előző évtizedben több hullámban bebörtönözött, idősebb regnumos atyák neveltjei voltak: Diószegi László (1970), Turcsik György (1971), Blanckenstein Miklós (1972), Kemenes Gábor (1973), Blanckenstein György (1974), Duskár Balázs (1975), akiknek szintén fontos szerepük lett a hazai ifjúsági pasztoráció megújításában. A két lelkiségi mozgalom fiatalabb képviselői még a szemináriumi évekből ismerték egymást, és ez a két irányzatnak a 80-as évek elején bekövetkezett, jórészt mesterséges szembeállításáig lehetővé tette a párbeszédet és adott esetben az együttműködést közöttük.

A BOKOR TEREI AZ INTÉZMÉNYES EGYHÁZBAN

A Bokor idősebb nemzedékének tagjai, Halász Endre, Bisztrai László, Barcza Barna, Szegedi László a váci, Havasy Gyula, Tarnai Imre az esztergomi, Dombi Ferenc pedig a székesfehérvári egyházmegyéhez tartozott – tevékenységük tehát elsősorban az ország középső területére koncentrálódott. A Bokorba való bekapcsolódásukkor Barcza és Szegedi kivételével már valamennyien plébánosok

⁴⁴ Interjú Csiky Lajossal, 2022. június 22.

⁴⁵ Merza (szerk.) 1997: 83.

voltak, s ha szemügyre vesszük szolgálati helyüket, akkor látható, hogy részben az agglomerációban, részben a fővárostól távolabbi, kisebb plébániákon működtek. Noha a Bulányival való kapcsolatuk és közösségsszervező munkájuk miatt ugyanúgy tartaniuk kellett a diszpozícióktól, a nyolcvanas években pedig már a nyugdíjazástól, plébánosként mégis nagyobb önállósággal és szélesebb mozgástérrel rendelkeztek, mint a fiatalabb generációhoz tartozó káplánok. Éppen ezért plébániáik az 1970-es, 1980-as években rendszeresen otthont adtak a közösség lelkigyakorlatainak és egyéb rendezvényeinek. Havasy Gyula Pilisszentléleken, Mátraverebélyen, majd Nagysápon, Bisztrai László Ócsán, Halász Endre Pécelen, Tarnai Imre Nógrádmegyeren, Nagyorosziban, Dombi Ferenc Halásztelken, Alsószentivánon, Szegedi László Cserhátszentivánon, Sülysápon fogadta be a lelkigyakorlatra vagy egyéb közösségi eseményre – például a Pünkösdkor megtartott Bokor-ünnepre – érkezőket. Ugyanakkor voltak olyan plébánosok, akik nem tartoztak a Bokorhoz, mégis megnyitották plébániáikat a közösség lelkigyakorlatai előtt: ilyen volt a Fejér megyei Szár községben Marosy György Cézár ciszter szerzetes, Kesztlőcön Tarnóczy Ferenc vagy Vértesszőlősen Rédly Elemér, akit az 1961-es letartóztatási hullámot követően szintén börtönbüntetésre ítélték, mivel részt vett a Központi Szemináriumból 1959-ben eltávolított teológushallgatók „illegális” oktatásának megszervezésében. A soproni csoportok többször tartottak lelkigyakorlatot Répceszemerén, Bindes Ferenc plébániájának filiájában. A plébános az ÁEH a győri egyházmegye „reakciós” papjai között tartotta számon, hiszen maga is rendszeresen foglalkozott fiatalokkal.⁴⁶ A Fejér megyei Söréden pedig Rombai Ferenc plébános adott otthont éveken keresztül a mozgássérült és fogyatékos gyerekek nyári táborának, amelynek szervezésében a Bokor közösség tagjai meghatározó szerepet vállaltak.

Esztergomi egyházmegyei papként szolgált az 1936-os születésű Kovács László is, aki, bár az idősebb nemzedékhez sorolható, csak az 1970-es évek elején ismerkedett meg Bulányival. Személye azért is fontos, mert az ő révén alakult meg a Bokor egyetlen komoly bázisa a fővárosban az intézményes egyház keretein belül. Kovács László Rezső téri káplánként hittanra tanította a Bokor közösség egyik tagjának, Benyhe Jánosné Bolarics Andreának a gyermekeit, rajta keresztül ismerkedett meg először Dombi Ferencel. 1971-ben meghívta Dombit a plébániára egy háromnapos lelkigyakorlat megtartására, a következő évben pedig már Bulányit és a közösség egyik meghatározó civil tagját, Merza Józsefet kérte fel erre. Ennek következményeként azonban Kovács Lászlót elhelyezték a Tabánba. Innen 1974-ben a Thököly úti Rózsafüzér Királynéja plébániára (közismertebb nevén: a Domiba) került, ahol az 1981 őszén bekövetkezett felfüggesztéséig Sík Zoltán plébános mellett hatalmas közösségsszervező munkát végzett a fiatalok körében. Féléves felfüggesztését követően, 1982-ben Kovácsot a meglehetősen periférikus elhelyezkedésű Komárom-Esztergom megyei Annavölgybe helyezték,

⁴⁶ Szabó 2017: 143, 207, 272, 786, 297, 389, 401, 414, 453, 515.

a róla szóló jelentések azonban arról számolnak be, hogy a hét jelentős részét így is a fővárosban töltötte korábbi csoportjaival.⁴⁷

A Belügyminisztérium az 1970-es, 1980-as évek fordulóján, vélhetően a lengyelországi események tanulságait levonva, különösen veszélyesnek tartotta az „egyházi reakció” és a „polgári ellenzék” (azaz a demokratikus ellenzék) esetleges kapcsolatfelvételét. Az 1982. március 16-án megtartott budapesti egyházpolitikai koordinációs értekezleten, melyen a BM és a budapesti rendőrkapitányság képviselője is részt vett, elhangzott: bár Bulányiék egyértelműen elzárkóznak ezektől a törekvésektől, Kovács László nyitottságot mutat egy találkozóra.⁴⁸ A találkozó létre is jött Kovács egyik közösségvezetőjének, Hegyi Györgyné Légrády Erzsébetnek a lakásán a demokratikus ellenzék képviselőivel.⁴⁹ A magyar-latin szakon végzett Hegyi György és Légrády Erzsébet évfolyamtársa volt Kőszeg Ferencnek, akivel baráti viszonyt is ápoltak, az asszony testvére, Légrády Péter pedig szoros kapcsolatban állt a Beszélő körével.⁵⁰ Visszaemlékezésében Kis János a Hegyiék lakásán lezajlott találkozót a lengyelországi szükségállapot bevezetése utáni hétre tette. Az 1981 decemberében lezajlott megbeszélésen a demokratikus ellenzék részéről ő és Konrád György vett részt, a Bokor részéről Bulányi és Kovács volt jelen. Kis így jellemezte a piarista szerzetes magatartását:

„Bulányi ragaszkodott hozzá, hogy a Bokornak semmi köze nem lehet a politikához, még pedig nem a jólismert taktikázásból: az ő szemében a politika egyet jelentett a hatalmi játszmákkal, és több évtizedes küzdelme a katolikus egyház függetlenségéért arról győzte meg, hogy ha az egyház hatalmi játszmákba keveredik, akkor elveszíti a lelkét.”⁵¹

Az 1970-es évek elején tehát Bulányi körül kialakult egy papokból álló közösség, amely főként az idősebb (1910–1930-as években született) nemzedékhez tartozott, de a Központi Szemináriumban néhányan már az 1950 körül született, fiatalabb generációt képviselték, és kispapként meghatározó élményük volt a Bulányi által kidolgozott teológiai szintézissel és annak gyakorlatával való találkozás. A Bokor-papok közül meg kell említeni még a váci egyházmegyes Podmaniczki Imrét, aki káplánként a 70-es évek végén Vácott, Gyombolay Mártonon és feleségén, Éván keresztül ismerkedett meg a közösséggel – 1981-től, a Vácra való elhelyezése után pedig évtizedekig a Gyombolay házaspárral együtt ugyanannak

⁴⁷ ÁBTLL 3.1.2. M-41800 Harangi Pál. 1982. szeptember 9-i, 1982. december 16-i, 1983. február 17-i, 1983. április 14-i jelentések.

⁴⁸ Az egyházpolitikai koordinációs értekezleteket meghatározott időközönként tartották a megyékben és városokban az MSZMP, a tanács, a társadalmi szervezetek képviselői. Az egyházügyi titkár ekkor áttekintette a helyi egyházpolitikai helyzetet, s ezzel kapcsolatban a résztvevők javaslatokat is megfogalmaztak. MNL OL XIX-A-21-d-0032-1/a-1982. Ebben az összefüggésben említették még Iványi Gábor, Éliás József és Németh Géza lelkészek nevét.

⁴⁹ Kovács 2010: 15.

⁵⁰ Kozák 2004.

⁵¹ Kis 2021: 277.

a csoportnak volt a tagja.⁵² A piaristák közül Bulányi egykori debreceni tanítványa, Kállay Emil vett részt a mozgalomban (örökfogadalmát csak 1989-ben tehette le), s egy időre az Öregek I. csoport tagja lett. A szerzetes ugyanakkor a vele készült interjúbán elmondta, hogy nem tudott azonosulni Bulányinak a katonaság megtagadásával kapcsolatos nézeteivel, s a hierarchiával való mind élesebb konfliktusa is aggodalommal töltötte el. A piaristák újabb nemzedékéből az 1949-es születésű Szegheő József és a vele egykorú Farkas István kapcsolódott be a Bokor közösségbe, Bulányi visszaemlékezése szerint 1973-ban.⁵³

A DUNÁNTÚLIAK

Feltűnő, hogy az 1970-es években jelentősebb számban jelentek meg „bulányista” papok a győri szemináriumban, illetve a győri és veszprémi egyházmegyében – így a már említett Horváth József mellett Butsy Lajos (1975), Horváth Imre (1975), Galla Gábor (1975), Vincze József (1980), Kocsi György (1980), Várnai László (1980), Gyűrű Ferenc (1981), Reichardt György (1982), Varga László (1982), Tóth Miklós (1984), Szabó Gyula (1985).⁵⁴ A győri szeminárium a 70-es évek közepén azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a Mindszenty József hercegprímás mariazelli temetésén elhangzott búcsúztató beszédet, melyet a Szabad Európa Rádió is sugárzott, négy kispap – Illés Albert, Sebestyén Ferenc pécsi, Somlai Péter veszprémi és Tájmel Antal győri egyházmegyesi növendék – sokszorosította és terjesztette. A kispapokat azonnali hatállyal elbocsátották (Tájmelet egy év elteltével visszavették), Brückner Ákos spirituálist pedig felmentették, és Tatabányára helyezték lelkésznek.⁵⁵ Az 1976. december 8-án, a kispapokkal folytatott megbeszélésen az ÁEH elnökhelyettese, Straub István is részt vett. Az erről készült beszámoló egyebek mellett a következőket tartalmazta: „A beszélgetés során vált nyílttá előttünk az is, hogy a győri teológián tanuló növendékek körében is vannak olyanok, akik nemcsak szinpatizánsok [sic!], hanem aktív részvevői is a többnyire a fiatal papok által szervezett »egyházi bázisközösségeknek«.”⁵⁶ A veszprémi egyházmegyes Várnai László a vele készült interjúbán elmondta, hogy havi rendszerességgel szombatoként Győrzámolyban egy magánházban találkoztak Kovács Tádéval, időnként Dombi Ferencel, s a kispapok itt ismerkedtek meg a Bokor teológiájával. Várnai Bulányi Györggyel személyesen azonban csak a szentelésén találkozott, 1980-ban.⁵⁷

A Győr-Sopron megye egyházpolitikai helyzetéről szóló 1985-ös jelentés arról tanúskodik, hogy a győri szemináriumban kialakult helyzet az állam

⁵² Podmaniczki 2015.

⁵³ Bulányi é.n. [2005]: 204.

⁵⁴ A zárójelben szereplő évszám a szentelések időpontját jelenti.

⁵⁵ Szabó 2017: 61, 65, 368.

⁵⁶ Szabó 2017: 368.

⁵⁷ Interjú Várnai Lászlóval, 2023 május 11.

szempontjából továbbra is kezelhetetlen volt, az intézmény a Bokor papi utánpótlásának bázisa maradt. Ennek egyik következményeként ugyanebben az évben az egyik Bokor közösséghez tartozó kispap, Szabó Gyula szentelése csaknem megghiúsult. Szabó a vele készült interjúbán azt mondta, hogy 1985–86-ban a győri szeminárium hallgatóinak körülbelül a fele járt kisközösségbe – az intézménynek ekkor összesen 25 hallgatója volt.⁵⁸ Bulányi a dunántúli papokból hívta életre a fiatal papok közösséget, amelyből a veszprémi egyházmegyések idővel kiváltak. A győri egyházmegyések alkotják a máig létező Papok II. közösséget, melynek vezetését a 90-es évek közepén a piarista szerzetes átadta Barcza Barnának, aki azonban 1999-ben elhunyt. A közösségbe néhány civil is meghívást kapott, így a soproni Bokor csoportok szervezője, Csizovszki Sándor vagy a katonáskodást megtagadó Besze Imre.

KONFLIKTUSOK A HIERARCHIÁVAL – A RETORZIÓK VARIÁCIÓI, AZ ELLENÁLLÁS FORMÁI

Az ifjúsági pasztorációval foglalkozó papok elleni egyházi fellépés 1976-ban, Lékai László esztergomi érsekké, majd bíborossá történő kinevezése után indult meg Magyarországon. A bázisközösségek ügye először az 1976. december 14–15-én megtartott püspökkari konferencián került napirendre.⁵⁹ Ezt megelőzően, 1976. szeptember 28-án Bai László, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁÉH) Katolikus Főosztályának főosztályvezetője készített egy hat pontból álló tervezetet (*Javaslat a Bulányi-féle ifjúság közti, ifjúsági szervezkedés felvetésére a püspöki kar vezetése előtt*). A javaslat a kérdést egyházfegyelmi ügyként akarta kezelni, s leszögezte: amennyiben biztosítékot kapnak arra, hogy a püspöki kar megbeszéli és elrendezi a problémát, akkor mindezt a katolikus egyház belügyének fogják tekinteni, az ÁEH pedig a hatékony fellépés érdekében információkat fog szolgáltatni

⁵⁸ Szabó 2017: 498.

⁵⁹ Az ülésről készült jegyzőkönyv a következőképpen rögzíti az elhangzottakat: „9. Bázis közösségek. Elnök előadja, hogy az esztergomi és budapesti szemináriumokból és egyes plébániákról szerzett információk alapján tudomására jutott olyan szervezkedés, amely a kisebb bázis közösségek címén, az Egyház szervezeti életével és liturgikus kereteivel szemben keresi a keresztény hitélet megújításának lehetőségeit. A kisebb csoportokban végzett hitoktatások, a bejelentés nélkül tartott lelkigyakorlatok papok és világiak részére, a rendkívüli körülmények között végzett szentmisék az egyházi és állami előírások mellőzését és nem egyszer magának a szolgálati pap-ságnak lejáratását eredményezik. Ezeknek a közösségeknek egyik szervezője és irányítója Bulányi György piarista atya, aki írásaiban és személyes kapcsolataiban elsősorban a fiatal papokat igyekszik megnyerni. A bázis közösségeknek más formái is vannak, de a legjelentősebb szervezés Bulányi György személyéhez fűződik. Ezekre a jelenségekre az állami hatóságok is felfigyeltek, és átadták azoknak a papoknak a névsorát, akik ilyen tevékenységben vettek részt. Lékai bíboros átadja az érdekelt megyéspüspököknek a kapott kimutatást. Lékai bíboros hangsúlyozza, hogy a jelenséggel kapcsolatban igen nagy körültekintéssel kell eljárni. Nem lenne helyes elfojtani ezeket a kezdeményezéseket, inkább arra kell törekedni, hogy ezeket a közösségeket visszavezessük az Egyház szervezeti és liturgikus közösségébe.” MNL OL XIX-A-21-a-K-13a-4/a/1976. A forrást Balogh Margit bocsátotta rendelkezésemre.

Lékainak. Ugyanakkor elvárták, hogy az ordináriusok és a papi békemozgalom vezetői megfelelő közhangulatot biztosítsanak Bulányiékkel kapcsolatban, s a katolikus sajtó is ilyen értelemben lépjen fel a földalatti egyház koncepciójával és Bulányi teológiájával szemben.⁶⁰ A püspökkari konferencia jegyzőkönyve – Endrey Mihály, Cserhádi József, Udvardy József megszólalásai – és az ügynökjelentések is arról tanúskodnak, hogy a püspökök ekkor még korántsem voltak egységesek Bulányi György tevékenységének megítélésében, a kizárólagos territoriális pasztoráció alapján állva lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartották a bázisközösségeknek az egyházközi keretekbe való integrálását, ahogy egyébként erre a Regnum esetében voltak törekvések a 80-as évek elejétől.⁶¹ A piarista szerzetes elítélése tehát egy hosszabb, kívülről irányított folyamat eredménye volt, melynek következtében az 1982. június 8–9-én megtartott püspökkari konferencia egységesen úgy határozott, hogy a Hittani Kongráció döntéséig megvonja tőle a nyilvános misézés, igehirdetés, a szentségek, valamint a szentelmények kiszolgáltatásának jogát.⁶²

A 70-es, 80-as években a Bokor-papok száma 30–35 fő között mozgott. Közülük az évek során néhányan megnősültek (körülbelül 15%), a közösségnek azonban tagjai maradtak. A civil életet választó papokkal készült interjúkban is érzékelhető, hogy a magánéleti motiváció mellett döntésükben szerepet játszottak az őket ért folyamatos retorziók is. A következőkben a mozgalom papjait sújtó egyházfegyelmi intézkedéseket foglalom össze – hangsúlyozva, hogy a retorziók ekkor még nem kizárólag a Bokor-papokat érintették, hanem a Regnum papi közösség tagjait is.

1977 tavaszán a „bulányista” papok közül Kovács Tádé esztergomi káplánt váratlanul Érsekudkertre helyezték – a Harangi Pál fedőnevű ügynök szerint köztudott volt, hogy ennek oka Kovács „különutas pasztorációs tevékenysége”, vagyis az volt, hogy kiscsoportos formában rendszeresen találkozott fiatalokkal egy magánházbán.⁶³ Rádásul még az előző év novemberében a Lékai jelenlétében

⁶⁰ MNL OL XIX-A-21-d-0033a-3/1976.

⁶¹ Ennek ellenére Fűzfa Imre, Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága Egyházügyi Hivatalának egyházügyi titkára a főváros 1986. évi egyházpolitikai helyzetéről készült jelentésében Bulányiék mellett a Regnumot nevezte meg a katolikus egyházon belüli reakció legfőbb bázisának. MNL OL XIX-A 21-d-0012-12/1987. Egy másik, 1986 márciusában készült jelentés szerint a Regnumot kétarcúság jellemzi: hangoztatják a hierarchia iránti hűségüket, de bírálják az államhatalommal együttműködő egyházi vezetést. A jelentés felrögtte azt is, hogy a Regnum nem ad betekintést az egyházi eljáróknak a közösségek életébe. A Regnum esetében a belügyi szervek és az Állami Egyházügyi Hivatal azonban nem az egyházi vezetéssel való ellentét érzését tartotta célszerűnek, mint korábban Bulányiékkel kapcsolatban, hanem azt, ha a püspöki kar a regnumos kisközösségek tevékenységét megpróbálja az irányítása alá vonni. MNL OL-A-21-d-008-2/1986.

⁶² A Bulányi megítélésében korábban differenciált püspöki kart az 1981–82 folyamán kibontakozó nyílt konfrontáció az egység irányába vezette és mind inkább összekovácsolta – írta az Állami Egyházügyi Hivatal által készített, *A Bulányi-féle katolikus ellenzéki mozgalom egy éves tevékenységének tapasztalatai és értékelése* című dokumentum. MNL OL-A-21-d-0033a-4/b-1982. A folyamatról legújabbban Benyhe 2015: 297–301.

⁶³ ÁBTL 3.1.2. M-41800 Harangi Pál. 1977. április 25-i jelentés.

lezajlott esperesi gyűlésen bírálta a katolikus híveket, hogy gyermekeik továbbtanulása érdekében megalkuvó magatartásra kényszerülnek, s ez az egyház hozzájárulásával és belenyugvásával történik.⁶⁴ Lékai 1977 februárjában nem engedélyezte Havasy Gyulának, hogy továbbra is megszervezze az általa életre hívott, több mint másfél évtizedes pannonhalmi papi lelkigyakorlatot, mondván, hogy ott korábban Bulányi is előadott – Havasy szerint azonban a piarista szerzetes mindössze egyszer szólalt fel ezeken az alkalmakon. Ugyanennek az évnek az őszén Havasyt Pilisszentlélekről Mátraverebélyre, Csiky Lajost Bicskéről Móra helyezték, és szintén távoznia kellett Érsekvedkertről a Regnum papi közösséghez tartozó s az ifjúsági pasztorációban aktív szerepet vállaló Balás Bélának, akinek új szolgálati helyét Bajóton jelölték ki.⁶⁵

Lipien Mihályt a Bokorhoz tartozása miatt nem vették fel az esztergomi szemináriumba, ezért Szegedre jelentkezett, ahol az állam szemében renitens püspök, Udvardy József helyt adott kérésének.⁶⁶ 1980-ban a Központi Szemináriumban tanuló veszprémi egyházmegyes kispap, Kocsi György szentelése került veszélybe. Ő Varga Lászlóval (a jelenlegi kaposvári püspökkel), Tóth Gyulával, Kispál Györggyel együtt kapcsolatban állt a Bokorral, Kocsi lelkiatyja 1977 őszétől Bulányi volt. Paskai László veszprémi püspök azt szabta a szentelés feltételül, hogy Kocsi szakítsa meg a kapcsolatot lelkivezetőjével. Kispap társai azonban aláírásgyűjtésbe kezdtek mellette, s az ügynek nemzetközi visszhangja is lett, így Kocsi végül elkerülte a retorziót. Két évvel később, 1982 márciusában a Bokor közösséghez tartozó Máté-Tóth András negyedéves teológushallgatót, másodszori próbálkozásra ugyan, de eltávolították a szegedi szemináriumból. Az időzítés nem lehetett véletlen: Bulányi és a hierarchia viszonya mind feszültebbé vált, az 1982. március 9–10-én megtartott Püspökkari Konferencia pedig felszólította Bulányit, hogy vonja vissza tévesnek ítélt teológiai tanításait.⁶⁷

Az 1981-es esztendő kiemelt jelentőséggel bírt a Bokor mozgalomhoz tartozó papok és a hierarchia között kibontakozó konfliktussorozatban.⁶⁸ Ennek egyik kiindulópontja volt, hogy az 1980-as *Karácsonyi Ajándék* írásából készült kétkötetes válogatás eljutott Lékai Lászlóhoz. A bíboros két, név nélkül megjelent írást megküldött Gál Ferenc és Vanyó László teológusoknak. Gál és Vanyó a kinyilatkoztatásról szóló munkát, illetve az *Antiochiai Szent Ignác egyházképe* című tanulmányt abban a tudatban bírálta meg, hogy annak szerzője Bulányi, holott azokat két civil közösségi tag, Demeczky Jenő és Kovács Teréz írta. Mindkét teológus elmarasztaló bírálatokat készített. Ezt követően a szerzők feltárták kilétüket, hiszen tudták, hogy a kritikát – különösen a Gálét – Bulányi személyének címezték. Ennek

⁶⁴ ÁBTL 3.1.2. M-41800 Harangi Pál. 1977. február 25-i jelentés.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.2. M-41800 Harangi Pál. 1977. szeptember 2-i jelentés.

⁶⁶ Interjú Lipien Mihállyal, 2023. február 17.

⁶⁷ Benyhe 2017: 300.

⁶⁸ Ennek összefoglalása az Állami Egyházügyi Hivatal szempontjából: *A Bulányi-féle katolikus ellenzéki mozgalom egy éves tevékenységének tapasztalatai és értékelése*. MNL OL-A-21-d-0033a -4/b-1982.

ellenére Lékai 1980 szeptemberében felkérte Csepregi Ignác érseki helytartót, hogy hallgassa meg Bulányit, azonosul-e a két írásban foglalt állításokkal. Ilyen körülmények között Bulányi nem volt hajlandó véleményt mondani a dolgozatokról. Ennek folytatásaként, az 1981. május 24-én megtartott nagymarosi ifúsági találkozó előtt Lékai egy nyilatkozat aláírását követelte meg a koncelebrálóktól. Ez elsősorban a Kovács Teréz dolgozatában az ősegyházban működő papszentelési gyakorlatról írottaktól határolódott volna el, a szervezők azonban egy másik szövegtervezetet dolgoztak ki.⁶⁹ A regnumos atyák pedig kijelentették, nem írják alá az eredeti nyilatkozatot, inkább lemondanak Lékai részvételéről, vagy lefújják a találkozót.⁷⁰ A bíboros végül elállt a feltételtől, és a találkozó botrány nélkül lezajlott. A Bokor és a Regnum szembefordítása ekkor még kudarcot vallott, de a bulányista papok elleni retorziók tovább folytatódtak.⁷¹

1981-ben nagy figyelmet keltett Kovács László és Gromon András káplánok felfüggesztése, mindkettőjük ügye összefüggött az erőszakmentesség kérdésével, annak egyházi értelmezésével.⁷² A budapesti Rózsafüzér Királynéja plébánia káplánja meghívott előadója volt az 1981 augusztusában, Hajóson rendezett katolikus ifúsági búcsúnak. A rendezvényt a Bokor közösség civil tagja, Mlecsenkov Angel szervezte. A hajósi plébános, Tóth Imre levélben értesítette Kovácsot, hogy az ÁEH megtiltotta szereplését a búcsún, ő azonban nem kapta meg időben a levelet, csak a helyszínen értesült a fejleményekről. Kovács letiltása nem volt példa nélküli: nem sokkal korábban ugyanígy járt Kocsi György Siófokon, a regnumos Balás Béla pedig Máriagyűdön. A Hajóson megtartott előzetes megbeszélésen a résztvevők végül abban maradtak, hogy Kovács nem előadóként, hanem hozzászólóként kap majd lehetőséget. A nyitóelőadás után megszólaló Kovács a következőképpen kezdte mondandóját:

„Hányingerem van. Nem a beszédtről, mert az jó volt, hanem ami a beszéd mögött van. Ti vagytok a jövő. Mi felnőttek megalkuvón, képmutatóan élünk. Hogy ti ezt ne tegyétek, elmondom nektek, ami a kulisszák mögött van. Fél évvel ezelőtt meghívtam, hogy én itt és most beszéljek. Két nappal ezelőtt az állami hatóságoktól a püspöki hivatalba egy szigorú parancs érkezett, hogy én itt ma nem beszélhetek. Az üggyel kapcsolatban úgy érzem, hogy tiltakoznom kell. Két okból. Az egyik az,

⁶⁹ A kezdetben Kismaroson, majd Nagymaroson megrendezésre kerülő ifúsági találkozó létrejöttében, szervezésében fontos szerepe volt többek között Bajcsy Lajosnak, Balás Bélának, Blanckenstein Miklósnak, Diószegi Lászlónak, Kemenes Gábornak, Major Sándornak, Opalény Mihálynak, Tomka Ferencnek, Turcsik Györgynek. A nyilatkozat aláírásáról a budapesti helynökségen Major Sándor és Balás Béla tárgyalt Lékaival. Ezt követően Blanckenstein Miklósnál volt egy megbeszélés. Kamarás 1989: 60–61.

⁷⁰ Ezt megelőzően 1980 őszén Lékai László bíboros több külföldi sajtóorgánumnak is azt nyilatkozta, hogy Magyarországon vannak „jó” és „rossz” kisközösségek, ami nyilvánvaló szembeállítás volt a Bokornak és a Regnumnak. Benyhe 2015: 299–300, 316–319.

⁷¹ A történetekről a dokumentumokat közli: KarAj 1981/9.

⁷² A két felfüggesztéshez kapcsolódó dokumentumokat közli: KarAj 1981/9. Az ügyről a Beszélő is beszámolt: Haraszti 1982.

hogy amikor a magyar állam és magyar egyház különvált, akkor – úgy érzem – ez a belügyekbe való teljesen jogtalan beavatkozás. Megvan a jogosítványom, állami részről is, egyházi részről is. Nem értem, miért nem beszélhetek én most itt.”⁷³

Bevezetésként az elmondottak után megszavaztatta a hallgatóságot, s a jelenlévők támogatták, hogy elmondja eredetileg tervezett beszédét, amely a keresztyén tanúságtételről szólt. Kovács beszéde alapvetően a Bokor által képviselt eszmények köré szerveződött: „adni”, „szolgálni”, „nem ütni”, „szeretni”.

Kovács már abban a tudatban ment el Hajósra, hogy Lékai el fogja helyezni a Domiból, miután ezt a bíboros augusztus 9-én közölte a káplánnal. Ennek közvetlen előzménye a Kassai téren Pünkösöd éjjel megtartott ifjúsági szentségimádás és a Domiban rendezett Bokorpünkösöd volt, ahol Bulányi is koncelebrált. A hajósi beszédről értesülve Lékai úgy döntött, felfüggeszti a káplánt, és erről tájékoztatta a Thököly úti plébánia képviselőtestületét, amely szeptember 3-án felkereste a bíborost azért, hogy álljon el Kovács elmozdításától. Kovács szeptember 6-án, éppen pappá szentelésének 22. évfordulóján tartotta utolsó szentmiséjét a Domiban. A bíboros dr. Gimits József officialist bízta meg a Hajóson történetek kivizsgálásával, s a szeptember 9-én kelt ítéletben Lékai fél évre felfüggesztette a káplánt, tartózkodási helyéül pedig Márianosztrát jelölte ki. Levelében többek között az egyház tanításának helytelen értelmezését, a liturgikus eseményeknek a megengedett kereteken túli változtatását róta fel, majd így folytatta:

„Az Egyház hierarchikus felépítése, a Pápa tévedhetetlensége, a püspöki székek betöltésének módja voltak azok a témák, melyek kifejtését helytelen érveléssel tette két-ségessé. Szükségesnek tartom annak kiemelését is, hogy a nyilvánosság előtt a fennálló államrend kötelező katonai szolgálatra vonatkozó intézkedését is kritika tárgyává tette és erre vonatkozó véleménye úgy értelmezhető, hogy a katonai szolgálat mindenkinek saját lelkiismeretére van bízva.”⁷⁴

Gromon András pomázi káplán felfüggesztésére jó egy hónap elteltével került sor, mégpedig az október 11-i szentmisén elhangzott prédikációja miatt, melynek közvetlen kiváltója az Új Emberben megjelent, *A közösség hasznos építői akarunk lenni* című írás volt. A Katolikus Papi Békemozgalom törekvéseit összefoglaló cikk egyrészt hosszasan hivatkozott Lékainak a szeptember 6-án, az esztergomi bazilika felszentelésének 125. évfordulóján elmondott ünnepi beszédére, másrészt azzal összhangban erős kritikát fogalmazott meg Bulányi mozgalmával kapcsolatban, mindenekelőtt a katonai szolgálat megtagadása, az egyházi struktúra alapvető átalakítása és a hierarchiával való szembehelyezkedése miatt. Gromon egyrészt kifogásolta, hogy a bíboros nem ismerte el a katolikusoknak a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciójában is

⁷³ KarAj 1981/9: 28–29.

⁷⁴ KarAj 1981/9: 53.

méltánylandónak tartott jogát arra, hogy lelkiismereti okokból megtagadják a katonai szolgálatot, másrészt visszautasította a bázisközösségekkel, különösen a Bokor mozgalommal kapcsolatban megfogalmazott bírálatot:

„Bulányi György nyugdíjas piarista szerzetes tanár. Nyolc éve ismerem, személyes jó barátom, ismerem jól a tanítását is, és nyugodt szívvel mondhatom, hogy semmiben nem ellenkezik Jézus tanításával, amellet az ország egyik legjobb papja, aki az életével igazolja a szavait, és a hitéért, meggyőződéséért 9 évi börtönt szenvedett. Mozgalma ugyanúgy nem szekta, mint a karizmatikus mozgalom vagy a Regnum Marianum, ezek mind a keresztyén élet megújítását, elmélyítését akarják, azt, hogy az Egyház éljen és egyre jobban valósítsa meg Jézus tanítását.”⁷⁵

Gromont Kisberk Imre székesfehérvári püspök október 14-én „óvintézkedésül” fél évre felfüggesztette. A két káplán Rómához fellebbezett, a történetek miatt a közösség számos tagja egyesével vagy csoportosan tiltakozó levelet írt a bíborosnak, és ugyanígy tiltakozott a Domi közössége is. A tiltakozók között volt Barcza Barna káplán is. Szeptember 21-én írt levele miatt fél év múlva eljárás indult ellene, és szentszéki bíróság elé állították a bíboros gyalázása miatt, 51 éves korában pedig nyugdíjazták.⁷⁶ Gromont és Kovácsot a féléves felfüggesztés után Csabdiba, illetve Annavölgybe helyezték plébánosnak.

Még 1981-ben további áthelyezésekkel igyekeztek gyengíteni a Bokor egyházon belüli pozícióit. A 70-es években a mozgalomnak két jelentős vidéki bázisa alakult ki, Székesfehérvárott, majd Sopronban. A székesfehérvári bazilikában Molnár Alajos káplán támogatásával Simonyi Gyula matematikus hozott létre ifjúsági hittancsoportokat, Molnárt azonban 1981-ben elhelyezték, utóda, Kertész Péter pedig mindent elkövetett, hogy a csoportokat kiszorítsa a templomból. Sopronban 1976-tól a már említett Horváth József szervezett ifjúsági hittant a „Szürkéknél”, azaz az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Szeplőtelen Fogantatás templomában. Két év elteltével azonban Horváthnak a Győr-Sopron megyei Iván községbe, onnan pedig Tatabánya-Bánhidára kellett távoznia. Utóda, Székely László ugyancsak pártolta a közösségek szervezésére irányuló törekvéseket, a szervezőmunkában ekkor már Simonyi Gyula öccsének, Simonyi Béla erdőmérnök-hallgatónak volt meghatározó szerepe. 1981-ben azonban Székelyt is áthelyezték, mégpedig Rétalapra,⁷⁷ s őt a már említett Tájmel Antal követte, aki nem volt hajlandó együttműködni a Bokorral. Végül a közösségek egy időre a soproni domonkos templomban találtak otthonra Varga János templomigazgató jóvoltából, civil vezetőjük Simonyi Béla távozása után Csizovszki Sándor lett.⁷⁸

Horváth Antal egyházügyi titkár 1985. januári jelentése szerint a megyében két jelentős bázisa volt „a Bulányi-féle szakadár mozgalomnak”: Sopron és

⁷⁵ KarAj 1981/9: 69.

⁷⁶ Havasy 1990: 238.

⁷⁷ Szabó 2017: 87.

⁷⁸ Szabó 2017: 90.

Győr. Ekkoriban azonban a titkár már egyértelműen Győrt gondolta a veszélyesebbnek. A Galla Gábor káplán által a Szent Imre plébánián vezetett csoportokat ugyanis szervezettebbnek tartotta, s úgy látta, közvetlen kapcsolatban állnak a Bokor országos vezetésével, emellett igyekeznek elfogadtatni magukat az egyházi előjárókkal is.⁷⁹ Nem véletlen, hogy Galla Gábort még 1985-ben át-helyezték Tatára. 1986 őszén pedig, szintén állami nyomásra, a Bokor közösséget támogató Varga János templomigazgatót is eltávolították Sopronból, új szolgálati helye Tatabánya-Alsógalla lett.⁸⁰ Varga utóda, Mészáros László az év novemberében kitiltotta az ifjúsági hittant a domonkos templomból. Mivel a fiatalok által szervezett programok addig szerves részét képezték a templom életének, az érintettek elhatározták, hogy a november 30-i nagymisén egy másfél oldalas szórólapon tájékoztatják a híveket a történekekről.⁸¹ A tiltakozás azonban hiábavalónak bizonyult: a Bokorhoz tartozó közösségek kiszorultak a soproni plébániákról, s az ott zajló ifjúsági hittan megszervezésében sem tudtak részt venni. Mozgásterük jelentősen beszűkült, lelkigyakorlataikat a 80-as évek végén, a 90-es évek elején főként az akkor már plébánossá előlépő Galla Gábor bőí, illetve Vincze József pázmándfalui plébániáján tartották.⁸²

Molnár Alajos, Székely László és Varga János esete is azt bizonyítja, hogy nemcsak a Bokor közösség papjait, de a közösség tevékenységét támogató, azt befogadó papokat is retorziók érték – állami nyomásra – az egyházi előjárók részéről.

A Bokor-papok elleni fellépések a nyolcvanas években tovább folytatódtak. A váci egyházmegyében Halász Endre péceli plébánost, aki 1951-től volt a szolgálati helyén, 1983-ban nyugdíjazták, mivel a figyelmeztetések ellenére is immár több alkalommal otthont adott az ún. Bokor-ünnepnek. Ugyanebben az évben Bisztrai Lászlót Ócsáról Ladánybenébe helyezték, a plébánosnak 11 év után kellett elhagynia a települést. Az esztergomi egyházmegyében pedig Tarnai Imrét, Havasy Gyulát és Kovács Lászlót akarták elmozdítani, ők azonban nem fogadták el a diszpozíciót, s Rómához fellebbeztek.⁸³ 1983 nyarán Pataky Kornél püspök a győri egyházmegye öt papjával és két teológushallgatójával aláíratott egy ún. engedelmességi nyilatkozatot. Az esetről készült napi operatív jelentés szerint az érintettek ellenvetés nélkül aláírták a dokumentumot,⁸⁴ az egyik volt szeminarista, Szabó Gyula azonban a vele készült interjúban azt mondta, a nyilatkozat zárómondatát („mindenkori megypüspökömnek engedelmeskedem”) csak

⁷⁹ Szabó 2017: 481.

⁸⁰ Szabó 2017: 102.

⁸¹ ÁBTL I. 2.7.1. NOIJ – Győr-Sopron – 48/3/1986. XII. 4.

⁸² Interjú Csizovszki Sándorral és Szabó Erzsébettel, 2023. március 11; Simonyi 2023.

⁸³ A Harangi Pál fedőnevű ügynök szerint Erdő Péter teológus, aki jegyzőként vett részt a Bulányi nézeteit vizsgáló bizottságban, úgy gondolta, a Bulányi-problémát a kihalás oldja meg, vagyis, hogy idővel elfognak a közösséghez tartozó papok. Erdős Máttyás, az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár igazgatója a három plébános nyugdíjazását javasolta, mivel ezt Nyugaton sem kifogásolhatják, és a bíborost sem kritizálnák. ÁBTL 3.1.2. M-41800 Harangi Pál. 1985. június 28-i jelentés.

⁸⁴ ÁBTL I. 2.7.1. NOIJ – Győr-Sopron – 56 – 133/7/1983. VII. 6.

a „saját lelkiismeretem szavát követve” betoldással fogadták el. Az 1985-ben felszentelt Szabó Gyulát Szanyba helyezték. Plébánosa, Erdős Mihály rossz szemmel nézte, hogy a káplán nyári szabadsága alatt fiatalokból és felnőttekből álló kiscsoportokat szervezett. Erdős nem támogatta azt sem, hogy káplánja a csütörtöki napokat kérte szabadnapnak, mert papi közösségének ekkor voltak a találkozói.⁸⁵ Szabót Szanyból rövidesen Tatabánya-Alsógallára helyezték, az újabb, Kisbérre szóló diszpozíciót azonban nem fogadta el, miután egy éven belül már a harmadik új helyet jelölték ki számára azért, hogy közösségszervező munkáját megakadályozzák. Áthelyezésének közvetlen előzménye az volt, hogy az év nyarán meghívta a plébániára Bulányit lelkigyakorlatot tartani. Az ügy három hónapig húzódott, végül Pataky Kornél püspök visszavonta a diszpozíciót, miután a hívek tiltakoztak, és az ügyből a Szabad Európa Rádióban is hír lett.⁸⁶

Várnai László a vele készült interjúban elmondta, hogy a veszprémi egyházmegyében a renitens papokat Szendi József püspök igyekezett a Veszprémtől minél távolabb lévő, kisebb településekre helyezni. Általában az volt a szokás, hogy a Tabra helyezett káplánok egy év elteltével, alapos felkészítés után a püspöki székhelyen folytatták pályájukat. Várnai 3 évet töltött el Tabon, de csak Mosdósra nyert először adminisztrátori, majd 1988-tól plébánosi kinevezést. Ő azonban ezt a lehetőséget is örömmel fogadta, hiszen így lényegesen önállóbban tevékenykedhetett.⁸⁷

További konfliktusok forrása, s az ellenállás újabb formája volt a katonakönyv visszaküldése, és az állameskü letételének megtagadása. 1986 januárjában Lipien Mihály káplán tagadta meg az eskütételt, majd a káplánból plébánossá előlépő Galla Gábor, Kocsi György és Vincze József járt el hasonlóan.⁸⁸ Lipien Mihályt püspöke, Udvardy József felfüggesztette, a többiek helyükön maradhattak.⁸⁹ Esetük is bizonyítja, hogy e tekintetben a püspökök ekkor már nem egyformán szankcionálták engedetlen papjaikat. Fellépésüket befolyásolhatta az is, hogy a társadalom e kevésbé látható szerveződéseinek konfliktusai és ellenállási törekvései egyre inkább érzékelhetővé váltak a 80-as években a hazai második nyilvánosságban és a külföldi sajtóban.

A rendszerváltáskor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Bokor mozgalomban nem születnek új papi hivatások, az utolsó Bokor-pap felszentelésére 1985-ben került sor. A közösséghez tartozó papok számának csökkenésével Bulányi fontosnak tartotta akár nős civilek felszentelését is. A közösség több tagjával is beszélt ez ügyben, de csak néhány vállalkozót talált. A titkos papszenteléseket a csehszlovák földalatti egyház egyik püspöke, Fridolín Zahradník (1935–2015) végezte, aki az első házaspár püspök volt Csehszlovákiában (öt Bedřich Provazník

⁸⁵ Szabó 2017: 98–99.

⁸⁶ Szabó 2017: 102, 498.

⁸⁷ Interjú Várnai Lászlóval 2023 május 11.

⁸⁸ A Vinczével kapcsolatos jelentés: ÁBTL I. 2.7.1. NOIJ – Győr-Sopron – 48/1/1986. XII. 4.

⁸⁹ Havasy 1990: 156; Szabó 2017: 102.

szentelte még 1970-ben).⁹⁰ Az érintettek – egy kivétellel – a velük készült interjú során sem a szentelés helyszínéről, sem az időpontjáról nem árultak el részleteket nekem. Bulányi egy 2010 elején, két – a Hang közösséghez tartozó – fiatal által rögzített beszélgetésben három embert nevezett meg (közülük egy a Bokor, kettő a Hang közösség tagja volt), akiket Brünnben a rendszerváltás után szenteltek fel. Az ily módon szintén pappá szentelt Bokor-tag, Mészáros Imre által rendelkezésemre bocsátott dokumentumok szerint az ő diakónussá szentelésére Pozsonyban, pappá szentelésére pedig Zahradník szülővárosában, Rychnov nad Kněžnou-ban került sor 1994-ben. Elmondása szerint feltétel volt, hogy a házastársak igent mondjanak férjük szentelésére, továbbá vállalniuk kellett, hogy őket is diakónussá szentelik.⁹¹ 1994 őszén megalakult a Vikáriusi Tanács, melynek a felszentelt diakónusok, presbiterek és maga a vikárius (azaz Bulányi György) voltak a tagjai. Üléseikről jegyzőkönyvet vezettek, s ebből kiderül, hogy a felszentelt házaspárok közül volt, aki heti, illetve havi rendszerességgel misézett a közösségeinek. Felszentelésük azonban alapvetően nem változtatta meg a Bokor életét, egyházi jogi státuszuk pedig máig rendezetlen maradt.

* * *

A Bokor közösség papjainak egy része a 60-as évek végén már érett fejjel találkozott Bulányi tanításával, más részük a hivatásválasztás után, kispapként ismerkedett meg a Bokor szellemiséggel, s voltak olyanok, akik a 70-es években már ebben a közegetben szocializálódtak. A legidősebb Bokor-pap 1915-ben, a legfiatalabb 1960-ban született. Az idősebb generáció esetében a közösséghez való csatlakozásban meghatározó volt a régebbi személyes kapcsolatok feléledése s az ezeken keresztül kiépülő kapcsolati háló. A fiatalabb nemzedék elköteleződésében már fontos szerep jutott a teológustársaknak, egy-egy revelatív lelkipályának, a közösségi élményeknek, s nem utolsósorban a Bokor idősebb papi generációjának, melyet, mint ahogy Lipien Mihály a vele készült interjújában fogalmazott, „a színes sokféleség” jellemezte.⁹² Bulányi ugyanakkor egy olyan utat is megmutatott követőinek, amely immár nem függött az állami nyomás alatt álló hierarchiától, hiszen az általa felvázolt egyházképben a hangsúlyt a hagyományos papi szerepfelfogásról és identitásról az egyetemes papságra, a tanítványi szerepre helyezte – lehetőséget adva a civileknek is a hiteles és nagykorú keresztény életre. Másfelől koncepciójával illeszkedett abba a diskurzusba, amely a 70-es években folyt világszerte a jövő egyházáról, mely egyházat Bangó Jenő szociológus így jellemezett: „Hiszed Krisztust – és a lelkiismereted, a csoporthoz-tartozásod, állapotod, korod, természeted fogja meghatározni, milyen formában fejezed ki ezt

⁹⁰ Fiala–Hanuš 2004: 99–102.

⁹¹ Interjú Mészáros Imrével, 2023. május 13.

⁹² Interjú Lipien Mihállyal, 2023. február 17. Hivatásválasztására például Galla Gábor első miséje volt igen nagy hatással. Horváth Józsefnek pedig fontos szerepe volt Vincze József és Szabó Gyula Bokor iránti elköteleződésében, és papi pályára lépésében. Vincze egy faluból származott Horváthtal, Szabó pedig a hittanosa volt Sopronban.

a hitet. A jövő egyháza a communio, a közösség egyháza lesz – kifelé nyitott, Krisztusról tanúskodó, előjogokat nem revindikáló, felnőtt, öntudatos keresztények gyülekezete.”⁹³

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

2.7.1. Napi operatív információs jelentések (NOIJ)

3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék)

3.1.5. Operatív dossziék (O-dossziék)

3.1.9. Vizsgálati dossziék (V-dossziék)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-21-a Állami Egyházügyi Hivatal. Elnöki iratok, 1951–1989.

XIX-A-21-d Állami Egyházügyi Hivatal. Vizsgálóiratok, 1957–1989.

Bulányi György 1988: *Emlékiratok helyett*. [Budapest.]

Bulányi György 2012: *Beszélgetés Bulányi Györggyel I.* – YouTube az interjút 2012. szeptember 18-án készítette Faragó Ferenc. Utolsó letöltés: 2023. augusztus 15.

Bulányi György 2000–2003: Napló I. 32. Tavaszcím napló. 2003. február 7. https://mek.oszk.hu/15410_1.pdf (oszk.hu) – utolsó letöltés: 2023. június 20.

Bulányi György é. n. [2005]: Önéletírás 3. https://www.academia.edu/23198061/Bul%C3%A1nyi_Gy_%C3%96n%C3%A9let%C3%ADr%C3%A1s_3_Vagy_bolondok_vagyunk_ – utolsó letöltés 2022. szeptember 17.

KarAj *Karácsonyi Ajándék*, 1981

Schanda Beáta 1999: Beszélgetés Drégely várának tövében. *Érted Vagyok* (10.) 2. 21–22.

Szabó Gyula 2017: *Állami Egyházügyi Hivatal Győr-Sopron megyei jegyzőkönyvei 1961–1989*. Budapest.

Szegedi László 1995: A legkonzervatívabb barát. Interjú Szegedi László plébánossal. Az interjút készítette Frehr Ágnes. *Igen* (7.) 17–18. 29–30.

Interjú Csiky Lajossal 2022. június 22-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

Interjú Csizovszki Sándorral és Szabó Erzsébettel 2023. március 11-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

Interjú Debreczeni Zsuzsával 2022. április 1-jén, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

Interjú Demeczky Jenővel 2022. április 21-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

Interjú Gromon Andrásval 2022. április 7-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

⁹³ Bangó 1972: 46–47.

- Interjú Kállay Emillel 2015 januárjában és februárjában, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Interjú Király Ignáczal 2022. június 9-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Interjú Lipien Mihállyal, 2023. február 17-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Interjú Mészáros Imrével 2023. május 13-án, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Simonyi Béla 2023: *Fél évszázados Bokor-viszonyom nem szimpla emlékei*. Kézirat. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Szabó Gyulával 2022. május 25-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)
- Interjú Várnai Lászlóval 2023. május 11-én, készítette Völgyesi Orsolya. (Az interjú a szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bangó Jenő 1972: Város, egyház, papság. *Szolgálat* 14. 40–47.
- Bertalan Péter 2010: Ellenálló szeminaristák. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*. Budapest, 113–127.
- Benyhe Bernát 2015: Bokor – állam – egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium*. Budapest, (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis II, Tom. I.) 257–325.
- Bulányi György 1993: *Nagypénteki levél*. Budapest.
- Bulányi György 1996: Búcsú Gyuszi bácsitól. *Érted Vagyok* (7.) 5. 22–23.
- Dobszay János [1991]: *Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Budapest.
- Fiala, Petr – Hanuš, Jiří 2004: *Die Verborgene Kirche. Felix M. Davídek und die Gemeinschaft Koinótés*. Padernborn – München – Wien – Zürich.
- Horváth Gergely Krisztián 2018: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében. Dr. Kögl Lénárd pályája az 1940-es-1960-as években*. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések.) Budapest.
- Havasy Gyula 1990: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye*. Budapest.
- Haraszti Miklós 1982: Nem ütni és nem visszaütni. *Beszélő* 2. 15–24.
- Horváth Zsuzsa 1987: Az egyház kovásza. A bázisközösségi mozgalmak Magyarországon. *Egyházforum* (2.) 2. 109–115.
- Kamarás István 1989: *Lelkierőmű Nagymaroson. (religiográfia.)* Budapest.
- Kis János 2021: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Meszerics Tamással és Mink Andrással*. (Kis János válogatott művei.) Budapest.

- Klimó, Árpád von 2007: A katolikus önértelmezés új irányai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon. Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája. *Századvég* (12.) 44. 131–163.
- Kovács László 2010: „Régi dicsőségünk...” Emlékezés a „Baracskások” tíz évére. *Érted Vagyok* (21.) 1. 13–16.
- Kozák Gyula 2004: Végző búcsú Légrády Pétertől. *Beszélő* III. folyam (9.) 1. 57–65.
- Máté-Tóth András 1996: *Bulányi und die Bokor-Bewegung: eine pastoraltheologische Würdigung*. Wien.
- Máté-Tóth András 2012: Bulányi provokatív öröksége. *Egyház és Társadalom*. 2012. május 25. <https://www.egyhazestarsadalom.hu/2012/05/25/bulanyi-provokativ-oroksege/> – utolsó letöltés: 2022. szeptember 16.
- Merza József (szerk.) 1997: *Életképek. Harminchárom riport és beszámoló a Bokor közösség családjairól, csoportjairól*. Budapest.
- Mezey András 2013: *Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1945 és 1980 közt a pártállam és a hivatalos egyház vonatkoztatás keretében*. (PhD-disszertáció.) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba – Budapest.
- Podmaniczki Imre 2015: Podmaniczky Imre búcsúzó szavai id. Gyombolai Márton temetésén Gyombolai_Marton.pdf (bokorportal.hu) – utolsó letöltés: 2023. augusztus 25.
- Schanda Beáta 1998: A „Bokor”-ról. *Vigilia* (63.) 7. 552–554.
- Szakolczay Lajos [1989]: *Páter Bulányi*. Budapest.
- Székely Tibor 2011: *Pillanatképek 1957–1961. „Kisaplázadás” A római katolikus püspöki kar és a központi szeminárium kispapjai naplója a forradalom bukásától a kispaplázadás felszámolásáig*. Kézirat. „Kisaplázadás” (oszk.hu/09500/09579/09579.pdf) – utolsó letöltés 2023. augusztus. 5.
- Wirthné Diera Bernadett 2015: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete.

L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2021. 389 oldal.

2021-ben jelent meg a L'Harmattan és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete gondozásában Halmos Károly tanulmánykötete, amely tizenhét korábban már publikált, illetve egy új írást tartalmaz. A szövegek javarészt a 2000–2010-es évek alkotásai, kivéve a még az ezredforduló előtt íródott két első tanulmányt.

„Meg is felel érdeklődésem változásainak” – nyilatkozik a szerző a szerkesztési sorrendről (7). Valóban, a kötetet időrendi és egyben tematikus rendezés jellemzi. Az első és legkorábbi tanulmány, amely a „polgár” és az azzal rokonítható szavak modern kori lexikonirodalmi vizsgálatát nyújtja, egy egykori OTKA-programon alapul. A legújabb és egyben utolsó szöveg József pátriárka bibliai történetével foglalkozik. A korábban nem publikált írás pedig *A dualizmus kori társadalom legfontosabb sajátosságai, demográfiai és szerkezeti jellegzetességei egy középiskolai tankönyvben* címet viseli. Már ebből a sokféle témából is arra lehet következtetni, hogy egy jelentős kutatói és oktatói múltat – konkrétan harminc évet – felölelő kiadványról van szó.

A bevezetésben az olvasó pontos képet kap a tematikus szerkesztésről, vagyis arról, hogy a tanulmányok nem címek, hanem hívszavak alapján alkotnak négy csoportot. Az első, a 135 oldalas, hat tanulmányt tartalmazó, legterjedelmesebb egység a kulcsszavakról szól. Ebben Halmos Károly különböző fogalmak és történeti mintáik, valamint tudományos szakkifejezések használatát, illetve magukat a felhasználókat vizsgálta. A látványosan kisebb, csaknem 85 oldalas második egységben a szerző négy tanulmányban a szépirodalom forrásértékével foglalkozik. A kérdés megválaszolása során – miszerint egy írásmű használható-e a vizsgálódás eszközeként – olyan elemek tanulmányozása kerül előtérbe, mint a fogyasztói piacot célzó marketing jelenléte, a szellemi történet gazdaságtana, vagy az ideáltípus mérőeszközként történő felhasználása. A kötet legrövidebb, harmadik része az eszmék, a mentalitás és a társadalomszerkezet hármasságának vizsgálata. A négy tanulmány bő 40 oldalon foglalkozik a társadalmi tagozódás vizsgálatával, amely során a nagyobb kollektív egységek materiális alapú besorolása helyett másfajta elkülönítő tényezők kerülnek előtérbe. A performatív elemzésekről szóló, hozzávetőleg 110 oldalból álló utolsó részt szintén négy tanulmány alkotja. Ebben a – terjedelmében második leghosszabb – egységben különböző műfajok – így a végrendelet, a szónoki beszéd, illetve a tudományos munka mint performatív, cselekvésnek szánt szöveg – elemzése kap szerepet. A kötetet a tanulmányok korábbi megjelenéseinek listája zárja.

Már a vizsgált tárgykörök kapcsán kijelenthető, hogy a kötetben egy rendkívül olvasott, interdiszciplináris műveltségű szerző írásaival találkozhatunk. A címből, illetve az alcímből is feltételezhető, hogy a kiadvány legalább négy

tudományterületet (gazdaság-, irodalom-, eszme- és társadalomtörténet) fog érinteni. A szövegekből azonban hamar egyértelművé válik, hogy ennél jóval többről van szó: a szerző – többek között – a szociológia, az antropológia, a néprajz, a demográfia, a művelődéstörténet és a filozófia témáival is gazdagítja az írásait. A különböző tudományágak komplex vizsgálata mellett annak, aki kevésbé járatos ezeken a területeken, további kihívást jelenthet például a gazdasági modellek említése, vagy éppen a táblázatok értelmezése.

Annak ellenére, hogy – miként az már a fentiekből is sejthető – a szerző széles körű tudást feltételez az olvasójáról, egyúttal a közérthetőségre is törekszik. Például a már említett táblázatoknál segít az értelmezésben, de a fogalmi tisztázásokat is elengedhetetlennek tartja. Jó példa erre az *A csödédek társadalma* című tanulmány, ami a csödeljárás intézményének az ismertetésével kezdődik. Az írások elején felvetett kérdések és az azokra adott válaszok tartalmas összefoglalásai ugyancsak jelentős mértékben járulnak hozzá a gondolatmenetek értelmezéséhez. Mindemellett a szerző abban is segítséget nyújt, hogy miként lehet más utakon is megközelíteni egy-egy kérdést, esetleg hol találhatók jelentős hiányosságok az eddigi kutatásokban. Összességében megállapítható, hogy Halmos Károly sokkal több kérdést tesz fel egy-egy szöveg kapcsán, mint amennyi válasszal szolgál. Ez az egyik legnagyobb érdeme a kötetnek, amely így a felvetett témák tovább gondolására sarkall.

A következőkben ezekből a kérdésekből mutatok be néhányat. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy noha egy alapvetően gazdaságtörténész munkájáról van szó, az ismertetőben mégsem ez a tudományterület kerül a középpontba.¹ Miként azt már említettem, a tanulmányokat számos egyéb diszciplína felől is érdemes olvasni, ezért most elsősorban azok a témák kerülnek előtérbe, amelyek felé Halmos Károly – a saját bevallása szerint is – a legutóbbi években fordult, és amelyekben kiemelt a szerepük a felekezetekkel, egyházakkal foglalkozó vizsgálódásoknak.

A kötet fogalomhasználatot elemző első részének kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy noha nem új kutatásokról van szó, a bennük felvetett kérdések továbbra is időszerűnek tűnnek. Így például időről időre ajánlott körüljárni a terhelt „polgár” és „polgárosodás” kifejezéseket, azaz a „társadalomtörténet kulcsfogalmaira társadalomtörténetileg tekinteni” (15), miként az a *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet fontos kategóriáiról a 19–20. századi lexikonirodalom tükrében* című tanulmányban olvasható. Hasonlóképpen klasszikus témával foglalkozik a gazdaság és erkölcs viszonyát vizsgáló *A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája* című írás is. Továbbá szintén időtálló feladat a vállalkozók nemzetfelfogásának tanulmányozása,

¹ Gazdaságtörténeti-közgazdaságtani megközelítésben a kötetről már született egy ismertetés: Somorjai Szabolcs 2022: Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete. A tanulmánykötetek értéke és a gazdaságtörténész mértéke. *Budapesti Könyvszemle* (34.) 2. 193–195.

melyet a szerző az *Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben* – Lánczy Leó című szövegben végez el.²

Ugyanígy számos kérdés és kutatási lehetőség jelenik meg a szépirodalom forrásértékével foglalkozó második egységben. Például módszertani útkeresésnek is tekinthető „játékra” invitál Halmos Károly a különböző – realista, strukturalista, „genialista” – megközelítések bemutatásával a *Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei*, valamint a *Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan* című tanulmányaiban. A „realista” viszonyulás alapja, hogy az elbeszélő ének mögött polgári személy, mögötte pedig egy természetes ember áll, akik független változói a személy–szöveg-kapcsolatnak. Nagy valószínűséggel azonban a természetes személy nem „vadember”, hanem érdeklődése tárgya után kutató személy, a kompozíciós szándék pedig jócskán nehezíti a történész feladatát. Az átmeneti, a „strukturalista” megközelítés úgy véli, hogy a tartalomelemzés módszerével egy-egy társadalmi tényre lehet rátalálni. Ilyen, tényként viselkedő tudattartalom lehet a közvélemény. A tanulmány – Fábri Anna kutatásaira hivatkozva – példaként említi Jókait, aki jelentős mértékben tudott azonosulni a közönségével. Az olvasó halhatatlanságáról szóló harmadik, a „genialista” megoldás a mű és olvasója kapcsolatára vonatkozólag él előfeltevessel: a szerző a közönsége számára alkot.

Mindezek, valamint az ismertető már jelzett központi szempontja, azaz a felekezeti kérdés alapján felmerül a kérdés: miként lehet megismerni például Mikszáth Kálmán *Különös házasság* című regényének³ egri érsekeit? A bemutatott korszakra reflektáló, a szöveget adatközlőként értelmező realista megközelítéshez egyházfegyelmi, illetve az ehhez kapcsolódó felekezeti témaköri vizsgálatok lennének szükségesek,⁴ a strukturalista megoldás Mikszáth főpapi képeről tájékoztatna, míg a „genialista” megközelítésben a korabeli közönség fejezné ki magát a főpapságról.

Szintén sokszínű kérdések jellemzik a harmadik, a mentalitást, a társadalomszerkezetet vizsgáló egységet, ahol *A dualizmus kori társadalom legfontosabb sajátosságai, demográfiai és szerkezeti jellegzetességei egy középkorai tankönyvben* című

² A vállalkozói nemzettel fogás felekezeti megközelítésére jó példa lehet az egyházi egyesület és könyvkiadó vállalat, a Szent István Társulat egykori helyettes elnökének (tulajdonképpen irányítójának), Danielik Jánosnak a portréja. Róla mintázta Jócai Mór Sámuel apát figuráját a *Fekete gyémántok* című regényében. Vö. Csorba László 1988: Nemzetélet és hitélet közös válaszütaján. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után, kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, 366–390.

³ A regény kevéssel a polgári házasságról szóló 1895. évi 31. tc. megalkotása után született. A törvény becikkelyezését kormánypárti országgyűlési képviselőként maga az író is támogatta. A sajtóban már a mű megjelenésekor szemrehányást tettek Mikszáthnak, miszerint propagandisztikus mondanivalója érdekében jócskán megváltoztatta Buttler János házassági perének történetét. Lásd erről bővebben: Petrasowszky Anna 2017: Sikertelen perből *Különös házasság*. *Miskolci Jogi Szemle* (12.) 2. 74–90.

⁴ A per történetét bemutató tanulmányból többek között kiderül, hogy – a regénnyel ellentétben – az egri főpapok éppen, hogy igyekeztek megakadályozni a fiatal Buttler gróf meggondolatlannak vélt házasságát. Petrasowszky 2017.

tanulmányban többek között a felekezetiesség mint a mélyszerkezetet befolyásoló tényező is megjelenik. A szerző szerint az észak- és nyugat-európai (ide értendő Skandinávia is) és az egyéb európai „népesedési viselkedés eltérésére az egyik lehetséges magyarázata a vallásossághoz kötődik”. A konfesszionizáció (felekezetesedés, felekezetesítés), azaz a vallási normák mindennapokra gyakorolt hatása határozottabban érvényesült Észak- és Nyugat-Európában, mint a kontinens délkeleti felében. A folyamat következtében új társadalmi funkciók jelentek meg, a lelkesedés professzionizálódott, műveltségi szintje emelkedett, illetve a morális homogenitás szigorodott, az egyházfegyelem erősödött, ami a 18. századtól a vallásos élet bensőségessé válásához vezetett (264–265).

Jogosan említi a szerző, hogy a hazai viszonyokra vonatkozó kora újkori kutatásokkal ellentétben a 19–20. század ez irányú feltérképezése még nagyon az elején jár. Érdemes hozzátenni, hogy éppen a hosszú 19. században mutatkoznak jelentős hiányok az egyház és a társadalom kapcsolatának vizsgálatában. Ugyanakkor az utóbbi években biztató jelenségek is tapasztalhatók e téren.⁵ Dacára azonban az újabb és sokszínű megközelítéseknek, e téren jelentős politikatörténeti részletek tisztázására lenne szükség. Érdemes lenne például a vallásszabadság témakörét az egyházfegyelem, és azon belül is a nyilvánosság szerepének vizsgálatával megközelíteni.

Amennyiben ugyanis a katolikus egyházat mint legnagyobb egységet vizsgáljuk, a korszakot meghatározó trienti zsinatig (1545–1563) kell visszatekinteni. A trienti zsinat 1563-ban a *Tametsi* kezdetű dekrétummal tette kötelezővé a házasságkötés – ma is ismert – formáját.⁶ A határozat hatályát a zsinat a kihirdetéstől tette függővé. Oláh Miklós esztergomi érsek azonban hiába igyekezett kihirdetni a zsinati határozatokat, azok csak az 1611. évi nagyszombati zsinat után terjedtek el általánosan. A lelkiismereti és a vallásszabadság kérdéskörének következtében pedig a házasságkötések zsinat szerint meghatározott formája a reformkori országgyűlések egyik legfontosabb témája lett. A keresztények közötti egyes házasságok kapcsán a katolikus klérus törekedett volna az egyházfegyelem betartására. A liberális ellenzék azonban – többek között – a zsinati kihirdetés elmaradására hivatkozva, azaz az érvényesség tagadásával próbálta csökkenteni a katolikus egyház dominanciáját az országgyűléseken, illetve a vármegyei gyűléseken. A kíváncsok vallási pluralizmus érdekében tehát az egyházfegyelem további csökkentését irányozták volna elő. Kivétel volt ez alól a fiatal Eötvös József, aki az 1839–40. évi országgyűlésen védelmébe vette a katolikus egyháznak a saját tanítására vonatkozó szabadságát.⁷

⁵ Elég csak a 2019-ben, Pécsen megrendezett egyháztörténeti konferenciára és az abból készült kötetre gondolni: Csibi Norbert – Forgó András – Gözsy Zoltán (szerk.) 2021: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Pécs.

⁶ A házasságkötés végrehajtását a helyi ordinárius vagy az illetékes plébános által megbízott pap vagy diakónus közreműködésében, valamint két tanú kötelező jelenlétében szabályozta.

⁷ Vö. Völgyesi Orsolya 2014: Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen. *Történelmi Szemle* (56.) 3. 481–494; Bárány Zsófia 2023: „Sajátos és különcnek tartott vélemény”. Eötvös József és a reformkori egyházpolitika. In: Cieger András – M. Lovas Krisztina

Ehhez a jelenséghez kapcsolható Halmos Károlynak a *Felekezeti adók – regionális különbségek* című írásában olvasható kérdése: vajon beszélhetünk-e a társadalomtörténetben spontán szekularizációs folyamatról, vagy inkább a szekularizálás lenne a megfelelő kifejezés? Tevélegesen részt vett-e az állam a felekezetek, illetve a vallásgyakorlás meggyöngyítésében (249)? *Az egyszázalékos támogatás és a száz évvel ezelőtti egyházi adó* című írásában a szerző egyenesen az etatizálás egyik kulcslépésének nevezi a polgári házasság bevezetését (240). A vallási normák mindennapokra gyakorolt hatása tekintetében pedig az a kérdés merülhet fel, hogy vajon a korszakban megjelenő, a felekezeti kötöttségektől eltávolodott, tudatosult hitélmény milyen, a „magánvallás” fogalomkörébe tartozó egyéni jellemzőket mutat? A magánélet egyik aspektusává váló vallást, világnézetet ugyanis már az egyén állította össze a gazdag szellemi választékból. A modern társadalomban már nem (volt) szükséges összekapcsolni a választott, a saját élet értelmével szolgáló hiedelemrendszereket és a nyilvánosságot szabályozó intézményeket.⁸

A kötet írásainak utolsó csoportjában, a performatív szövegek elemzésénél egy újabb tudományág egészíti ki az addigiakat: a korábbiak ismeretében ugyan nem meglepő, de mindenképp bátor és üdvözlendő lépés a teológiai indíttatású részletek beemelése, a bibliai szövegek elemzése. *Az Erdei Ferenc 1943. évi szászói beszéde mint politikai szöveg* című tanulmányban például egy további gondolkodásra ösztönző, függelékkal kiegészített, hivatástisztázó záró rész jelenik meg. Ebben a szerző két kérdésre keresi a választ: egyrészt arra, hogy miként alakult ki Erdeinél a politikusi szerep vállalásához vezető elhivatottság, másrészt arra, hogy e szerep tartalmát milyen hevület határozta meg (327–330; 332–344)? Halmos Károly megemlíti a 18 éves Erdei imájában megjelenő, hol összemosódó, hol elkülönülő Atyát és Fiút, ám éppen ilyen fontos, hogy a fohászból mintha éppen „a teremtő erő”, a közvetítőnek, a prófétának szavakat adó Szentlélek hiányozna, amit viszont a szerző nem tesz szóvá.

A fogalomtisztázás ebben az egységben is kiemelt fontossággal bír, így például a *Prófétálások: kettős beszéd Szekfű Gyula Három nemzedékében* című tanulmányban sor kerül a „próféta” szó magyarázatára (350). Itt ugyan egy rövid megfogalmazásról van szó, mégis az ilyen esetekben érdemes lehet a „Biblia saját értelmezése szerint” megjelölés helyett pontosítani, hogy a szerző milyen értelmezést (például református vagy római katolikus teológia) használ. „Jóllehet a katolikusok számára az Ószövetség kevésbé fontos” olvasható egy lábjegyzetben (356). Ez a gondolat szintén pontosításra szorul, hiszen a katolikus értelmezésben a „Messiás Tórája” valóban egészen új, egészen más, de éppen ezért „teljesíti

(szerk.): „Mi volt célod más, mint az emberiség boldogítása?” *Beszédek és tanulmányok báró Eötvös József halálának 150. évfordulója alkalmából*. Budapest, 55–71.

⁸ Csorba László 2020: Széchenyi hitéről – értelmes és boldogtalan. In: Csorba László: *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti köréből*. Budapest, 14.

be” Mózes Tóráját.⁹ Mint az ismeretes, Szekfű művének végén a „*salvavi animam meam*” (megmentettem lelkemet) Ezékiel parafrázis rövidített formája olvasható.¹⁰ A próféta működésének és Szekfű életútjának, valamint művének összevetése izgalmas vállalkozás, amelyről talán szívesen tudna meg még többet az olvasó. Elképzelhető ugyanis – miként azt a szerző is állítja –, hogy általánosságban véve a kulcs a prófétai attitűd, így a szövegben akár más prófétákra való utalás is felfedezhető lenne.

Különösen elgondolkodtató a kötetben szereplő legfrissebb tanulmány. Ebben Halmos Károly József pátriárka történetének kapcsán ugyancsak az egyházfegyelmet, valamint az indoktrinációt, még pontosabban ezeknek a hiányát állítja a középpontba. A felvetett megközelítés – azaz a bibliai történet politikai olvasatának, majd az arra vonatkozó tanítás (jelen esetben a tankönyvi ismeretek) bemutatása – azonban nem csupán az antiszemitizmus, de az egyéb gyűlölettörténeti, például nőgyűlöleti vizsgálódásokra is alkalmasnak tűnik.

Minden vállalt bizonytalansága¹¹ ellenére (vagy éppen amiatt) az egyik legizgalmasabb írás a Fenyves Katalinnal együtt jegyzett *Kvantifikáció és identifikáció. Baumgarten Bernát végrendeletének olvasatai* című írás. A vizsgált végrendelet által ugyanis – többek között – a felekezeti és etnikai identitás alapkérdései kerülhetnek előtérbe. Felmerül a kérdés: vajon a hivatalos, azaz a nem családi végrendeletek alapján szintén lehet-e hasonló eredményekre jutni? Gondolhatunk itt például a katolikus (fő)papi végrendeletekre, illetve ezekhez kapcsolódhatnának a mecenatúravizsgálatok is. Például a már említett Mikszáth-regény egyik egri főpapja, az 1847 őszén elhunyt mecénás Pyrker János László érsek szabadon végrendelezett,¹² többek között egy egri „propaganda intézet” (könyvkiadó) felállítása céljából.¹³ Felajánlására hatással lehetett, hogy 1844-től a nyilvánosság előtt is ismert volt egy katolikus könyvterjesztő társulat (a későbbi Szent István Társulat) terve, amely azonban Esztergomot (esetleg Pestet) jelölte meg lehetséges központként.¹⁴ A közismerten primási stallumra vágó egri érsek felajánlásá-

⁹ Ratzinger, Joseph 2008: *A názáreti Jézus. Első rész. A Jordánban való megkeresztelkedéstől a színeváltozásig*. Budapest, 95. „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt és a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem beteljesíteni.” (Mt 5, 17.)

¹⁰ A közmondás Ezékiel 3, 19. Vulgata-szövegének parafrázisa: „*dixi et salvavi animam meam*” (szóltam és megmentettem lelkemet).

¹¹ A címben szereplő Baumgarten Bernátról születése és halála évszámán, valamint a foglalkozásán (kereskedő), illetve lakcímein kívül minden információt a végrendeletéből tudunk. A kifejezetten hosszú dokumentumból számos adata lehet következtetni, amelyek azonban „csupán” feltételezések (például: „a »vor Jahren« fordulat azt sejteti” [280], „hasonló visszakövetkeztetéssel arra is gondolhatunk” [280], „ez talán utalhat arra” [281]).

¹² A 19. században a főpapság vagy kieszközölte a szabad végrendelezést az uralkodónál, vagy a 18. század elején kelt Kollonich Lipót-féle egyezmény alapján rendelkezett javairól. Schlosser Annamária – Csízy István 2007: Egyházak az öröklési jogban. *Közjegyzők Közönye* (54.) 10. 14–21.

¹³ Sugár István 1987: Pyrker János László érsek és Eger városa. In: Hölvényi György (szerk.): *Pyrker emlékkönyv*. Eger, 144–145.

¹⁴ Vö. Fogarasy Mihály 1844: Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez. *Religio és Nevelés* (Új évfolyam) 44. 345–348.

ban tehát nem csupán Eger városa, vagy főegyházmegyéje iránt érzett felelőssége játszhatott szerepet, hanem pozíciójának (utólagos) országos erősítése is. Nem csoda, ha az 1847-ben létrejövő, a prímás védnökségét élvező társulat 1848-ban igyekezett megszerezni az érseki pénzüsszeget. Mindemellett ez adhatta az apropót a pesti vezetőségnek arra, hogy további támogatások elnyeréséhez igyekezzenek minél hatékonyabban felhívni a figyelmet a végrendeleti adományozás lehetőségére.¹⁵

Halmos Károly jelen kötetben összegyűjtött tanulmányairól összességében elmondható, hogy többszöri olvasást igényelnek. Egy-egy téma kapcsán számos új, (további) gondolkodásra vagy újragondolásra sarkalló nézőpontot ismerhetünk meg általuk. Ezáltal a szerző még azt is képes elérni, hogy a közgazdaságban kevésbé járatos olvasó akár az ökonómia oldaláról nézve is fogalmazzon meg kérdéseket a saját, történelemmel kapcsolatos érdeklődési körére vonatkozólag.

Bárány Zsófia

¹⁵ A témáról bővebben: Bárány Zsófia 2023: A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között. *Századok* (157.) 6. 1045–1063.

K. Horváth Zsolt: A bundátlan Vénusz. A női testszörzet biopolitikája és az eszményi test politikai antropológiája.

Prae Kiadó, Budapest, 2021. 163 oldal.

2021-ben jelent meg K. Horváth Zsolt *A bundátlan Vénusz* című kötete a Prae Kiadó gondozásában. Az írás meglepő, talán még ma is tabunak számító témája már az első pillanatban felkeltette az érdeklődésemet. De K. Horváth Zsolt történész munkásságára egyébként is jellemző a különleges témaválasztás. Egy konferencián „outsidernek” nevezte saját magát a történész szakmán belül, ami nekem különösen tetszett, mivel munkáinak ismeretében nagyon találónak éreztem. *A bundátlan Vénusz* jó példája ennek a különállásnak. A szerző kedveli a sokszínű történészi kutatást, amire most csak három példát említek. *Az emlékezet betegei* című kötet¹ a „nagy történelem” helyett a személyes emlékek, feljegyzések, vagyis a megélt múlt privát szemszögét mutatja be. Izgalmas és egyedi a Mérei Ferencről szóló monográfiája,² de a *Numerra kapitány, Feszfajú és MacMerey* című tanulmánya³ is kiemelkedő munka. Utóbbiban arra keresi a választ, hogy mit jelentett 1945-ben újrakezdeni az életet, hogyan indultak

el ismét a békés hétköznapiak, és miképpen működött néhány budapesti értelmiségi társaság. A fentiek után már nem is annyira váratlan a most ismertetett kötet témaválasztása.

K. Horváth könyvének fő gondolata, hogy a modern testképet valójában nagyon szigorú elvárások alakítják, és a legtöbb ehhez kapcsolódó választásunk a társadalom által strukturált választás. Látszólag ugyanis mi rendelkezünk a saját testünk felett, azt azonban, hogy hogyan bánunk vele, valójában rengeteg íratlan szabály és elvárás korlátozza. A mű ezt az alapgondolatot bontja ki, és vizsgálja meg több szempontból. A könyv forrásbázisa rendkívül változatos, a regények, filmek, képek, kritikák, interjúk segítenek a téma megértésében.

A bevezetőből megtudhatjuk, hogy a könyv ötlete egy olyan egyetemi szemináriumon fogalmazódott meg a szerzőben, ahol a test különféle kérdéseit járták körül, de a szörtelenítés témáját a hallgatók feltűnően kerültek. Szintén a bevezetőben tisztázza a szerző, hogy írása jóval többről szól, mint csupán a szörtelenítésről. Sokkal inkább arról, hogy a testkép, a szépség és a testszörzet megítélése milyen összefüggésben van azzal, hogy milyen világban élünk és mit gondolunk önmagunkról. Ezek után szinte adja magát a kérdés: lehet-e a miénk a testünk, ha a nyilvános használatát ennyi

¹ K. Horváth Zsolt 2015: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat, Budapest.

² K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc*. I–II. kötet. Korall, Budapest.

³ K. Horváth Zsolt 2022: *Numerra kapitány, Feszfajú és MacMerey*. Rendezvényirodalom és az underwater Budapest az 1950–1960-as években. *Irodalomtörténet* (53.) 2. 180–200.

szabály korlátozza? Még az elején fontos tisztázni, hogy a kötetnek nem célja megmondani, hogy a szőrtelenítés jó-e vagy sem, követendő-e vagy elutasítandó.

A bevezetést követő fejezet két film kapcsán⁴ mutatja be, hogy a test normája hogyan változott az elmúlt évtizedek során. Mi volt az elképzelés az ideális női test(szörzet)ről az 1980-as években, majd ez hogyan változott meg a 2010-es évekre? Megtudhatjuk, hogy a női szőrzet viselése az utóbbi 15–20 évben változott meg drasztikusan, és osztályhelyzettől függetlenül nők millióinak a mindennapi életére kihat. Mivel K. Horváth módszertana egyszerre történeti, szociológiai és antropológiai jellegű, ezért Michael Foucault-t hívja segítségül, aki munkássága során sokat foglalkozott a *jelen történelmével*, ami segítheti e két különböző „idősík” együttes megértését. Eszerint a történelem nem események, tények egymásutánisága, hanem viszonyok egymásra hatása. Vagyis a történelem a múlt és a jelen közötti viszonyból fakad. Ezért fontos (lenne) felismerni, hogy „minden, ami a jelenbéli önmagunk létrehozásához vezetett”, a múltban gyökerezik. (24)

A harmadik fejezetben K. Horváth szintén Foucault megközelítésével vizsgálja azt, amit a francia szerző úgy nevezett, hogy „a lélek a test börtöne”. (28) Ezzel mutatott rá Foucault az úgynevezett engedelmes testek jelenségére, vagyis arra, hogy a hatalom és a társadalmi fegyelmezés milyen erős hatással van arra, ahogyan az emberek

a testükről gondolkodnak. Pierre Bourdieu szintén vizsgálta a test történetét és annak megjelenési formáit. Ezt már azért is fontos kérdésnek tartotta, mert úgy vélte, a nyugati ember rengeteg időt és pénzt költ a test legitim megjelenésére. Bourdieu szerint a modern tömegtársadalomban akaratlannul is információt közlünk magunkról a megjelenésünkkel. Hiszen egészen máshogyan jelenünk meg egy állásinterjún, és másképp egy fesztiválon. Ezek a társadalmi normák azonban nem jelentik azt, hogy az egyénnek így és csak így lehet és kell megjelennie. K. Horváth szerint ugyanez igaz a test-szőrzetre: folyton változó normák döntenek arról, hogy mikor legitim a viselésük, és mikor nem. A legfontosabb kérdése itt azonban az, hogy a testszőrzettel kapcsolatos elvárások (engedély, tiltás, tabusítás) mennyiben és miért változtak meg.

A negyedik fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi a különbség az akt és a meztelenség között. Az akt mint művészeti forma hosszú időre rögzítette a nemi szerepeket, hiszen az akt egyfajta idealizált testkép. A meztelenségnek pedig egyéb (erotikus, pornográf, üzleti) céljai vannak vagy lehetnek. Amíg az akt egy eszményt testesít meg, addig a meztelenség a pőre valóságot. A fejezetben a szerző ezt fejti ki hosszan, megvilágítva, hogy a festmények, majd a fotográfia hogyan jelenítette meg a női testet és a szeméremszőrzetet, és ez miként alakította át a gondolkodásunkat.

Az ötödik fejezet a fogyasztás mítoszainak kérdésével foglalkozik, ami szorosan összefügg a szőrtelenítéssel. K. Horváth arra világít rá, hogy a női

⁴ Almadóvar, Pedro 2011: *A bőr, amelyben élek*; Leroi, Francis – Letans, Iris 1984: *Emmanuelle IV*.

test gyakran a politika eszköze, a férfi test sokkal kevésbé. A test szabályozása az „uralom gyakorlásának egy sajátos alesetét képviseli”. (76) Fontos gondolata a fejezetnek, hogy miközben a történelem folyamán a nők egyre láthatóbbá váltak a politika számára (például: választójog, munkába állás), ezzel párhuzamosan a testük egyre több „fegyelmezésnek” lett kitéve: először a hónaljat kellett szőrteleníteni, azután, a szoknyák hosszának rövidülésével, a lábat is. Vagyis a társadalom egyre jobban beszívárgott az intimitás területére.

A *test technikái* című fejezetben a szerző arra keresi a választ, hogy az egyes társadalmakban a különböző rutinok kialakulásának következtében az emberek hogyan használják a testüket. Vajon egyéni, választott sajátosság, vagy automatikusan átvett, kulturális befolyások hatnak egyes cselekvéssorozatokra? Például a mozi, a film olyan globális tényező, amelynek óriási hatása van a különféle egyéni választásokra. A kérdés megbolygatása azért is érdekes, mert a test ellenőrzése egyfajta társadalmi kontroll kifejeződése. Mary Douglas brit szociálintropológus szerint van egy fizikai és egy társadalmi testünk, és az utóbbi határozza meg az előbbit. Minél nagyobb a távolság a két testképzelés között, annál kevésbé lehetünk önmagunk.

Személyes kedvencem a hetedik fejezet, amely az 1970–80-as évek magyarországi szépségtrendjeiről, a szépség áruvá válásáról szól, ezért eltér az eddig ismertetett nyugat-európai, észak-amerikai perspektíváktól. Vajon mennyire igazak az eddigiek a mi térségünkben? K. Horváth rámutat, hogy nálunk

a téma kutatása még gyerekcipőben jár, így csak néhány szemponttal tud szolgálni. A hatvanas évek nyugati feminista mozgalmi szinte érintetlenül hagyták Magyarországot, azonban a női test változásainak hullámai idáig is elértek, sőt változást is hoztak magukkal. Ez például abban mutatkozott meg, hogy a hetvenes évektől kezdve a női meztelesség megjelenítése egyre kevésbé volt problematikus, akár képi formában, akár filmen. Megtudhatjuk, hogy nem az a fő kérdés, hogy a Kelet–Nyugat között nyílt-e lehetőség arra, hogy valami „átszivárogon”, hanem inkább az, hogy mi, mikor és miért jött át. Elemzés alá kerül az 1985-ös szépségkirálynő-választás, valamint akkori jelentése és hatása. A rendezvény a szerző szerint a női test magyarországi kizsákmányolásának első példája volt.

A könyvet K. Horváth Zsolt azzal zárja, hogy áttekinti az eddigi diskurzusokat a témáról. Megvilágító erejű, hogy mennyire tájékozatlanok vagyunk saját kultúránk testkonceptiójának eredetéről. Konklúzió lehet, amit Michel Foucault a „diskurzus ritkításának” nevezett: tudjunk meg minél többet a témáról, beszéljessünk, olvassunk, és ne vegyük készpénznek az uralkodó gyakorlatokat. Az önrendelkezéshez és a saját testünkről való gondolkodáshoz mindannyiunknak jogunk van. Bátran alkossuk újra a „természetes” fogalmát.

A fentieket áttekintve látható, hogy a testhasználat nagyon komplex történet. A könyv megértésében azonban számomra nehézséget okozott, hogy nincs meghatározó központi gondolati íve, inkább egy nagyon részletes elemzést kapunk úgy, hogy

a téma gyakorlatilag minden lehetséges irányból vizsgálat alá kerül. Ettől néha olyan érzésem volt, hogy az olvasó könnyen el tud veszni a részletekben (és azok elemzéseiben). Érdemes viszont kiemelni a nagyon ötletes borítóképet, amit Klenyánszki Csilla *The Reminiscence of Being a Woman* (2017) című művének felhasználásával Szalay Miklós készített.

Lezárásképp azt szeretném megjegyezni, hogy bármennyire is igyekeztem az olvasás során elvonatkoztatni attól, hogy nő vagyok, hogy ez ne befolyásoljon az olvasottak értelmezésében,

sajnos ez nem igazán sikerült. Újra és újra eszembe jutottak a kamaszkorom tapasztalatai és a mindennapjaim, az ezernyi vélt vagy valós elvárás. Ezért nagyon felszabadító érzés volt a könyv végső érvelése, amely arra sarkall, hogy nyugodtan kérdőjelezzük meg a normákat, és változtassunk a normálisnak vélt társadalmi nyomáson és szokásrendszeren. A mű témaválasztása újszerű és hiánypótló, ezért mindenkinek ajánlom, akit érdekel az emberi test, vagy még pontosabban az *elképzelt* emberi test.

Héjjas Flóra

Géra Eleonóra (szerk.): Budai úrinők romlakásban. Levelek a Fény utcából 1944–1947.

BFL – ELTE BTK, Budapest, 2020. 241 oldal.

A Géra Eleonóra által szerkesztett és bevezető tanulmánnyal ellátott műben a Dietzgen és a Pátkai család történetét követhetjük nyomon 1944 és 1947 között, a családok nőtagjainak egymás közötti levelezésén keresztül. A sok szempontból egyedülálló gyűjteményt a levélírók leszármazottai, a háborút gyermekként megélt Pátkai Laura és a háború alatt született Pátkai Ilona bocsátotta Budapest Főváros Levéltára (BFL) rendelkezésére, azzal a kéréssel, hogy ha egy mód van rá, a gyűjtemény iratanyaga könyv formájában jelenjen meg. A kötet közel 500 levelet és számos korabeli fotót tartalmaz, melynek köszönhetően izgalmas és egyben megrendítő olvasmány keretében tekinthetünk be egy budai keresztény középosztálybeli család mindennapjaiba és viszonytagjaiba a háború utolsó éveiben, majd közvetlenül utána.

Géra Eleonóra történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara (ELTE BTK) Művelődéstörténeti Tanszékének habilitált docense, korábban a BFL levéltárosa, több munkájában foglalkozott már a budai úrinők életével, különböző korok és tematikák mentén.¹ Jelen könyv a BFL és az ELTE BTK közös

kiadása, melyet Nagy Ágnes levéltáros-történész előszava nyit. Nagy röviden ismerteti a levelek nyilvánosságra kerülésének történetét, egyben köszönetet mond a családnak, hogy a gyűjtemény egyfelől bekerülhetett a levéltárba,² másfelől a megjelenés révén egyúttal ki is kerülhetett annak falai közül. A levelek egyedülálló módon nyújtanak lehetőséget a korszak mélyebb megismerésére; a szubjektív és leginkább csak női témákból álló beszámolók különös módon segítik az akkori problémák, kihívások, nehézségek és örömek emberközeli megértését.

Hogyan éltek meg a középosztálybeli úri család különböző generációkhoz tartozó nőtagjai a háború borzalmait, Budapest ostromát úgy, hogy mindeközben egymástól elszakítva éltek, és semmit sem tudtak egymásról? Hogyan tudtak életben maradni az ostrom alatt és a háború utáni inchesás időkben, mely időszakot szinte teljes egészében átszötte a legféltebb szeretteik iránt érzett mélyes aggodalom? Mi segítette őket ahhoz, hogy testben, lélekben és mentálisan viszonylag egészségben átvészeljék Magyarország 20. századi történelmének

¹ Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászűlő (fő)városból 1686–1726*. MTA BTK TTI, Budapest; uő. 2017: *A modern budapesti úrinő*. Európa, Budapest; uő. 2015:

A budapesti úrinő magánélete (1860–1914). Európa, Budapest.

² A levelezés a HU BFL XIII.70. Dr. Pátkai György OTI-orvos családi levelezése és töredékes iratai fond részét képezi.

egyik legtragikusabb időszakát? Ezek a kérdések, és a levelek alapján szépen kirajzolódó válaszok segítik az olvasót abban, hogy szinte saját bőrén és lelkében érezze a lassan egy évszázaddal ezelőtti történelmi események hatását az akkori mindennapi emberre. A Dietzgen család levelezésének egyik legnagyobb értéke, hogy a család sorsát Budapest ostroma után, a háború befejeztével is tovább követhetjük.

Géra Eleonóra részletes, tematikusan rendezett, történelmi bevezetőt ad a levelek elé *„Mindenéből kifosztott, éhező főváros”*. A *mindennapi élet nehézségei a második világháború utáni Budapesten* címmel. Elsőként bemutatja a család tagjait, társadalmi és anyagi helyzetüket a háború előtt, beszél életmódjukról és lakhatási körülményeikről. A bevezetőt több családi tulajdonban lévő fotó színesíti, teljes képet adva az olvasónak a keresztény, polgári középosztály békebeli, nyugodt életéről. Özvegy Dietzgen Alajosné, lányai, Mária és annak húga, Laura (dr. Pátkai Pálné) modern fővárosi életet éltek, jólétben, kiváltságos budai környezetben. Mária egyedülálló, megbecsült banktisztviselőként édesanyjával osztozott kényelmes, jól felszerelt Fény utcai lakásán. Laura orvos férjével és két gyermekükkel, Pipivel (Laura) és Öcsivel (György) ugyanabban a házban béreltek lakást. Férjhezmenetele előtt Laura szintén tisztviselőként dolgozott. A háború első éveiben nem érte őket atrocitás, származásukból és társadalmi helyzetükből kifolyólag politikai üldöztetés nem fenyegette őket, életszínvonaluk a háborús helyzethez képes nem volt rossz.

Igazi hétköznapi gondjaik először a légiveszélyek megjelenésével, a riadókkal és a bombázásokkal jelentkeztek. A kötet szerkesztője a levelekből kirajzolódó családi történet kiegészítéseként szélesebb spektrumban ad tárgyilagos, forrásokkal alátámasztott körképet az akkori budapesti és magyarországi mindennapok nehézségeiről. Az egyre feszültebb politikai helyzet a családot válaszut elé állította. Laura két gyermekével és édesanyjával először Sárvára, rokonokhoz, majd onnan Pécsre menekült, ahol orvos férje teljesített szolgálatot – a Pátkai család végül ott vészelte át a háborút. Az asszony az ostrom alatt, óvóhelyen adott életet harmadik gyermekének, a levelekben sokat emlegetett Ilonának.

Mária Budapesten maradt, a Nemzeti Bank tisztviselőjeként nem akarta biztos állását kockáztatni. Ezzel azt vállalta, hogy egyedül, édesanyja, húga és sógora nélkül kellett átvészelnie a nehéz időket. A család évekre kettészakadt, levelek útján próbálták tartani a kapcsolatot, csomagokat küldtek egymás támogatására. Fontos megjegyeznünk, hogy a Dietzgen/Pátkai család szerencsére egyetlen tagját sem vesztette el a háborúban, jelentős anyagi kár ugyanakkor érte őket. Mária, aki 1944 novemberében pár hétre munkahelyével Veszprémbe menekült, decemberben kénytelen volt visszatérni Budapestre, ahol a Fény utcai ház pincéjében vészelte át a főváros ostromát. Ez idő alatt a levelezés természetesen teljes mértékben lehetetlen volt, Mária azt sem tudta, családja hol van, élnek-e a szerettei – édesanyja és húga ugyanígy nem kapott róla hosszú hónapokon keresztül semmilyen életjelet.

A Fény utcai bérház közel a frontvonálhoz, a harcok során súlyos találatokat kapott, több lakás – köztük a Pátkai család otthona is – teljesen lakhatatlanná vált. Mária leveleiből kiderül, hogy az ostrom alatt többször felment a lakásokba, mentette, ami menthető, de sokat nem tudott tenni bútoraik, ingóságaik megőrzése érdekében.

A levelekből szépen kirajzolódik, hogy a helyi lakosság hogyan viselte az egyre gyakoribbá váló bombázásokat. Mária beszámol arról, hogy ki viselkedett fegyelmezetten, és ki esett pánikba az óvóhelyen. Arra is fény derül, hogy a pesti mozik, színházak és szórakozóhelyek még nyitva voltak, amikor a budai hegyekben már bőven látni lehetett a bombázások fényeit, a templomokban pedig, ameddig csak lehetett, szinte zavartalanul celebrálták a misét. Amíg csak tudta, Mária minden reggel misével kezdte a napot, délután pedig, ha tehetett, betért a Városmajori templomba szeretteiért imádkozni.

Bevezetőjében a kötet szerkesztője a család sorsán keresztül kimerítő tájékoztatást ad az olvasónak az ostrom utáni budapesti állapotokról, korabeli – Fortepan, múzeumi és levéltári – forrásokból származó, megrendítő képekkel kiegészítve tanulmányát. Géra Eleonóra adatokkal és forrásokkal alátámasztva számol be az óvóhelyeiket elhagyó budapesti lakosok mindennapos nehézségeiről, kétségbeesett harcukról az életben maradásért. Szót ejt a kilátástalan lakáshelyzetről, az élelmszerellátás és a fűtőhelyzet katasztrofális állapotáról, az elviselhetetlenségig korlátozott és leginkább akadozó energiaellátásról, a romlakások elhúzódó

helyreállításáról, a nagyon nehezen újrainduló városi tömegközlekedésről. A negyvenes éveiben járó Máriának ebben a helyzetben kellett megállnia a saját lábán, egyedül gondoskodnia magáról az éhező és fázó, ostrom utáni Budapesten. „Az ember már élt, – de hol volt még a város?” (48), mindez nem kis erőfeszítést igényelt tőle, lévén úri középosztálybeli, egyedülálló nőként korábban nem kellett vesződni háztartási feladatokkal, azokat cseléd-lányok, bejárónők és édesanyja látták el. Az édesanya távollétében azonban Máriának is bele kellett vetnie magát az élelmszerbeszerzés, főzés, fűtés és egyéb munkák sűrűjébe, mindezt szinte nulla tapasztalattal.

A levelekből kiderül, hogy a háború előtt kizárólag azonos társadalmi rendhez tartozó lakóközösség hely-lyel-közzel a nehéz időkben is összetartott, tagjai már az ostrom előtt is segítették egymást, a lakhatatlanná vált, fűthetetlen lakások lakóit pedig később a szomszédok befogadták. A feketén, méregdrágán szerzett élelmiszereiket közösen főzték meg, és megosztották egymással. Mária ugyanakkor szomorúan konstata-álta, a nehéz idők bizony nem kevés emberi csapódást is okoztak neki: a család két zárhatatlan lakását kifosztották, a fáradságosan összekuporgatott élelmszer-tartalékát/élelmszerkészletét kérdezés nélkül elhordták az ismerősök. Kimerültség, magány, szomorúság és mérhetetlen aggodalom árad minden leveléből, amit az ostrom utáni hetekben írt édesanyjának és húgának, kikről hosszú időn keresztül semmit hírt nem kapott, csak nyugtalanító információkat vidékről. Saját ellátásának mindennapos küzdelmei

mellett a Nemzeti Bank is munkába rendelte, azért napi 20 km-t kellett gyalogolnia a városban, nehéz körülmények között, a romokon keresztül, hogy eljusson munkahelyére, majd onnan otthonába vissza.

Mindeközben özvegy Dietzgen Alajosné kisebbik lányával, a vejével és három unokájával Pécssett vészelte át a nehéz időket, érezhetően jobb lakhatási és élelmiszerellátási helyzetben. A nagymama mindenben igyekezett támogatni a szülés után Laurát, főként az újszülött ellátásában és a főzésben segédkezett. Bár rettenetesen aggódott az egyedül maradt Máriaért, levelei (és Laurái is) szerény, szűkös, de mégis valamivel rendezettebb állapotokról tanúskodnak. Mindennap volt mit enniük, a fűtéshez mindig tudtak venni szénét, a piacon pedig néha még vásárolni is lehetett az élelmiszerek között. A háztartás ellátása, néhány hiányzó árucikket leszámítva nem volt lehetetlen vállalkozás, sőt olykor még egy-egy finomabb falat is került az asztalra.

Az ostrom utáni időszak kezdeti ájult állapota után a pezsgő társadalmi élethez szokott úri középosztály ismét megpróbálta gyakorolni régi, békebeli szokásait: a katolikus vallás gyakorlásán, a szinte mindennapi templomba járáson túl újra megindultak a vizitek, bár ezeket az együttléteket már jóval szűkösebb körülmények és jóval kiábrándultabb, a régi, letűnt időket vissza-visszaidéző, szomorúság jellemezte.

A politika, nem meglepő módon, majdnem teljes mértékben hiányzik a Dietzgen család levelezéséből. A kommunisták előretöréséről és a listázásokról Mária óvatosan néha beszámolt, ám a hangsúly mindvégig inkább

a családon, a családtagok biztonságán, a megélhetési és ellátási problémákon volt. Néhol utaltak rá, hogy a levelek felbontott állapotban érkeztek meg, ami magyarázza óvatosságukat a politikai témák tekintetében.

Karrierjének biztosítása érdekében Mária a Dietzgen családi nevet Dékányra magyarosította, egyben igyekezett intézni Pécssett élő édesanyjának névváltoztatását is. Húgának, Laurának a férje, Pátkai Pál és családja már korábban magyarosítottak Polczról. Mária attól félt, német nevével nem kapja vissza állását, ezzel kapcsolatban vizsgálat alá is vetették.

Az egyedülálló nő diszkréten ugyan, de az úri középosztály kommunikációjára jellemző módon adta édesanyja és húga tudtára, hogy a Fény utcai ház sose lesz már az, ami a háború előtt volt; rémesek az állapotok, a régi, békebeli világ örökre eltűnőben, még akkor is, ha „saját köreikben” igyekeznek fenntartani a látszatot. A házba betelepített új „népek” tőlük különböző viselkedéskultúrát hoztak magukkal, amit Mária és a régi, úri lakóközösség nehezen viselt.

Mária édesanyja 1946-ban költözött vissza Budapestre, miután a Fény utcai lakást sikerült valamennyire lakhatóvá tenni (addig Mária az egyik szomszéd lakásában élt, többedmagával). A Pátkai család 1948 végén tudott visszaköltözni Pécsről a fővárosba. Laura 1950-ben meghalt, ezután megözvegyült férje, Pátkai György és Mária házasságot kötöttek. A család tágas lakásba költözött az Orczy úton. Dietzgen Alajosné 1957-ben, Pátkai György pedig 1961-ben hunyt el, ezt követően Mária gondoskodott Laura legkisebb

gyermekéről, Ilonkáról. Mária 1973-ban halt meg.

Nőtörténeti kutatások szempontjából Géra Eleonóra munkájának komoly jelentősége van. Az adott társadalmi csoport sajátos hangján ad számot Magyarország 20. századi történelmének egyik legdrámaibb

korszakáról, mindezt kizárólag női szemszögből. A kötet másik fontos jellemzője, hogy az újjáépítés időszakával is foglalkozik, mely szakmabeli kutatók véleménye szerint mind ez idáig méltánytalanul elhanyagolt téma volt.

Gaál Tekla

SZERZŐINK

Balogné Tóth Katalin kulturális antropológus
(HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet)
thkatih@gmail.com

Bárány Zsófia történész
(Országos Széchényi Könyvtár)
baranyzsofi@gmail.com

Dezső Kinga Julianna doktorjelölt
(Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
dezsokinga93@gmail.com

Gaál Tekla PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program)
gaal.tekla@btk.elte.hu

Héjjas Flóra PhD-hallgató
(Eszterházy Károly Katolikus Egyetem)
hejjas.flora@gmail.com

Koloh Gábor történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
koloh.gabor@abtk.hu

Sulák Péter Sándor PhD-hallgató
(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola)
sulak.peti@gmail.com

Szász Lajos történész, teológus, református lelkipásztor
(Budapest-Budafoki Református Egyházközség)
ludwig.szasz@gmail.com

Völgyesi Orsolya történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
volgyesi.orsolya@abtk.hu

CONTENTS

CONFESSIONAL BIOGRAPHIES, RELIGIOUS BEHAVIOUR

Lajos Szász	Reformed Church Elite in the Nineteenth Century: The Deans of the Trans-Tisza Reformed Church District	5
Gábor Koloh	The Mobility of Reformed Clergy in the Danubian Church District Between the Two World Wars	27
Kinga Julianna Dezső	“Évêque malgré lui”: The Episcopacy of Imre Révész during the Horthy Era	44
Katalin Balogné Tóth	“Back to Judaism!” The Páva Street Synagogue as a Symbol and a Field of the Religious Conservatism of the Pest Israelite Congregation during the Interwar Period	69
Péter Sándor Sulák	“We are to Hold the Collectives under Holy Water”: Cooperation Strategies of the Szolnok County Clerical Peace Committee in the Early Period of Forced Collectivization (1950–1956)	92
Orsolya Völgyesi	The Priests of the Bokor Community: The Ecclesiastical Networks of a Catholic Renewal Movement in the 1970s and 1980s	114

BOOKS

Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete.	– Zsófia Bárány	139
K. Horváth Zsolt: A bundátlan Vénusz. A női testszörzet biopolitikája és az eszményi test politikai antropológiája.	– Flóra Héjjas	146
Géra Eleonóra (szerk.): Budai úrinők romlákásban. Levelek a Fény utcából 1944–1947.	– Tekla Gaál	150
Authors		155
Contents		156
Abstracts		158

ABSTRACTS

Katalin Balogné Tóth: “Back to Judaism!” The Páva Street Synagogue as a Symbol and a Field of the Religious Conservatism of the Pest Israelite Congregation during the Interwar Period

The study examines how the intensification of anti-Semitism, the growing militant public mood after World War I and especially its loss, and the introduction of *numerus clausus* in 1920 triggered dissimilationist efforts in the policy of the Pest Israelite Congregation, which had previously been promoting assimilation in the 19th century. Using various types of sources, the elements of the new congregational policy reform are interpreted, focusing on the life of a specific synagogue community (Páva Street Synagogue, Budapest).

Kinga Julianna Dezső: “Évêque malgré lui”: The Episcopacy of Imre Révész during the Horthy Era

Imre Révész Jr. served as the bishop of the Trans-Tisza Reformed Church District from 1938 to 1949, perhaps the most tumultuous decade for society, economy, politics, and, in connection with these, for the Hungarian Reformed Church in the twentieth century. The study examines the beginnings of Révész's episcopal ministry, specifically the period from 1938 to 1944, focusing on his relations with the political system of the Horthy era, the emerging ideologies (especially antisemitism and Hungarism), and with the Horthy family itself. It sheds light on how this relationship influenced the bishop's ecclesiastical governance, public life, and political engagement. To date, Révész's activities have not been thoroughly examined from this angle, so it is important to clarify how a Reformed bishop related to a political system that defined itself as operating along Christian values. Did he have to agree with every action, and if not, could he voice his disagreement? In this regard, the study employs secondary sources to reevaluate the prevailing historical perception of Révész and aims to uncover fresh insights into the early years of his episcopal governance. It does so by the examination of the Révész estate, available since 2017 in the Archives of the Trans-Tisza Reformed Church District and the Manuscript Library of the Trans-Tisza Reformed Church District and College.

Gábor Koloh: The Mobility of Reformed Clergy in the Danubian Church District Between the Two World Wars

The study examines the pathways of social mobility through an analysis of the occupations of the fathers and, where applicable, fathers-in-law of Reformed clergy, and then looks at the emergence of female teachers, which shaped prevailing trends at the time. The first part of the study, focusing on the Danubian Church District, confirms the phenomenon observed elsewhere: during the interwar period, the proportion of second-generation clergymen diminished. This decrease can be explained not only by the growing disillusionment of first-generation clergy but also by their deteriorating living conditions. The analysis of the occupations of their fathers and fathers-in-law concluded that more than a third of clergymen became sons-in-law to men from their own or a similar social group, and for about 20-25% of them marriage resulted in upward mobility from their original social layer. However, the multi-generational examination also reveals that a larger part of the village clergy came from insular environments, which affected the extent of their social involvement within their small communities.

Péter Sándor Sulák: “We are to Hold the Collectives under Holy Water”: Cooperation Strategies of the Szolnok County Clerical Peace Committee in the Early Period of Forced Collectivization (1950–1956)

Exploring the ecclesiastical social history of forced collectivization, the study focuses on Szolnok County as a case study in the context of the Sovietization of rural parishes in the Great Hungarian Plain, and its indirect church policy impact on the religious life the region's Catholic and Protestant parishes. Concerning the operation of the Clerical Peace Committees and the relationship between the State Office for Church Affairs and party organizations, the research analysed documents from the Propaganda Department of the Hungarian Workers' Party, apparatus documents by county and district level party committees and the chief ecclesiastical officer of the County Council, as well as the contemporary press. The study presents the societal utilization of various advocacy techniques deployed by the Peace Priest Movement, traditionally depicted as the transmission belt of the state-socialist dictatorship, through the limited platforms of publicity provided by the state. It examines the effects of the relations between individual pastors and the local representatives of power on congregational life and changes in religious tendencies across this denominationally heterogeneous county. In addition to nuancing the historical canon about the tactics and motivational factors behind their cooperation, the study goes beyond

the vertical relationship between state power and ecclesiastical society and side-steps “oppression-suppression” dichotomy to investigate the advocacy capabilities of the middle and lower clergy through the lens of their interpersonal relationships and potential to advocate their interests. The findings are expected to expand our existing knowledge on the socio-historical effects of the waves of collectivization that began during the Rákosi era and offer a more complex approach to the historical evaluation of the Peace Priest Movement.

Lajos Szász: Reformed Church Elite in the Nineteenth Century: The Deans of the Trans-Tisza Reformed Church District

Examining the members of the nineteenth-century Reformed church elite from a social history perspective, the study focuses on deans, as the leaders of the mid-level ecclesiastical administrative units, the church districts. It scrutinizes the family background, education, spouse’s background, and the life trajectories of the children of 47 deans from four church districts. Both in terms of qualifications and ancestry (forebears of intellectual and noble backgrounds), the deanery stood out from the rest of the clergy. The research concludes that the clerical profession was becoming a broadening channel for upward social mobility over the course of the nineteenth century. Many of the children of deans chose higher-prestige lay professions and married into such families. However, at the same time, the demand for the self-reproduction of the clerical order was in decline.

Orsolya Völgyesi: The Priests of the Bokor Community: The Ecclesiastical Networks of a Catholic Renewal Movement in the 1970s and 1980s

The Catholic Bokor Base Community was founded in the late 1960s by a Piarist monk, György Bulányi (1919–2010). Their small community format was modelled on the early Church and they consistently implemented the principle of universal priesthood, rereading and reinterpreting the Gospels in small groups—upholding the idea of the ultimate renewal of the Church’s mission and structure. These tenets together made the practice of this community unique both within the Hungarian Catholic Church and among small Christian communities before the change of regime.

The study outlines the group profile of priests who joined the Bokor community: who could identify with the theology and practice of Bokor during the 1970s and 1980s, for longer or shorter periods? How was the first Bokor community of priests formed, how did this type of relational network develop

around Bulányi, and what kind of layers did it have? What was the generational distribution of Bokor priests in later years and which seminaries did they come from? What conflicts did they have with their church superiors? Did they remain steadfast in their priestly vocation, or did they eventually choose a secular life?

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszak kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák iránymutatók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. *Napi jegyzetek*. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: Révai Új Lexikona. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczech@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 12. kötet

Polyák Petra

HALLGATÓK A DIKTATÚRÁBAN

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

Több tucatnyi felsőoktatási intézmény Rákosi-kori iratanyagából gyűjtötte össze a szerző a diákok jogviszonyvesztéssel járó megfegyelmezéseinek sokaságát. Az egzisztenciálisan minden esetben életúttörést eredményező fegyintézkedések megjelenítése közepette politikai, szociális és kulturális életképekben tárul fel a (nemcsak egyetemista) társadalom és az önkényuralom mindennapi konfliktus-kásahegye. A diszkriminálási eljárásba rendre bevonták a pellengérré állítottak „tanulóköri” vagy tágabb évfolyamközösségeit is. Egyfelől, hogy hasonszörű kollektívájuk „laikus ítélőszéke” is megerősítse a párthűségmázzal bevont intézményi elmarasztalást, másfelől, hogy utóbbiak okuljanak kárvallott társaik eseteiből. Ezáltal viszont a diplomaesélyes „belekompromittáltak” sokasága is belülről ismerhette meg az önkényuralom álságos-hamis, fegyelmező-büntető mechanizmusát.

Az egyedi sorsbaleset-leírások a rendszerműködés depresszív mindennapjait követik nyomon mintegy folytatásos regényként 1956 nyaráig, hogy a „következő fejezetben” – 1956 októberében – ugyanezen főiskolás-egyetemista generáció járjon az élen az évszázaddal korábbi márciusi forradalom szabadságmanifesztumának aktualizált újrafogalmazásával.

Gyarmati György

A 236 oldalas kötet bolti ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (3000 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájékipametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom

részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltnan vezeti végig olvasóit a városnegyedben a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai

szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

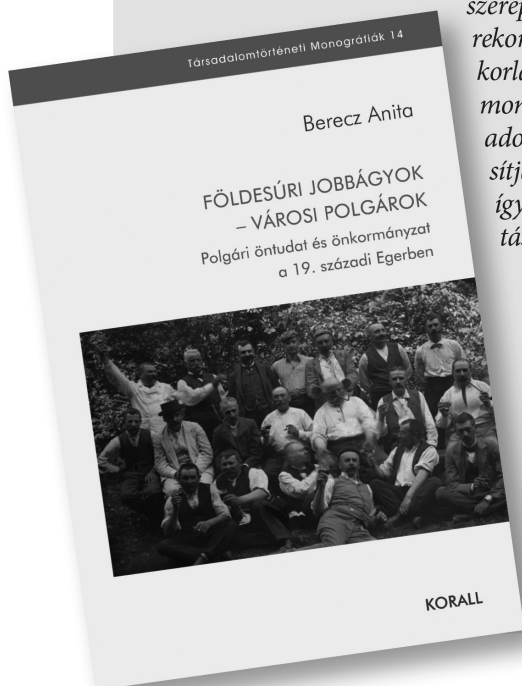
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt
MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak hatá-rozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történeti invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendezniünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsegtetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinami-kus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org
e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon
20% kedvezménnyel (6200 ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési képviselők* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
81. *Vagyon és vagyonsodás* (1250 Ft)
82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
88. *Építész – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)

Ára 1750 Ft

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:

korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétektek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

(bolti ár: 3000 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2500 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

(bolti ár: 3800 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3000 Ft)